

Sándor Iván

Lánc, lánc, eszterlánc...

(regénynapló)

„Az időt kizárólag a történelem és a fikció kereszteződése, a fikcionális elbeszélés történelmesítése és a történelmi elbeszélés fikcionalitásának az összefonódása teszi emberi idővé.”

(Paul Riceaur)

A regény az Emberi Időt teremti. Nem az Emberi Múlt idejét. Tapasztalatokat, dokumentumokat is használ, ám abban az Időben kaparintja meg az Emberi Helyzetet, amelyben íródik. A múlt a regénymondatok létrejöttének jelenében történik. Az író nem függetlenítheti magát ettől.

A történelem és a fikció (riceauri) összefonódása megegyezik a regény epikai hitelességével.

2003–2006-ban a múlt meghamisításának, a történelem eltörlésének tapasztalása hívta elő a múltban és a mában, 1944 decemberében és az ezredforduló „nyomozati útján” játszódó *Követést*.

De mi hív elő 2010-ben egy, az első világháborúban játszódó regényt?

Hivatkoztam már Guglielmo Ferreróra, aki az első világháborúval járó omlást, a Hohenzollerek, Habsburgok, Romanovok államalakzatai széthullásának következményeit a huszadik században a Római Birodalom bukásának következményeihez hasonlította. Arról is írtam, hogy az európai történettudomány az elmúlt negyedszázadban ráirányította a figyelmet arra, hogy mindazon brutalitás, embert pusztító gépiesség, kölcsönös gyűlölethullám, amely végigsöpört a századon, az első világháborúval kezdődött.

A *Követés* Hrapka Tibor tervezte borítóján egy szörny látható. Metafizikaivá növekvő alakzata egy város képzetét keltő elmosódott Tér fölé magasodik. A harapásra tátott szájából kinyúló hatalmas metszőfog mintha a következő pillanatban már fel is morzsolná a várost.

Goya önmagát az ember felfaló *Saturnus*ára emlékeztet.

Kérlelésemre elárulta, hogy a szörny a Notre Dame párkányzatának egyik vízköpője.

Bazsányi Sándor Nádas-monográfiájához olvassa a legújabb Nádas-esszét. Megakad Robert Doisneau nevéénél. Rákeres a neten. Megtalálja az 1912-ben született, 1994-ben meghalt híres francia fotós képeit. Ráismer közöttük a *Követés* borítóján látható szörnyre a Notre Dame emeleti párkányán. Átküldi a fotót.

Robert Doisneau nagyjából akkoriban exponál, amikor Julien Benda megírja híres írását az Európát fenyegető veszélyről, amihez nálunk mindenekelőtt Babits Mihály írása kapcsolódik. A fotósorozatban a másik legemlékezetesebb a *Zenész esőben* című. Fekete-fehér. Szajna-part. Az esőben egy, a rakpart kövére állított cselló. Mellette egy férfi. Ernyőt tart maga és a hangszer fölé. A háttérben egy festő állványa.

Mondhatni, a művészet hangzása, miközben (a másik fotón) a szörny harapásra tátja a száját.

Alulnézetből a térről a vízköpő alig látható. A fotós az emeleti párkányról oldalról, kissé felülről, közletről fényképezett. Ez a beállítása mitikussá növeli és látni engedni ugrásra kész alakja alatt a városvíziót.

Doisneau fotója nélkül Hrapka Tibor nem tervezhette volna meg a *Követés* borítóját. Bazsányi Sándor Nádas-olvasata nélkül nem ismerhettem volna meg a fotográfust. A *Zenész esőben* sem.

A szörny figyeli a készülő regény első világháborús oldalain a Pont Saint-Michelen a huszártisztet is, aki a vezérkari paranccsal vágat.

A Notre Dame-ot a tizenharmadik század óta többször kikezdte a történelem. Többször újjáépítették, kiegészítették. A vízköpők a tizenkilencedik század közepén kerültek a párkányra. Alkotójuk Viollet-le-Duc. Nem kis merészségre vall, hogy az áhítat otthonát szörnyalakkal díszítette.

Nemcsak elismert szobrász volt, hadiépítményeket is tervezett. Munkáit az első világháborúban is alkalmazták a védelmi rendszerek kiépítésénél, a tereptárgyak elhelyezésénél.

A szobrász alkotta szörny másfél évszázada tátja a száját. Láta III. Napóleon vereségét 1871-ben. Tudja, hogy akkor, a németek sedani győzelme után alakult meg a Német Császárság. Képzeljük el: „megérti”, hogy a sedani győzelem-vereség óta a németek és a franciák készülnek a revánusra. Az egyik azért, hogy biztosítsa Elzász-Lotaringia megszerzése után a határait. A másik azért, hogy visszaszerezze azt, amit elveszített. A szörny hallja 1914-ben a német bombák becsapódását Párizsra. Követi tekintetével a francia kormány menekülését a fővárosból, látja Hitler később hadseregének vonulását a Champs Elysées-n.

Figyeli az európai történelmet.

Az 1944-es budapesti csatáról szóló regénylapokra rápréselődik a harapásra készülő tátott száj, a hatalmas metszőfog.

Pillantása megegyezik azzal a törekvéssel, amelyben a történelem és a regényfikció a város Terét az Emberi Időbe helyezi.

A *Hajnaltól hajnalig* című munkában lévő regényem fő alakja, Kiss Ádám néhány órával azelőtt száll ki a Place Saint-Michel metróállomáson, hogy a francia huszárhadnagy a vezérkar parancsával végigvágta a hídon.

Kiss Ádám a tápéi Szendrey-birtok főlovászáának fia. A Szegedi Állami Gimnáziumban érettségizik 1914-ben. A legjobb eredményt éri el magyar irodalomból és francia nyelvből. Tanára jutalomként Párizsban élő barátjához küldi el nyelvgyakorlásra, világot látni.

Belesodródik a háborúba. Végigjárja Európa frontjait.

Arról, hogy milyen volt a múlt század tízes éveiben Tápé, a Szendrey-kastély, a tiszai kompjárat, Ilia Mihálytól kaptam adatokat.

Mibe csöppen bele Kiss Ádám?

Stéphane Audoin-Rouzeau – Annette Becker: *1914–1918, Az újraírt háború* című, 2000-ben megjelent munkájának néhány fejezetcíme: Erőszak; Keresztes háború; Gyász; A „civilizáció folyamata”, vagy a brutalizáció; Deportálás és tömegmészárlás; A koncentrációs táborok felé; Harcoló tudomány és faji kisiklás; Fájdalomból történelem.

Kiss Ádámot apja már ötéves korában lóra ülteti a Szendrey-birtokon.

1914. augusztus, Párizs. A pillanat tört része alatt dől el: nincs választása. Jóakarói, hogy megmentse ellenséges állampolgárként a fogolytábortól, helyette döntenek, felismerve, hogy kiváló lovas. Néhány hét alatt vége lesz a háborúnak, mondják, s még mielőtt tiltakozhatna, Kiss Ádámól Adam Petit francia huszár lesz a marne-i csatába induló ezredben.

A fikció és a történelem összetalálkozása mint hiteles epikai téridő megegyezik a regényalak(ok) érzelmi-lelki világának és a történelmi tények lelki-szellemi hatásmechanizmusainak találkozásával. Előhívja az emberben lévő Rosszat. Mindent eláraszt a másikkal szembeni gyűlölet, a fajöntudat.

Mit tud erről mondani a regény?

„A régiek közül nem sokan vannak már itt. Hét osztálytársam közül én vagyok az utolsó... Ha 1916-ban hazakerülünk, vihart korbácsoltunk volna fel élményeink fájdalomával és erejével. Ha most hazatérünk majd – fáradtak vagyunk, reménytelenek. Nem tudjuk többé kiismerni magunkat a világban.

Nem is fognak megérteni bennünket – mert előttünk növekedik egy nemzedék, amely ugyanitt közösen töltötte velünk ezeket az éveket, de volt ágya és hivatása, s most visszamegy régi pozíciójába, ahol el fogja felejteni a háborút – utánunk pedig növekedik egy másik nemzedék, a mi korábbi énünkhöz hasonló, ez idegen lesz és félretol bennünket. Fölöslegesek vagyunk saját magunknak is, nőni fogunk, némelyek alkalmazkodnak, mások meghajolnak, sokan tanácstalanok lesznek – az évek szétfoszlanak, s mi végül is tönkremegyünk.”

Eric Maria Remarque *Nyugaton a helyzet változatlan* című regénye lecupaszított nyelvvel, hűvös narrációjával, a történelmi valóság és a fikcionalitás összetalálkoztatásával Emberi Idővé emeli azt, amit háromnegyed évszázaddal később a

tudospáros próbál fogalmi úton megközelíteni. Erőszak, mészárlás, brutalizáció. A jövőre való pillantás: *majd* nemzedékek mennek tönkre a háborús részvétel-élményeit viselve. Hiábavaló lesz a tapasztalat: lánc-lánc – készül az újabb véres „láncszem”.

Az az irodalom, amely erről nyíltan beszél, magára marad. Gyanú, kiátkozás kíséri. Remarque-ot művei kendőzetlensége miatt ellenségnek, zsidónak minősítik. (Nem volt az.) A harmincas évektől emigrációba kényszerül.

Ölik egymást a katonák az egyik oldalról nézve a német író regényében.

Ölik egymást a katonák a másik oldalról látva a francia író regényében.

A huszadik századi irodalom jelentős műve Louis-Ferdinand Céline *Utazás az éjszaka mélyére* című regénye.

„Az iszonyatról, akár a kéjről, csak annak lehet fogalma, aki átélte már. De hát hogyan lehetett volna nekem akárcsak sejtelmem is erről az iszonyatról, amikor a Place Chlisiről elindultam? Ki láthatta, míg a háborút meg nem ismerte, hogy mi minden rejlik az emberek piszkos, hősies, tunya lelkében? Most már nincs szabadulás ebből a tömeges menekülésből, a közös gyilkolás a tűz felé... Mindez a mélyből fakadt és most felszínre jutott.”

Mi rejlik az emberben? Céline univerzális-folyamatos létszituációvá tágítja. Az ő útja is rejt az írói sorsban emberi sorsot. Másfélét, mint ami Remarque-é, akit a nyílt rámutatásért, az önszembenezésért közösisítettek ki. Céline-t az önmagában hordozott gyűlölet vitte a náciizmussal való kollaborációba.

De egymással szemben állva íróként a Történelmi Időben teljesítették vállalásukat. Olyan regényeket írtak, amelyekben „összeért” a história és a fikció, és folyamatos Emberi Időként azt is megmutatták, milyen jövőt készített elő az első világháború.

A szörny látta a német Paul Baumert, Remarque regényalakját, aki fiatalon került a frontra, *„elesett 1918 októberében egy napon, amely az egész fronton olyan nyugodtan és csöndesen telt, hogy a hadijelentés mindössze erre a mondatra szorított: nyugaton a helyzet változatlan”*.

Látta Céline regényalakját, Bardamut, akinek a története utazás több kontinensen át a századéjszaka mélyére. Ezért választotta az író regénye mottójául a Svájci testőrök 1793-as dalát: *„Nagy utazás az életünk / A télben és az éjszakában, / Lessük, hogy merre mehetünk / Az éj sötét, sehol egy csillag.”*

Figyelemre méltó értelmezést ad Georges Bataille Kafka Mózesről szóló gondolatáról. Szerinte Kafka *nem hihetőnek* mondja azt, hogy Mózes *csak* a halála estéjén pillantotta meg az Ígéret földjét. *„E végső reménynek csak az lehet az értelme, írja Kafka, hogy rámutasson arra, hogy az emberi élet csupán egy tökéletlen pillanat, mert ez a fajta élet (az Ígéret földjének várása) a végtelenségig tartana anélkül, hogy a pillanaton túl valaha valami más is származnék belőle. Mózes nem azért nem jutott el Kánaánba, mert túl rövid volt az élete, hanem azért, mert az élete emberi élet volt.”*

Bataille ehhez hozzáteszi, hogy minden cél reménytelenül az időben van, *„pont a világegyetem egészében: hiszen emberi életről van szó”*.

Kafka súlyos gondolatához hozzátehetünk egy, az övével nem ellentétes, de az övét talán kiegészítő gondolatot, megtartva azon *ítéletét*, miszerint annak oka, hogy Mózes számára nem nyílt meg az Ígéret földjének kapuja, az volt, hogy az élete: *emberi élet* volt.

Vajon nem lehetett az okok közül egy másik az, hogy Mózes megértette az emberi élet folyamatosságát, *szokásos idejét*? Küzdelemből (Egyiptom) jött; folytatta a küzdelmet (negyven éven át a vándorlásban), megérezte, hogy az „Ígéret földjére” való belépéssel a küzdelem az élet *szokásos idejeként* folytatódik. Sok jel utalt erre már a Kapu előtt: a belső harcok, a külső küzdelmek.

Mózesnek elege volt ezekből, mondhatnánk: jöjjön az új nemzedék.

Lánc, lánc...

Kiss Ádám 1914. augusztus első napjaiban megérkezik a Szajna-partra.

A szörny lepillant a párkányról. Kitátja a száját.

Dunajcsik Mátyás és Nemes Z. Márió négykezes-esszét írt (Műút 2010. 5.) Sebald *Szédület. Erzés* című munkájának korszaktapintó-előrejelző képességéről. Idéznek egy napilaphírt 1913-ból: „...ebben az évben minden egyetlen pont felé haladt, ahol mindegy mi áron, de történnie kell valaminek, aminek következményei beláthatatlanok...”

Mondhatjuk-e 2011-ben, hogy nem halad minden egyetlen pont felé, ahol „mindegy, hogy mi áron”, de a világhelyzet újabb örvénylésében mifelénk is történnie kell valaminek, aminek a súlyos következményei beláthatatlanok?

Mindig a múltunkon járunk

Sándor Ivánnal beszélget Ménesi Gábor

– Egyik 2009-es esszéjében Baudrillard megfigyeléseire hivatkozik. A filozófus az utolsó előtti pillanatról beszél, amely voltaképpen nem a vég pillanata, hanem a vég előtti legeslegutolsó pillanat. Valaminek a vége és a kezdete egyszerre. Az Ön írásainak ugyancsak visszatérő gondolata, hogy az európai kultúra évezredek alapjait képező szellemi-erkölcsi értékek mára működésképtelenné váltak. Kifejtené, mit kell értsünk a humanista kultúrakorszak elenyészésén, amelynek napjainkban is szemtanúi vagyunk?

– A vég és a kezdet összeérésében nincs semmi újdonság. Minden történeti-kulturális korszak változásához hozzátartozik. De: hosszan tartó. Baudrillard szerint ez az a „pillanat”, amikor már nincs mit mondani. Kétségtelen, hogy ma olyan szakaszban vagyunk, amit krízispontok sorozatának nevezhetünk. A szimuláció rátapad a „valóságra”, a történelemre, a kultúrára. Baudrillarddal ellentétben azt gondolom: van mit mondani erről. Ugyanakkor számolnunk kell a kimondás hatástalanságával. És ez meghatározza a történettudomány, a kultúra és az irodalom helyzetét is. A krízisszakasz jellemzői közé tartozik, hogy erodálódnak az alapértékek: a szabadság, a demokrácia, a jogállamiság. A humanista kultúrakorszak a személyiségre mint önmagában való értékre alapozódott, ami együtt jár a „másik” elfogadásával. A mai folyamat kétirányú. A huszadik században létrejött tömegtársadalmakban, a szörnyű háborúkban, az általános traumatizálódásokban, a sorozatos világválság-szakaszokban a néptömegek „alulról” nem rendelkeznek az alapértékek befogadásának-örzésének igényével. „Felülről” pedig az intézményesített politikai gépezet gonoszul rájátszik erre az igényhiányra. Ugyanakkor azt is láthatjuk, hogy Baudrillard ravasz. Miközben azt mondta, hogy már nincs mit mondani, folyamatosan mondta a magáét. Kétségtelen, hogy a szimulációs trend hosszan elnyúlik. Nem lesz az újabb korosztályoknak könnyű felhevíteni a lázat, amivel a szellem, az irodalom útonlétében a korábbiak ama értékek védelmében próbálkoztak.

– Ebben a szituációban egyáltalán nem meglepő, hogy a tudomány nem képes pontos diagnózist adni a körülöttünk lévő valóság lényegi problémáiról, mert azok voltaképpen megragadhatatlanok. Minden diszciplína legfeljebb arra törekedhet, hogy tetten érje, amint a saját tárgya elenyészik. A történettudomány is kénytelen szembenézni azzal, hogy – miként az a Gyáni Gáborral folytatott dialógusukból kiolvasható – a múlt igazsága nem meghatározható, helyére a valószerű helyezhető. Ezzel együtt eljutunk annak felismeréséhez, hogy az Auschwitz utáni korszakban a múlthoz való viszony, a múlttal való szembenézés tekintetében Európa megosztottá vált: külön úton halad a keleti és a nyugati régió.

– A történettudomány hosszú időn keresztül hatással volt a közgondolkodásra. Legjelentősebb képviselői szerint azonban ma már ez nincs így. A történetírás feloldódik a kollektív emlékezet általános fogalmában, veszít eredendő kritikai funkciójából, miként arra Gyáni Gábor is felhívja a figyelmet. Maga a történelmi múlt porlad el. Közben „tradícióként” konzerválódnak a tévtanok, az ócska eszmevilágok, a múltban katasztrófákhoz vezető hamis tudatok. Mindez oka lehet annak, hogy az európai történettudomány, s legjobb magyar képviselői a mentalitásvizsgálatok felé fordulnak. A Nyugat, mindenekelőtt

Németország, komoly küzdelmek árán, részben-egészben feldolgozta a második világháború történéseit, a diktatúrákat, Auschwitzot. Elérkezett az a „kegyelmi pillanat”, amikor lehetőség nyílt az önismeret, a múltfeldolgozás, a szembenézés révén egy újabb kultúra erkölcsi alapjainak a megteremtésére. Magyarország ezt – a térségben nem egyedülként – elszalasztotta. Nálunk nemcsak meghamisítják, hogy milyen volt a két világháború közötti rendszer, amelyik a tömeggyilkosságokhoz vezetett, s az országot vesztébe sodorta, de annak a megértése is elmaradt, hogy az akkori állami intézményrendszer, az iskolai-nevelő szellemiség, a kivételes elit tanodákat leszámítva, már akkor is anakronisztikus gondolkodásmódokkal fertőzte a lakosságot.

– *Legutóbbi regénye, Az Argoliszi-öböl éppen az imént körülírt állapotot próbálja megközelíteni. Egyik mottóját Nietzsche-től kölcsönözte: „...az igazi tudás az iszonyatos valóba nyert betekintés”. Van a regényben ugyanakkor egy másik mottó is, amely a főhős, Pauló fotósorozata élére kerül. Ez a Cézanne-gondolat így szól: „A dolgok eltűnnek. Sietniünk kell, ha még látni akarunk valamit.” Ehhez kapcsolódóan újabb munkanaplójából is idézek: „A sáv, amelyben az európai gondolkodás, történettudomány, korfelismerő irodalom »dolgozik«, két évtizede szűkül-tágul. Ennek a dinamikának tűrő-teljesítő képessége is határponthoz érkezett. A tudásnak, a művészetnek olyan környezetben kellene továbblépni, amelyben a történelem (a demokrácia formaváltozásai), a nyelv (mint a jó-rossz, rámutatás-meghamisítás, értelmezés-gyűlöletkeltés), a regény (tanúságtétel-történet-visszanyerés, szellemi üzenet) új létfeltételek között találja magát.” Munkái alapvető kérdésköréiként értelmezem az emlékezés-felejtés dichotómiáját, a múlt tisztázatlanságainak felhalmozódását, a szembenézés elmaradását. Hogyan határozható meg a regény funkciója az „új létfeltételek között”? Milyen poétikai eszközökkel képes kitölteni a mai regény az elfojtások, hamisítások nyomán keletkező értékvákuumokat? Az említett tapasztalatok, felismerések milyen újabb európai és magyar regényváltozatokat, -nyelveket és -poétikákat hívnak életre?*

– Minden regényíró, minden jó regényt más érdekel. Engem az elmúlt negyven évben az nyűgöz le, hogy milyen az ember. Mit hívnak elő belőle a változó történelmi kelepcehelyzetek? Nem állok ezzel egyedül, de az utam magányos. Az volt mindig, s most már az is marad, habár sok, a törekvéseimmel összehangzó barátom van a középnemzedékből és az egészen fiatalok közül is. Nem lehet panaszom a kritikai recepciómra, országon belül és kívül. Tudom, hogy a mai irodalomban nem állok divatos helyen, azt hiszem, ott állok, ahol a helyem van. Ez nyugalommal, jobb napjaimon elégtétellel tölt el. Számomra valóban az idézett nietzschei és cézanne-i gondolat az iránytű. Figyelemre méltó például az a ma már irányzattá terebélyesedő regényvilág, amit neo-neofrivolnak neveznek. Szerb Antal ír arról, hogy a harmincas évek európai-hazai neofrivol hullámának képviselőit „lelkük kielégületlen szomjúsága tette frivollá, játékosá”. Le kívánták venni „a szellem méltóság-teljes és divatjamúlt keménygallérzatát, hogy megtanuljanak szép, színes, puha inggallérban járni... Látták, hogy az elődök nagy komolysága nem vezetett semmire, hát megpróbálták másképp... Aztán Nyugaton közben elmúlt a csodaváró frivolitás divatja, újra vastag könyveket írnak...” Érdekes, közönségbarát a mai neofrivol. Friss hangú művek keresik, hogy milyen nyelvi-epikai eszközökkel próbálhatja a regény kitölteni a hamisítások-elfojtások nyomán keletkezett értékvákuumot az európai irodalomban is. Az én utam más. Nem zavar, hogy ennek az útnak éppen nincs divatja.

– *Melyek azok a szempontok, illetve poétikai eszközök, amelyeket saját regény- és esszéírói praxisában továbbgondolhatónak és alkalmazhatónak vél?*

– Mindig a regény anyaga határozza meg a formát. Volt, amikor a linearitást alkalmaztam. Amikor ezt korlátnak éreztem, a változtatott nézőpontokkal kísérleteztem, megint

máskor a dokumentumok és a fikció hasonló nyelvi regiszterben való „keverésével” próbálkoztam. Esszében is a még feltáratlan nyomába indulok el. Meglep, hogy kiváló kollégáim még ma is nehezen szakadnak el a letűnő kulturális korszak klasszikus esszé-fogalmától, miszerint az esszé személyes és kísérleti. Az előbbit őrizve, az utóbbi helyére az ismeretlenbe behatolást, a még ki nem mondott feltárását helyezném. Valami újat találni, aztán menni, menni még tovább.

– *Milyen példákat sorolna a törekvéseivel összehangzó művekre, válaszkísérletekre? Kik azok az alkotók a középnemzedékből és a fiatalok közül, akiknek szövegeivel rendszerint dialógusra lép?*

– Legelőször is Mészöly Miklós munkáit és Kertész Imre korábbi műveit említeném. De még inkább Proust, Kafka, Camus, Céline, Broch, Beckett, Bernhard művei foglalkoztatnak. Néhány baráti névhez hozzárendelendők a munkáik. Dialógusaink mindig ezekből indulnak ki. Szándékosan abcéssorrendben mondom: Bazsányi Sándor, Bombitz Attila, Borbély Szilárd, Földényi F. László, Füzi László, Gyáni Gábor, Györe Balázs, Jánosy Lajos, Márton László, Németh Gábor, Olasz Sándor, Schein Gábor, Szegő János, Térey János, Vári György. A legrégebbi barátom Poszler György, de Ungváry Rudolf sem számítható már a középnemzedékhez. Bak Imrével a műtermében beszélgetünk, Ilia Mihállal pedig rendszeresen levelezünk.

– *Ha már művei külföldi recepcióját említette az inént, nem kerülhetjük meg, hogy a Deutscher Taschenbuch Verlag a Drága Liv után a Követés című regényét is megjelentette. 2009-ben a Frankfurti Könyvvásár után Münchenben, Regensburgban, Berlinben és Bécsben vett részt irodalmi esteken. A művei iránti érdeklődés továbbra is fennáll, hiszen nemrégiben a stuttgarti Literaturhausban szerveztek felolvasóestet. Hogyan summázná az ott szerzett tapasztalatait? Milyen a fogadtatása a figyelmet a lényegi problémákra ráirányító regénynek egy olyan országban, ahol a múlt eltakarása helyett a szembenézés a jellemző attitűd?*

– Jótékony figyelemmel fogadták a munkáimat az estek során, a moderátorok kendőzetlen kérdéseire adott kendőzetlen válaszaimat is. Sokkal áttekinthetőbb és progresszívebb a szellemi-politikai légkör, mint nálunk. Meg is hökkenek, amikor a lapokban a magyarországi híreket olvassák. Stuttgartban legutóbb a Literaturhaus kitűnő igazgatója, Florian Höllerer irodalomtörténész nyolc estén át tartó előadás-sorozatot szervezett. Több országból hívott meg írókat az *Ez a háború* című programjára. A huszadik századi háborúkról, emberi sorsokról, a regényvilágokról szóltak az estek, a felolvasások, a beszélgetések. Az első világháborútól az iraki háborúig. A *Követés* a második világháborúba vezette be a program szerint a hallgatóságot. Az érdeklődés, a beszélgetések azt mutatták, hogy valóban feldolgozták a múltat. A légkör inspiráló volt.

– *Visszakanyarodva legújabb regényéhez, Az Argoliszi-öböl előmunkálataként olvasható 2002-ben publikált Iszméné-esszéje, amelyben arra világít rá, hogy voltaképpen nem Oidipusz, nem is Antigoné, hanem Iszméné a Szophoklész-dráma fő alakja. Korábban mellékszereplőként volt jelen, nem fordított felé figyelmet Euripidész, majd Seneca sem, s voltaképpen maga Szophoklész sem tudott vele mit kezdeni. Úgy tudom, a regény megalkotásának ugyancsak fontos előzményeként szolgált Ritoók Zsigmond értekezése, valamint Gábor Miklós Oidipusz-naplója. Milyen út vezetett az említett kiindulóponttól a regény megszületéséig? Hogyan formálódott ki Az Argoliszi-öböl struktúrája?*

– Ritoók Zsigmond, a nagy ókortudós azt mondja, hogy Szophoklész jól ismerte városát, Athént, ahol „a gyilkosság, öngyilkos önzés, bosszúvágy uralkodott, éppúgy, mint máshol”, és talán megbocsájtható, hogy búcsúzva az élettől még egyszer fel akarta magasztalni. Hatalmas kérdéskör: a huszadik század véres tapasztalatainak birtokában, az ezredfordu-

ló másolatvilágában, talán tisztábban láthatjuk azt, amivel az európai kultúra ma is alig-alig mer szembenézni. Elretten attól a felismeréstől, hogy vajon a hajdani értékvilág, amire évezredek kultúrája épült, a maga korában működőképes volt-e? Nemcsak gyönyörű üzenetként ajánlotta utókorának az önszembenezést, a katarzist? Gábor Miklós a kilencvenes évek elején fiatalokkal rendezte meg a Független Színpadon az Oidipuszt, miután évtizedekkel előbb a Madách Színházban már eljátszotta. Akkor már baráti szálak szövődtek közöttünk. Oidipusz naplóját közölhettem a barátaimmal szerkesztett *Századvég szellemi körképe* című gyűjteményünkben. Ő úgy érezte a próbafolyamatban, hogy nehézségekbe ütközik. Az igaz színpadi helyzetet kereste, s úgy találta, hogy a korszak nézője számára a tragédia nem „működik” hitelesen: az ezredfordulón már nincs szembenezés, önismeret, katarzis. A város nem közösség, mint Thébában. Végül is íratott az előadáshoz egy prológust arról, hogy a nézők mesét, régi-régi történetet láthatnak. A regény struktúrájának kialakítása évekig tartott. Azt már az elején tudtam, hogy nem akarok egy, az antik világban játszó regényt írni. Ahhoz kellett szerkezetet-formát-nyelvet találnom, hogy az ezredforduló művésze mit kezd a gondolattal, miszerint már nem Oidipusz, hanem Iszméné a kor ikonfigurája. Miképpen tud az antik és a mai világ egymásra rétegeztetve, mintegy „palimpszesztként” tükrörténetekben megjelenni? A súlyos szellemi „anyaghoz” teherbíró regényszerkezetre volt szükségem. Közben megírtam a *Követést*, és legalább kétkötetnyi esszét. Kerestem azt a központi regényfigurát, akivel exponálni tudom, hogy művészsorsának megkerülhetetlen útja a korával való szembenezésben Iszménét követve felmutatni a felejtő, a múltat felszámoló világot. Pauló, a filmrendező lett ez a figura.

– *Valóban nem feledhetjük el azt sem, hogy az ókori drámaszerző a szóban forgó művek megalkotásakor a veszendőség állapotával szembesül, a keletkezés pillanatában ugyanis Athén alkonyát éli. Mi az, ami Önt foglalkoztatta ebben a szituációban, és mire figyelt fel Iszméné sorsában?*

– Szophoklész és az őt követők, akik feldolgozták az Oidipusz-témát, a katarzisa koncentráltak. Engem éppen a katarzis eltűnése nyomán támadt mentalitások foglalkoztatnak. A nagyon időserűt, ám az évezredek létvilágra is jellemzőt kerestem Iszméné sorsában. Ő az, aki átéli családja egész történetét. Az Oidipusz „lelepleződése” előttit, s a halála utánit is. Mindent lát, mindenről tud, ám mindent kitöröl az emlékezetéből, hogy tovább élhessen. Az üres, sorstalan élet maszkja, amit magára húz, végül azonossá válik a saját arcával.

– *Az ezredforduló létvilága és az antik mítosz történetei közé egy másik végállapot ékelődik, a középkori Velence alkonya, amely Guardi lagúna-képén, az egyes szám első személyben megszólaló művészettörténész-beszélő értekezéseim, valamint Pauló Velence-filmjén keresztül tükröződik. Miért került középpontba az említett festmény és az általa ábrázolt miliő?*

– Évekkel ezelőtt olvastam Andrei Pleşu kitűnő esszéjét Francesco Guardiról, a középkori velencei festészet utolsó nagy alakjáról, aki szembefordult az uralkodó-divatos stíllel. A lezüllő valóság megszólaltatójának nevezte, aki a jelenvaló mögött érezte a leselkedő ürességet, és hatásosan mutatta meg, hogy ennek festői ábrázolásához radikálisan át kell értékelni az eszközeit. A regény filmrendezője azért akarja maga is átértékelni az antik mítoszt, hogy az Iszméné-történet palimpszesztként rárejtegeztesse az ezredforduló világra. Nos, a másik figurám, a művészettörténész, ezt a törekvést kívánja felerősíteni a Guardi-festészettel való foglalkozással.

– *Megkerülhetetlen a regény kapcsán annak sajátos időszemlélete. Nem újdonság az Ön praxisában a jelen és a múlt egymásra vetítése, hiszen (csak a legutóbbi évtized munkáit tekintve) lényegében a Drága Liv és a Követés lapjain is ez történik, amennyiben az ezredforduló figurája a múlt*

nyomában lépked. Idézem Az Argoliszi-öböl első mondatát: „A szokásos időben rendelkezésre áll a szoba, üzente Nikosz Tolonból.” Tehát már az első regényoldalon bevezeti azt a fogalmat, amely a mű egészén végighúzódik. Hogyan értelmezhetjük azt a bizonyos szokásos időt?

– Már a pályakezdő munkákban is a jelen és a múlt egymásra rétegezetése foglalkoztatott. Mindig a múltunkon járunk. Azok is, akik azt hiszik, hogy nincs múltjuk. Foglalkoztatott, hogy a zsákutács magyar történelemben a regényalakok sorsa ebben, az ily módon szokásos időben alakul. Ehhez az agresszív fogalomhoz hasonló szubverzív meghatározás, amit epikai térfogalomként szakadék térnek nevezek.

– Úgy látom, a könyv egyik lényeges problémája a szellemi ember léthelyzete a szimuláció korában. Azonban nemcsak a szóban forgó mű állítja fókuszba ezt a megkerülhetetlen kérdéskört, hiszen nemrégiben napvilágot látott Gábor Miklós-könyvének (Hamlet visszánéz) megírásakor ugyancsak a művész és a korszellem viszonya érdekelt. Eszembe jut korábbi esszéinek egyik gondolata, mely szerint annak, aki a mélyben rejelő problémákat kísérli meg felszínre hozni, a gyanúval és az önkorlátozással kell szembe néznie. Milyennek látja a szellemi ember ezredfordulós helyzetét?

– Sokfélének. Mindenekelőtt tanácstalannak. Kételyekkel telnek abban a tekintetben, hogy a megszólalásoknak lehet-e még visszhangja. Mert valójában nem lehet! Másfelől önérdeteket hajszolónak, a szembenézéstől menekülőnek, besimulónak a szimulációs trendbe. A korszak hívja elő ezeket a magatartásokat. Kölcsönösen vallanak egymásra. Minden korszak megnyitja a maga kelepccéit. A magyar történelemben-irodalomban azoknak, akik a szakadék mélyére pillantottak-pillanatanak, szembe kellett-kell nézni például a „nemzetietlenség” hiteltelen, gonosz vádjával a tizenkilencedik század közepe óta. Korábban a hatalmi súlyok határozták meg az önkorlátozás mértékét, ma e „mellé” belépett a piac eltérítő hatása is. Vannak ugyanakkor kevesek, akik rálátnak arra, mit jelent a krízispontsorozat, amiről már beszélünk. Tudósok, írók, esztéták, bölcselők, színházi emberek, filmek, festők. Elsősorban a műveik beszélnek. Ritkán az állásfoglalásaik, esszéik is. Az uralmi törekvések, a piaci hatások, a „minden más, mint ami” hullámai radikális erkölcsi-tudományos-művészi koncentrációt kívánnak.

– Készülő regénye (a Hajnaltól hajnalig) az első világháború öt különböző színterén játszódik, s – miként a címből is következik – alapproblémája éppen a történelem téridejének körforgásossága. Nyilvánvalóan nem véletlen a témaválasztás, hiszen tudjuk, hogy a napjainkban is továbbélő XX. század traumáinak kezdőpontja az első világháború volt. Beszélne a formálódó mű koncepciójáról? Milyen poétikai alakzatok bizonyulnak alkalmazhatónak az említett dilemma regénybeli exponálásához?

– Szeged mellől, Tápéról indul el egy éppen érettségizett fiatalember 1914. július végén Párizsba, iskolai jutalomútra. Belesodródik a kirobbanó francia-német háborúba. Négy további európai hadszíntéren hajszolja végig a sorsa. Pusztulás-pusztítás. A nemzetek közötti gyűlölködés, brutalizálódás a történelem elrettentő körforgásában. A tempó: mint a szakadatlan lovasrohamoké. Az elföldeletlen holttesteknél riasztóbban a gyilkolás hét-köznapisága. A parancsnak való alávetettségben a személyiség elporladása. Utazásindítás a századéjszaka mélyére. A harmadik személyt használó elbeszélő hangjának, az egyes szám első személyű narrációnak, a dokumentum és fikció közös nyelvi regiszterekben való alkalmazásának együttese segít ebben. Próbálok egységes kompozícióba foglalni azokat a poétikai lehetőségeket, amelyeket korábbi regényeimben kipróbáltam. Kedvemre való, évekig tartó munka. Az expozíciót és a kísérő regénynapló kezdetét – az utóbbit itt a Forrásban – mostanában publikálok.

Zalán Tibor

Nap-szilánkok

*hajnal
ketten már ébren
én és a palicsi tó
(itt lakik tán
errefelé a
tolnai féle ottó)*

MAO PO kiabálom

*s a túlparton – látom –
ott üldögél
domonkos pista
a túlpart
már svédország*

csak ezt itt

*senki sem tudja
nagy idők
nagy a csönd
csöndön
keresztül madarak*

talán sirályok
elég régimódi
itt ballagni a parton
így ahogy
ballagdálok
lézengék és fájok
bár már nem is tudom
mitől mert
és pedig
vagyok szeretve
a tó fölött könnyű köd
mintha remegne
a mólón
a régről itt hagyott
fabódét
vörösre-fehérre meszelve
mintha
távolabb sodorná a csönd
közben
valami a múltból
ideköszön
lehet **kosztolányi**
vagy **csáth** a morfinista
issza épp
keserű kávéját
egy pamlagon elheverve
desirée nemileg nem jó
írva némileg
utóbbi által egy
naplópapír-helyen
nincs mozgás
nincs papírhajó
se mi

*kívánságot
vagy sorsot
innen
tovább vinne
ballagok*

a parton

*túl vagyok-e
vagy még innen
se tudható
a palicsi tó
nem válaszol
monoton hallgat*

MAO PO_{eltűnődöm}

*hogy
lehet belakni
ekkora birodalmat
de nincs
erőm végiggondolni
bár időm lenne
ha van még
talán
ha van ég alám
csak ezt sem érzem
már pontosan
ahogy
fölsejtettem*

magamnak egykor
rég
távolról harangok
mint kik itt maradtak
elmerült időből
s csak
a percek szaladtak
tova rajtam
és **AZON** is túl
szabadon ott
zengedélnek
hallgatok nézek
hangtalanul
valahogy sehogy
bár irgalmatlanul s

τ

már legeslegbelül

a palicsi tavat

– magam se
értem ezt hogyan –
egyszerre
beszippantom
magamba foglalom
mégsem
viszem el
egyedül hova
tova
itt megemészttem
helyben
ha nincs már út
sem erre
sem arra

*aztán meg semerre
tehát ezt is itt
hagyom
haló hahó s még hahü*

MAO PO_{ha!} hó!

*tenger is lehetne
nagyobb ködben ez a tó
tenger és itató*
palicsi tenger
eljátszanék még ezekkel
vajdasági végtelen
bácskai vég

*valahol
egy hajnali várfoke
már felvöröslik ég
pót-kapitányként
képzelvek
mert tudom
igazi
kapitányok
nyüzsögtek
egykor ezen a tájon
kik védtelen alszanak
már odafent
egy matrózkocsmá
küszöbén elheverve
(régén s leverve)
egyszerre
s ezért*
sziveriről
szólal meg a hajnal

de tovább lépked

*majd tőle is tudom
ahogy tőlem el
a léha délelőtt
s a többi telő óra
nem sorolnám
most végig az időt
nincs hozzá időm
s fogy az erőm
hozzá hozzám
fáraszt ezt leírnom
mert a vége
átfordul ledérbe
nyafogok csak mint
a csiklandó-fácskájában
hiányos kacér nőcske*

Egressy Zoltán

Szaggatott vonal

Egyszer adtál nekem egy pofont.

Ha sokszor, sokat adtál volna, nem emlékeznék rá, de ilyen egyetlenegyszer történt, igaz, sokat hogy adhattál volna, alig találkoztunk. Van ez az ostoba tévhit, hogy a vert gyerekek hálásabbak felnőttként, jobban tisztelik a szülőket, ez faszág, biztos vagyok benne, szerintem csak jobban utálják az apjukat meg az anyjukat, ha meg nem, akkor hülyék. Tapasztalatom nincs ez ügyben, anya soha nem ütött meg, képtelen lett volna rá, és mondom, te is csak egyszer, egy téli késő délután, hétéves lehettem, ráadásul azt hittem azon a napon, hogy nagyon jóban vagyunk. Tudod, én mindig kurvára örültem, amikor jöttél hozzánk, olyan voltál, mint a Mikulás, aki ritkán jön és jóságos, naiv az ember hétévesen, nem haragszom magamra miatta, rád meg nem akarok, ezen dolgozom órák óta.

Jól teltek azok a téli órák, szánkózni vittél, szánkózni is összesen egyszer mentünk, mintha tegnap történt volna; a Tabánban lehetünk, későbbi nagy elveszőhelyeden, ülök előtted a kis szánkómon, alig férünk el rajta, tartasz, átölelsz hátulról a nagy kezeiddel, becsukom a szemem, hogy érezzem, milyen, amikor teljesen rád bízom magam, száguldunk lefelé, jön szembe a havas szél, kellemetlen, küzdelmes, fázunk is, rossz és jó egyszerre, ez volt a legjobb napunk, nem akartam, hogy véget érjen.

Akkor éppen nem siettél, volt időd rám, caplattál fel velem vagy kétszázszor a domboldalon, egy idő után elfáradtál, megsajnálalak miatta, de ettől még nem kíméltelek kicsit se, kegyetlen tud lenni egy kisgyerek, újra és újra lecsúsztunk, te is élvezted, a domb alján nagy fa terpeszkedett, szerettem volna, ha minél közelebb érkeznék meg hozzá, de te féltettél, vagy engem vagy magadat, akkor azt hittem, engem, most már nem merném teljes bizonyossággal állítani, mindenesetre semmit nem kockáztattál, minden csúszásnál nagy ívben kerültük el a vastag törzset, úgy irányítottad a szánkót a lábaddal, hogy esélye ne legyen a fának, nekimenni én se akartam, de egy kis izgalom jó lett volna, mondjuk kikerülni az utolsó pillanatban, ledőlni a szánkóról, mielőtt nekimennénk, persze hülyeség, veszélyes, ebben a faelkerülésben igazad lehetett.

Napokig maradtam volna veled a hóban vacogva, éhesen, szomjasan, ott haltam volna meg veled, annyira élveztem, olyan jó volt. Nehezen tudtál rávenni arra, hogy induljunk el hazafelé, alkudoztam, nyertem egy-két csúszásnyi időt,

engedtél, nem erőszakoskodtál, jó érzékkel úgy alakítottad a beszélgetést, hogy győztesnek érezhessem magam, így aztán boldogan szorítottam a kezedet az utcán, gyalogoltunk egymás mellett a híd felé, de ezzel még nem voltam elégedett, kiharcoltam, hogy húzz hazáig, nem érdekelt, mennyire vagy fáradt.

Beleegyeztél ebbe is, aznap semmin nem vitatkoztál velem, ráültem a szánkóra és húztál, éppúgy, ahogy elképzeltem, semmihez sem hasonlítható puha hangon suhant alattam a két léc, tátottam a számat a gyönyörűségtől, te meg azért, mert levegőért kapkodtál, dőlt ki a fehérség a számon, ahogy kileheltük a levegőt, főleg te füstöltél, lihegtél az erőfeszítéstől, és tele volt hóval minden, mint egy mesekönyvben, olyanok voltunk, mintha egy téli, kék-fehér mese eleven illusztrációi lennénk. Áthúztál a hídon, nem szálltam volna le semmi pénzért egy pillanatra se, nem is kértél ilyesmire, nem cseréltem volna senkivel, nekem volt akkor a legjobb a világon.

Nem laktunk anyával sokkal messzebb, mint ahol most élek, ez volt a környékem akkor is, ugyanaz, mint most, neked viszont nem, ez idegenné tett téged a szememben kissé, ami a kerületünk határain túl esett, az nekem ismeretlen vidék volt távoli, furcsa, másféle emberekkel, de azon a napon valahogy ez sem volt érvényes, minden más fénytörést kapott, az volt az érzésem, mintha együtt élnénk, közben meg örültem annak, hogy nem így van, akkor nem lenne ilyen szép a nap, hálát adtam a sorsnak, amiért ennyire boldog lehetek, máshogy volna, ha mindennap találkozánk, együtt ébrednénk és feküdnénk le, így viszont ünnepnap egy sima szánkózás, tökéletesen rendeztétek be az életeteket, milyen jó, hogy nem maradtatok együtt anyával.

Teljes volt a harmónia köztünk, erre neked is emlékezned kell, mentünk a lakás felé, izgultam, bejössz-e vajon meginni egy kávét, vagy csak egyszerűen visszaadsz anyának, ahogy szoktál, elhagytuk a hidat, Pesten jártunk már, amikor eszembe jutott valami, ebből lett a baj. Ahogy húztál, a kezemet leraktam a földre, titokban gyúrtam egy hógolyót, és amikor már majdnem visszaértünk, amikor leszálltam végre, megengedtem magamnak egy viccecskét, betettem a zsebedbe a hógolyót. Nem vetted észre, kuncogtam magamban, vártam, hogy benyúlj valamiért, és megtapogasd, aztán ne vess és adj egy puszit, de nem tetted, ezért egy idő után megkérdeztem, nincs-e valami nálad, nézd csak meg a zsebedet, csodálkozva benyúltál, vártam, hogy felnevensz, váratlanul lettél ideges, mint kiderült, papírpénz volt a zsebedben, eláztatta a hógolyó, vagy azt hitted, eláztatta, megfeszültek az izmok az arcodon, hirtelen pofon vágta, a semmiből jött a mozdulat, nagyot csattant az arcomon, csak álltam döbbenetben, a mosolygó kisfiadat pofon vágta és azt mondtad neki, *ebből a pénzből mentünk volna el vacsorázni*, ezt a meglepetést szántad még arra az estére, ma sem tudom, beleértetted-e a többes számba anyát, talán az ő elhívása is tervbe volt véve a fejedben, és akkor bármi megtörténhetett volna, én hiúsítottam meg, én tettem tönkre mindent azzal a hógolyóval, eláztattam a pénzedet, amiből a vacsorát fizetted volna, étterembe mentünk volna hármasban, én akadályoztam meg, hogy újra együtt legyetek, hogy hárman együtt legyünk.

Először csak az igazságtalanság fáj az embernek, a lelkiismeret-furdalás valamivel később jön, nem sokkal, de később, többet nem beszélünk aznap, mire a

lakáshoz értünk, már tudtam, hogy mindennek vége, a komolyan soha meg nem fogalmazott remény, miszerint esetleg együtt élünk majd, elveszett, és bennem eltört valami, ettől az egésztől, a lényegtől függetlenül, a pofontól tört el valami ott, végleg. Egyáltalán nem volt igazad, legbelül tudtad te is, nem voltál buta ember, hülye se, elviselhetetlen terhet tettél rám, felelősséget, egy hétéves lelkes gyerekre, te egy gyáva szar voltál, az vagy, ezt gondolom most rólad, és nagyon félek, hogy nem tudok neked megbocsátani, nem ezért akarnék persze, hanem általában mindenért, próbálok, de nem akar sikerülni, nem tudlak felmenteni, még adok egy kis esélyt neked, de nem akar menni, félek, hogy kudarcos lesz az egész beszélgetésünk, túl sok dolog fáj veled kapcsolatban, apa, halott ember, a pofon a legkevesebb, az fizikai fájdalom, az semmi, abból sem a fizikai rész volt a rossz.

Bejöttél a lakásba, puffogni kezdtél, fröcsögtél, indulatoskodtál, szidtál anyának, mutogattad a papírpénzeidet, olyan voltál, mint egy sárga lapokat osztogató idegbeteg bíró, többször meglegyezted pénzeiddel a levegőt, a könnyeimen keresztül úgy láttam, az égvilágon semmi bajuk nem volt a bankóknak, egy szót nem ejtettél vacsoráról, nem mondtad, hogy ez volt a terved, csak kiabáltál, a nevelésemmel elégedetlenkedtél, anya szóhoz se jutott, állt csendben a tűzhely mellett, nézett téged szájalommal a szemében, én akkor már nem, akkor én már máshogy néztelek, gyűlöltelek, nem az elmaradt vacsora miatt, nem is azért, mert hogy akkor mégse élünk majd hármásban, én azért gyűlöltelek, mert máris elfelejtetted, milyen boldog voltam veled hosszú, hideg órákon át, hogy eltöltöttünk egy teljes délutánt a domboldalon, és mert akkor az is lehet, hogy ez az egész meg se történt, tévedés az egész, nem szánkóztunk, nem esett a hó, nincs is olyan, hogy Tabán, nem vagy az apám, és én sem vagyok, nem a fiad nem vagyok, hanem a világon nem vagyok, egyáltalán nem létezem, meg se születtem, jobb lett volna, akkor nem lenne ez az egész fájdalom, ide juttattál el hétéves koromban, egy hógolyó miatt, amitől tönkre se ment a pénzed, elköltötted te azt a pénz talán még aznap borra, vagy mit tudom én, mire, nem beszéltem anyával aznap egy szót sem, csak néztük egymást, némán ölelt engem az ágyamban, ideje, hogy behölpintsek a sörömbbe, mielőtt megmelegszik.

*

Hangosan üvölt a zene, kétségbeesett, hisztérikus férfihang énekl, hogy tele van a város szerelemmel, régi dal, sokan szeretik, a kocsma ezzel szemben inkább emberrel és füsttel van tele, bár valami szerelemféle is akad egy kevés, hátul például végzetesen összegabalyodott egy pár, a fiú keze a lány lenge piros inge alatt matat, határozott és tudatos akar lenni, de inkább görcsös és érzéketlen, durva dolgokat csinál, most látom csak, a halór az, egy számomra ismeretlen nővel alkotja a hevesen mozgó kupacot, akinek nem biztos, hogy jólesik, ami történik, mintha csak túrna, a halór aktívan dolgozik, a piros lány várja, mi lesz ebből, meggondolatlanul mehetett bele valamibe, amibe nem kellett volna. A közelben ülők ügyet sem vetnek rájuk, nem tartom elképzelhetőnek, hogy valakit sikeresen megerőszakolhatnának ebben a nagy zajban, mindenki magára figyel, maximum a mellette ülőre-állóra, összességében mégis pozitív a benyomásom,

általában az szokott lenni, ezúttal is örömeimre szolgál az eleven, gazdag, életteli atmoszféra.

Tart még a nagy boldogság, a szóke és a vörös, Emese és Tímea öleli egymást, aztán már nem, de a kezük mintegy véletlenül egymás derekán marad, jól néznek ki, két egészséges, szép, fiatal lány, minden apró részletükben kifogástalanok, tudják magukról és egymásról is, mosollyal ünneplik a szépségüket, szívesen elnézném őket sokáig, és még fantáziadús gondolataim sem támadnának közben, egyszerűen gyönyörködöm bennük, az egyik bizonyos szempontból az enyém, ha lehet ilyet mondani, kacarásznak, szerintem most beszélnek meg még egyszer a délutánt, a vibrátorküldést, a Vidámparkot, engem, mindkettőnek lehet mesél-nivalója, szerintem a szókével is sok érdekesség történt legutóbbi telefonbeszél-getésük óta.

Kezet fogok Molekulával, van valami pofátlanul kihívó már a vigyorgásában is, ujjatlan pólóban rázza hosszan, kicsit túl határozottan a kezemet, a csuklójától felfelé mindenhol tele van tetoválással a karja, jobban, mint szerelemmel a város, szabadon látható testrésze tényleg nem férne már rá John Lennon sehová, bár ezt az öt évvel ezelőtti problémáját lehet, hogy megoldotta azóta valahogy, lehetnek üres, intim részei, a tenyere is szabad terület egyelőre, ha oda tetetné, Lennonnal adhatna pofont, amikor úgy alakul a helyzet. Újságolom neki, hogy láttam dél-után az utcán, csodálkozik, ő nem vett észre, közvetlenül azelőtt parkolhatott le, képzeljem, BMW ötöse van, nem kérdezem, miből, viszont összerakom a moza-ikokat, akkor hát ő az, aki csak szexelni akar Emesével, nyilván fog is még ma, bár alakulhatott volna másképpen is a szóke estéje, ebbe inkább nem avatom be Molekulát, az autót a Szív utcánál hagyta, ott alszik, *ott alszik* majd el ő is, amikor lefordul a barátnőjéről.

A legközelebbi sarokba húzódunk be, mert nagy a lökdösődés, a szóke felém sandít, semleges, semmitmondó tekintettel néz, van benne némi lenézés, kár, bic-centek felé, rólam konzultálhat a vörössel, Molekula éppen Camparit rendel neki, magának meg bort, nem veszi észre, hogy a barátnője és én nem mutatkozunk be egymásnak, lehet persze, hogy tud mindent. Érdeklődik a munkámról és a robogómról, jobban ért a márkákhoz, mint én, engem ez futár létemre nemigen érdekel, aztán mesél a saját dolgairól, elmond egy frappánsnak szánt, meglepően unalmas villanyszerelős történetet, szidja a kollégáit és a világot, de mindezt röhögve teszi, nincs neki nagy baja az étellel, megbékélhetett már azzal, hogy nem lett zenész. Neki tényleg annak kellett volna lennie, inkább, mint nekem, tehetségesebb volt nálam, mindenféle vonós hangszeren játszott, valami zavaros családi ügy miatt kanyarodott másfelé az élete, azt nem tudom, a sok verekedés és börtön is összefügg-e ezzel, talán zenészként sem lenne büntetlen előéletű. Megint az jut eszembe, ami szokott a régebbi találkozásainkkor: hogy lehet egy ekkora emberbe belekötni, hogy jut eszébe bárkinek is, biztos bukás, Molekula majdnem kétméteres, és nemcsak az erő látszik rajta, hanem az is, hogy gyorsan üt, nem tipikus konfliktuskerülő ember. Látványos belekötést a saját szememmel konkrétan soha nem láttam, az illetőre nézve súlyos következményeket annál többször, kárkésző rendőröket, Molekulát bilincsben, általában olyankor is vigyorgott.

A helyi erők természetesen jelen vannak, itt a szokásos társaság legjava, a krém, a halórról esett már szó, Menta is a közelben billeg, szerencsére még nem vett észre, nem zaklat, beszélgetésnek nem nevezném azt a fajta kommunikációt, amit folytat saját fiatalabb kiadásával, mintha a padavanja lenne a mellette dülöngélő ifjú utód, ha jól hallom, a lengyel vászonról diskurálnak, a mester szerint az a legjobb a világon, de ezt inkább csak kikövetkeztetem, nehéz, mert sok a különálló, ugatásszerű szótag, kevés ugyanakkor az alany-állítmány egyeztetés. Szomorú dolog ez, a padavan állítólag tehetséges mérnök volt még egy-két éve, most már sima alkoholista, mint a példaképe, itt tántorognak a rossz példák előttem. Nézem a különös kettőst, a fiatalabbik még nem az igazi, van tanulnivalója, túl sokat mozog, nincs még kellő higgadság benne, a mozdulatok rendben lennének, a vízszintes kilengések mintaszzerűek, de mintha tizenhatodban nyomná azt, amit Menta negyedben, nem gúnyolódnék, de ehhez le kellene vennem róluk a tekintetemet, nem könnyű, kiválóan szórakozom, még mindig azt hallom, a lengyel vászon az igazi, senki nem cáfolja, mégis egyre agresszívan közli újra és újra a kétségbevonhatatlan tényt Menta az utódjával, az egyik mondja, a másik bólogat, így megy ez legalább másfél perce.

Kicsit arrébb Sala bácsi rigol kétségbeejtően összeszűkülő szemekkel valakinek, nyomja, nyomja, ő meg hogyhogy itt van még, valószínűleg nem még, inkább megint, visszatért, hosszú műszakot bonyolít, rózsából nem nagyon fogyott, ahogy látom, de tart még az éjszaka, a rigolás soha nincs ingyen, munkavégzés zajlik, elhúlten hallgatja őt egy üveges tekintetű férfi, innen nem tudom megállapítani, csodálja az öreget, vagy csak merev részeg, virágvásárlás lesz ebből, egyre valószínűbb, sajnos nem tudom tovább figyelni őket, mert a lányok hozzánk lépnek, a vörös jókedvű, a szóke nem tudja eldönteni, mosolyogjon vagy büntessen azzal, hogy nem vesz rólam tudomást, megoldja: derűs, de nem néz a szemembe.

Műanyag szőlőfürtök futnak körbe-körbe a pult fölött, két bőrlabda hever két hordóban, ki tudja, mióta, és olvasható egy „18 éven aluli vendég ne rendeljen dohányárut, illetve szeszes italt a felszolgálótól és ne is igyon” felirat, szigorúan vesszők nélkül, ezt az „és ne is igyon”-t különösen szeretem, a felirat alá kevergünk ki, mert a szóke félti érintetlen Campariját, sokszor ütődnek a sarokban állókhoz vendégek, középen jobb, felszabadult egy kis tér, ráadásul őt is többen látják így, amit élvez, Molekula nem annyira. Szavak nélkül lavírozunk ki középre, vajon mi lesz az első mondat így négyesben, Molekula szólal meg, *sajnos szenvedélyes borissza vagyok*, mondja, mosolyogva fordítja félre a fejét, mint aki nehezen, de megbocsát emiatt magának, egy hajtásra felhörpinti kétdecinyi vörös italát. A szóke körbenevet, büszke, élvezi a fiú szövegét, ez világos, nem kérdés, hogy van stílusa, kicsit nívósabb, mint amilyent egy villanyszerelőtől várna az ember, bár a pár perccel korábban elmesélt történet nem ezt bizonyította.

Harminchat éves, amennyiben azonos a szóke által délután emlegetett BMW-sszel, ő marketingesről beszélt a telefonban, nem villanyszerelőről, hazudhatott neki Molekula, belefér a képbe. Ha ő forog szóban, akkor hattal több, mint én, hogy lehattünk mi közös társaságban, hatévnnyi korkülönbség rengeteg fiatalokban, később már nem vészes, harminc körül sok minden érdektelenné válik,

korábban fontosnak tűnő problémák szűnnek meg, jönnek más minőségű újak. Ami fájó, az az, hogy nem lesz okosabb az ember, a hibák sokasodnak, erényből meg egyre kevesebb marad, előbb-utóbb muszáj felismerni a viszonylagosságokat is, nekem néha már sikerül, gondolom, Molekulának is, nem kéri senki, hogy meséljen az életéről, csakhogy meghallja a szakközép szót valamelyik közeli részeg szájából, és miután nincs jobb témánk, bután álldogálunk, nekilát.

*

A saját anyám szedett ki a konziból. Még a hegedűmet is eladta. Menjek inkább szakközépbe, kapjak szakmát. Aztán egyszer összerúgtuk otthon a port, erre bement és onnan is kiíratott, átvitt szakmunkásképzőbe. Addig 4,8 volt a legrosszabb eredményem, állítólag az igazgatóhelyettes ott üvöltött vele a folyosón, megőrült, asszonyom, ilyen bizonyítvánnyal odaviszi a fiát? Oda csak azt adják be, akinek nincs más választása! Anyám személyes bosszúja volt az egész, elvágta az életemet, mert haragudott a sajátjáéra, azért volt az egész. Olyan családja volt, képzeljétek el, ott mindenki volt valami szikra, aztán mindenki mellékvágányra került. Nyolcan voltak testvérek. A nagyapám verte őket, mind a nyolcat, vagy hetet, mert egy meghalt még kiskorában. Mikor felnőttek, elköltöztek az ország különböző részeibe. Egyszer felöltözött szépen a nagyapám és meglátogatta külön-külön minden gyereket. Elbeszélgetett velük, kérdezte, mit csinálnak, minden rendben van-e, aztán hazament, három nap múlva találták meg, felakasztotta magát.

Három lány volt köztük, a teljesen hülye anyám, ő az egyetlen, akiből nem tudom, lehetett-e volna több, mint ami lett, a többiek mások, az egyik nagynéném parafenomén volt, annak látomásai voltak, és megállt rajta a több kilós vasaló, meg a villák, olyan mágneses erőtere volt. Minden rajta maradt. A másik nagynéném konkrétan fehérmájú, egy kefélés reményében képes keresztülutazni az országot, a mai napig nem fér a bőrébe. A legidősebb fiú papnak képzelte magát, de csak sima alkoholista volt, egyszer egy búcsúban részegen elkezdte gyóntatni az öregasszonyokat, majdnem meglincselték, úgy kellett menekülnie. Lehetett volna színész. Vagy pap. A másik nagybátyám esztergályosként kezdte, de úgy, hogy közben ejtőernyős pontugró lett, hét közben esztergált, hétvégén meg célba ugrott, kurva jól, nyert állandóan, tele volt trófeákkal, mutogatta nekem őket. Negyvenévesen gondolt egyet és elkezdett bronzvereteket gyártani, hihetetlenül gyönyörű dolgokat csinált, kiállításai lettek, nem hitték el, hogy nem tanulta sehol. A harmadik nagybátyámat húszéves kora óta évente úgy kétszer műtötték, valami nem stimmelt vele, bokszbíró volt, ilyen nemzetközi, biztos most is az. A negyedik az évszázad ökolívó-ígérete volt állítólag, csak az öreganyám nem engedte fel vidékről, mikor hívták a Fradiba tizennemtudomén hány éves korában, fel kellett volna jönnie, de ott maradt és ács lett. Azért mondom, egyikből se az lett, ami lehetett volna.

Én meg a villanyszereléssel... Volt fémipari alapképzés még az elején, akkor még azt hittem, egy darabig csinálom, aztán zenélek tovább. Valami ácskapcsot vagy mi a faszomat kellett kovácsolni. Olyan gyenge volt a csuklóm, összesen kettőt tudtam egymás után ütni a kalapáccsal, röhögtek rajtam, na, művész úr nem bírja. Voltam emelőgép-bevizsgáló is, meg egy ideig telefonközpontos, az sok nővel hozott össze. A Vasműn belül, ha valakinek gondja volt a telefonnal, tárcsázott egy nyolcast, én

vettem fel a hibát, kiosztottam a szerelőknek, azok meg kimentek. Izgalmasabb női hangok is előfordultak, sok titkárnő, minden, a tizenháromezer dolgozóból hatezer adminisztratív állományban volt. Szénmikrofonok voltak a telefonokban, azoknak van egy olyan tulajdonsága, hogyha sokáig beszélnek, átmelegednek a szénszemcsék, és akkor elkezd recsegni. Márpedig ahol nők dolgoznak, ez mindennapos jelenség, ott előbb-utóbb recsegni kezd a mikrofon. Én a következőt csináltam: ha egy női hang felkeltette az érdeklődésemet, beraktam egy szar mikrofont a telefonomba, elkezdett recsegni, és azt a recsegést épp úgy hallotta ő is, mint én. Mondom neki, valószínűleg tönkrement a mikrofon a telefonjában, de újat gyakorlatilag lehetetlen beszerezni. Na most nekem erre a célra el volt különítve harminc-negyven darab. Ezeket a nőket berendeltem, lecsekkoltam, és ha oké volt, akkor elkaptam. Ez ment egy darabig, aztán a villanyszerelés meg a sitt, az mondjuk csak később, legelőször még onnan vittek be, a telefonközpontból, levertem az egyik csaj fasziját, mikor jött reklamálni, hogy minek dugtam meg a nőjét.

A zenei érdeklődést apámtól örököltem, állati muzikális volt, trombitált, táncolt, ezt a swinges, rokis világot szerette, az ötvenes-hatvanas éveket. Van egy híres Pink Martini-szám, azt szerette, pár napja hallottam, új hangszerelésben ment, majdnem sírógörcsöt kaptam, ahogy eszembe jutott, tetszene-e neki. A mai napig sokszor nem hiszem el, hogy meghalt. Ha lett volna még egy vége a gyertyának, akkor mind a három végét égette volna. Autóbalesetben halt meg. Volt otthon egy kisméretű magyar kártyánk, azzal makaóztunk aznap a húgommal, még arra is emlékszem, hogy zöld alsó volt a kezemben, mikor megszólalt a sziréna, ott laktunk a kórház mellett, ez mindennapos volt, de akkor egyszerre két mentő jött be, anyám kérdezte is, mi ez, hát mi lenne, sziréna, akkor vitték be apámat, csak még nem tudtuk. Ott halt meg az aulában, kivették a mentőből, épp berakták volna a liftbe, akarták vinni az intenzívbe, csak már nem tudták, menthetetlen volt, esélytelen, koponyaalapi törés, nem tudom én, mi... Nem voltam még tizennégy, éppen akkor kezdtünk jóban lenni.

Először azt hittük, csak nem jön haza, egy igazi bohémot képzeljétek el, nagy dumával és állítólag elég jó humorral, a nők bírták, kreol képe volt, fekete haja és kurva jó stílusa, az utolsó igazolványképén úgy néz ki, mint a Robert de Niro, de kék szemmel. Nem volt verekedős, bár azért nem volt ritka, hogy rövid úton intézte el a nézeteltéréseit. Mint én. Ő mondjuk nem volt börtönben, csak majdnem. Lényeg, hogy vártuk és nem jött, már vasárnap reggel volt, anyám indult dolgozni, uszodában volt pénztáros. Apám nagy zsivány volt, de a vasárnapokat mindig otthon töltötte, gondolom, hazulról hozta, hogy a vasárnap a családé. Anyám behajolt reggel hozzánk az ágyba, fél hat lehetett, legyetek jók, apátok nem jött haza, majd jövök délután, akkor főzök, emlékszem, összeugrott a gyomrom, hogy valami nem oké, aztán délelőtt pakolásztam, a matekkönyv volt épp a kezemben, és egyszer csak elkezdtem sírni, de így egyik pillanatról a másikra. Akkor már biztos voltam benne, hogy nagy baj van. Délután néztük az órát, még mindig nem jön, még mindig nem jön, anyám azt mondta, lehet, hogy valami bunyó volt, bevihették, majd telefonál a rendőrségre. De aztán csak vártunk. Hétfő reggel elmentünk iskolába, anyám meg dolgozni, ott ment oda hozzá valaki, egy ideig kerülgette őt, aztán mondta neki, hogy a férje szombat este fél hétkor meghalt a kórházban. Nem volt telefonunk, nem tudtak előbb szólni.

Néha azt álmodom, hogy zenész vagyok, az egyik ilyen álmomban valami szabadtéri előadásom volt, és megjelent apám szmokingban, fehér selyemsálban, mellette két nő, engem le se szart, a nőekkel volt elfoglalva. Ilyen hülyeségeket álmodom.

A temetésen meg nem ismertem fel. Voltatok ti valaha ortodox temetésen? Görögkeleti vallású volt, ott nyitott szemfedél mellett kell a szertartást megrendezni, mondták, hogy nem kéne, mert nagyon össze van törve, sokkoló lenne, de muszáj volt, el akarták búcsúztatni rendesen. Levették a szemfödelet, anyám kérte, ne nézzünk oda a húgommal, de hát közel álltunk a koporsóhoz, persze odanéztünk, és nem ismertük fel, bazdmeg. Nagyobb volt a feje, vattacsomók voltak a homlokában, látszott, hogy szét van nyílván a feje, ma is sajnálom, hogy nem néztem tovább, amíg felismerem. A húgommal éveken keresztül arról beszélgettünk, talán nem is ő volt, talán valami nővel éli a világát egy szigeten.

Kurva sokat olvasott az apám egyébként, eszelős tempóban, egy hétvége alatt elolvasott három könyvet, Rejtőt szerette, Dumas-t, a romantikus kalandregényeket. Villanyszerelő volt ő is. Én a sitten olvastam csak sokat, de nem ezeket.

Ami a temetésen a legszörnyűbb volt, az nem a feje volt a vattákkal, hanem egy hang, ahogy az első lapát föld ráesett a koporsó fedelére, rettenetes, basszátok meg, olyat nem szabadna senkinek hallani. Az ember hajlamos ilyen helyzetben kiszakadni a realitásból, hogy mentse magát, nem is vagy ott teljesen, hogy enyhítsd a fájdalmat, de ez a hang egy pillanat alatt visszaránt. Az itt marad már a fülemben, bazdmeg. Állítólag ma már nem így csinálják, valami szívaccsal tompítják a zajt. Három évet bírtam ki apám nélkül otthon a hülye anyámmal, tizenhét évesen már egy Rózsa nevű nővel éltem, tízzel idősebb volt nálam, pótpapáskodtam, mert a nőnek volt egy hétéves kislánya. Együtt éltünk vagy öt évig, kétszer megvertem, a másodiknál bevittek, aztán nem lett semmi komoly, nem jelentett fel, csak hagytuk a picsába utána, vége lett, mert azt mondta, ha kétszer megtörténik valami, akkor többször is meg fog. Nem tudom, így lett volna vagy nem, szerettem, de hát így alakult. Megtaláltam nemrég az iwiw-en, izgalmas csaj volt akkor, mostanra kegyetlenül elhízott. Akivel viszont először csókolóztam, az jól néz ki ma is, megkerestem az ő képét is. Hobbikurva szerintem, meg is keresném szívesen, néha gondolok rá. Jó, hát nem fogom, csak eszembe jut néha.

Balla D. Károly

Sokadik ős

*szobában fény de árnyék nem vetül
kontúrtalan a rezge pillanat
s a füst csomóba gyűlik legfelül
a frissen festett mennyezet alatt*

*egy könyv a régi helyét megleli
de polcra nem talál a kerge múlt
csillár körül keringhet reggelig
röptére pók les mozdulatlanul*

*bent húr szakad s a bűnre kész morál
magát feszíti túl az ablakon
hol nincsen hit s a ráérős halál
ólálkodik mint tiltott alkalom*

*ily képeket rak össze bűvös őszöd
de nem hiszed már úgy mint legelőször*

Kihűlőben

*mit rejthet még az őszidő karátja
mit zárhat jégbe érkezőn a fagy
és hol feneklik meg a lékelt bárka
ha minden érzés szárazzá apad*

*ha csak homályt lát már dioptriája
hová vetül az egyre tompább fény
és mindezekről mit mond majd a fáma
ha bűnre vált az egykor fess erény*

*nem szépít semmit meg a tűnt idő
csak ronthat minden elmúlt ékességen
nagy hősi lépteken a gaz kinő
mi tegnap volt az mára réges-régen*

*az őszidő már napról napra zordabb
a múlt fakul és egyre hűl a holnap*

Patak Márta

Meddig lesz

Remélem, ez lesz az utolsó utazásom

Ana Rossettinek

A nő hátradőlt az ülésen, felsőtestét kinyújtóztatta, fejével próbálta elérni a támla vájátának legmagasabb pontját, de még így sem sikerült, nem rá mérezték az ülést, túl kis növésű volt hozzá. Sóhajtott egyet, és behunyta a szemét. Várta, hogy elinduljanak. Magában számolgatta, hogy legfeljebb öt-hat perc lehet hátra az indulásig. Aztán kinyitotta a szemét, és a buszfolyosó végén, középen, fent zölden világító kijelző órájára pillantva megállapította, hogy nem sokat tévedett. Megint behunyta a szemét. – Milyen kevés az utas – gondolta. – Korán van még. Vagy késő. Ez nem munkásjárat. Távolsági busz. Háromszáz kilométeres utat tesz meg. Erre csak messzire tartó utasok szállnak föl. Mint én. Hétköznap. Ki utazik ilyen messzire hétköznap? Senki. Csak én.

Eszébe jutott, hogy egyszer gyerekkorában, amikor még kalauz járt a buszon, milyen boldogan nyújtotta neki a jegyét, az első jegyét talán, amikor már hatéves elmúlt, és nem utazhatott ingyen. Mélyet lélegzett, és még most is érezte a kalauztáska illatát, melyben a zsiros, fekete bőr, a fémcsat, a rugós lyukasztó és a jegytömbök szaga keveredett egymással. Emlékezett az összegumizott jegytömbökre, a kalauz kezében csörgő aprópénzre, meg a hangjára, ahogy az ülések mellett megállva, enyhén éneklő hanglejtéssel fáradhatatlanul kérdezi az utasokat: – Meddig lesz? – Aztán amikor végigért, előrement, leült a sofőr mellé a pótszékre, és várta az indulást. Az az izgalom is benne maradt, ahogy az ablakra tapadva leste, mikor mozdul meg végre mellette a táj.

Legjobban a fákat szerette nézni. A busz ablaka mellett elsuhanó jegenyéket meg az utat szegélyező árokparton legelésző libákat. Mint afféle városi lány, tágra nyitott szemmel bámulta a nyakukat előrenyújtva sziszegő gúnárokat, miközben háta mögött hangosan zúgott az Ikarus motorja. Nem ment ki a fejéből az a hang, még most is hallotta, a hanggal együtt a rázkódást is érezte, ahogy megy a busz az országúton. Még a sziszegve-fütyülve szétcsapódó ajtók harmonikázását is hallotta, érezte szinte, ahogy menet közben is bevág a levegő a két szárny közötti résen. Tél volt. Miután a távolodó kalauz kellemes bőr- és papírilatát elnyomta a sok nehéz kabát, a hideg és meleg levegő keveredésében kicsapódó izzadság szaga, folyton azt leste, hogy hol száll fel sok utas, mert akkor megint hátrajön a kalauz, és nézheti, ahogy előveszi a jegytömböt, ráfekteti a szögletes táskára, lyukasztója nyelének tompa élű, egyenes szárát ráhelyezi a tömbre, és a kilométert meg az árat jelző csík mentén leszakítja az újonnan felszállt utasoknak a jegyet.

Ha erősen fülelt, még a berregő farmotor zúgásában is hallotta azt a hangot, amellyel a jegy levált a tömbtől, mert másfajta hang volt, mint ahogy általában a papír reped, hiába próbálta később utánozni otthon, hiába gyártottak a barátnőjével jegytömböt, sose sikerült olyan hangon leszakítani a jegyet, mert úgy csak a kalauz tudta a lyukasztójával. Arról álmodozott, hogy egyszer majd neki is lesz olyan igazi jegytömbje.

– Milyen fura – csodálkozott, miután az órára pillantva megállapította, hogy alig valamivel több mint egy perc telt el, mióta megnézte. Arra gondolt, most is ugyanúgy beleférnek akár évek is ebbe az egy percbe, mint álmában. Arra várt, hogy elinduljanak, és akkor aludhat. Végig. Egész végig aludni fog. Nem úgy, mint gyerekkorában. Gyerekkorában még akkor is lenyűgözve bámulta a vilanyoszlopok tetején a gólyafészekből kikandikáló fekete csőrű fiókákat, a nyakát hátravetve tekergőző szülőt, amint felöklendezi kicsinyeinek a zsákmányt, leste, mikor érnek oda a templom elé, mert mellette volt a buszmegálló, és pontosan déli tizenkét órakor megkondult a harangja, és amíg szólt, addig el sem indult a busz a megállóból. Egyszerre szólt a kisharang meg a nagy, mégis, a kicsi mintha lemaradva követte volna a nagyot, felelgetett neki, pajkosan szaladt utána, mint anyja után a csintalan kisgyerek, aki tudja, hogy nem szabad utánamennie, mégis utánaszökik, kissé lemaradva követi, hogy ne tévessze szem elől, de léptei neszével ne is árulja el magát.

– Nem nézek föl – gondolta –, úgyse telt el sok idő, egy perc se talán, még mindig van három-négy perc, persze, csak ha pontos az óra, és ha pontosan indul a sofőr, de ki tudja, öt is lehet, talán hat, de tíz biztos nincs, amikor felszálltam, megnéztem az órát, de abban a pillanatban el is felejtettem, gépiesen ránéztem, ahogy szoktam, valahol tárolta az agyam, hogy mit mutat, lehet, hogy egyszer emlékeznek rá, a legváratlanabb pillanatban eszembe juthatna, hogy akkor, 2007. július 25-én reggel hat óra előtt hat perccel ránéztem az órára. – Megint sóhajtott, és nem gondolt rá, pontosabban nem hatolt el a tudatáig, nem lehetett kész gondolat, gondolatszilánk maradt csupán, ahogy a pontos idő is, amikor az órát a kis- és a nagymutatóval meg a másodpercmutatóval együtt pontosan lefényképezte, az agyában valahol el is tárolta, de nem hatolt el a tudatáig, mint most ez a gondolat sem, hogy reméli, nem is lesz rá alkalom többé, hogy eszébe jusson.

– Aludni fogok. Be is vettem a kávé után a Dormicumot. Remélem, azért hat. A sofőr majd úgyis felébreszt a végállomáson, ha esetleg végigaludnám az utat. – És kényelmesen elhelyezkedett. Úgy érezte magát kicsit, mint műtét előtt a nőgyógyászati kórtermében, amint beadták neki a koktélt, vagy a repülőgépen, miután az összes utast beszállították, jellegzetes hangon kinyíltak a fedélzeti képernyők, és egy cégreklám után elindult a biztonsági tájékoztató. Az a holtidő, a várakozás ideje, amikor minden mindegy, már túl van a döntésen, nem kell tennie semmit, még talán gondolkodnia sem, hiszen az aneszteziológus meg a sebész vagy a pilóta kezébe adta a sorsát, és ha nem akar pontosan emlékezni rá, hogy mit érzett a lassú kábulás alatt vagy a mentőmellény használatát szemlélte-tő videofilm robotnőjének és robotgyerekének mozdulatai láttán, akkor teljesen átengedheti magát annak a gondolattalan ürességnek, amiről mindig azt képzel-

te, talán Jézus is ilyesmit érezhetett a Golgotára menet, amikor Simon átvette tőle egy darab időre a keresztet. Kinek fényképezze tovább az eseményeket? Kinek? Mert Jézusnak egész más lehetett, ő már akkor is tudta, milyen élet vár rá a halál után.

Még két perc volt hátra az indulásig, a busz utasterében pontosan két percet sietett az óra, tehát amikor ő rápillantott, lehunyta a szemét, és azzal a gondolatszilánkkal aludt el, hogy most indulunk, akkor még két perc volt hátra. Két perc, és ez elég lett volna, hogy valaki elérje a buszt, ha nagyon siet, ha már a pénztárnál áll, utolsó előtti a sorban, hiszen ha kiadják a jegyet a viszonylatra, akkor a sofőr addig nem indul el, amíg az összes utas fel nem szállt. De az alatt a két perc alatt ugyanígy bárkinek lett volna bőven ideje, hogy leszálljon, ha mégis meggondolja magát, mégsem utazik el, valami eszébe jut, felismer egy jelet, mert a busz ablakán kinézve hirtelen megpillant egy kétségbeesetten tekingető kutyát vagy kisgyereket.

De már a buszon ült, és mielőtt elaludt, az volt az utolsó gondolata, hogy milyen furcsa, most a jegypénztáros nem kérdez semmit, csak ránéz a soron következőre, mennyivel jobb volt régen, amikor jött a kalauz a táskájával, és fáradhatatlanul kérdezte az utasokat, hogy meddig lesz.

Bogdán László

Vaszilij Bogdanov verseiből

Megint az üvegvilágban...

kirgíziai bolyongások

1. Amikor összetévesztettek...

*Kirgíziába repülőgépen
érkeztünk meg egy kora délután.
Felhőállatok kerengtek az égen,
hiéna, farkas, borz, orángután.
Vártak ránk már a repülőtéren.
Kenyérrel, sóval fogadtak. Talány,
hogy kit reméltek? Biztosan nem minket.
Egy litván, lett, észt, balti küldöttséget.*

*Mert azt hitték a Baltikumból jöttünk,
kenyérrel, sóval fogadtak, s kumisszal.
Frunze kulcsai egy párnán. Agyunk
már ment szét, okozat kerge okkal
sehogy sem klappolt. „Hát hol is vagyunk?” –
kérdéstem Lénát. „Ha ez megvigasztal,
egy hősről nevezett város röpterén,
hogy minket vártak, erősen kétleném.”*

*Hirtelen jöttek mozgásba a dolgok.
Feltűntek izzadt baltikumiai.
Egyikük annyi mindent összehordott,
vendéglátónk is megjött ezalatt.
Visszaadtuk párnán a városkulcsot.
Át is vette egy kövér észt alak.
„Maguk az írók? Hát miért nem mondták?”
De sorsunk már a párkák összefonták.*

A két küldöttség összekeveredett.
Röhögve ittuk a zöld-fehér kumiszt,
ettük a sózott barna kenyeret.
A levegőből Ariel fityiszt
mutogatott. „Kibabráltak veletek.
Erjesztett kancatej.” Éreztem az ízt.
És Léna sápadt arcába meredtem.
A délutáni, váratlan melegben.

Aztán fekete Volgába ültünk,
meg sem álltunk a Puskin hotelig.
A kumiszra még két vodkát leküldtünk.
És eljutottunk a fotelokig,
Félájultan és kábán feküdtünk.
„Mit tenne a hős vezér, Roderick?”
„Két ellenségét azonnal levágná,
ujját lenyomva torkán, le is hányná.”

2. Az üvegvilágban

Csoda történt. Az üvegvilágban,
hajdani első verseimben jártam.
Mindent opálos üvegeken át
láttam. Csillogtak üvegpalaták.
Üveggé váltott minden körülöttem.
Kószáltam üvegutcán elveszetten,
átlátszóvá vált, áttetszővé minden,
elhíbbant sorra, miben addig hittem.
Ideák, eszmék forogtak a sárban.
Korábban kellett volna, korábban
kezdeni el, ellenük a harcot,
mire eszméltem minden összeomlott.
Üvegfalakon, iszonyú tükrökben
önmagam sápadt arcába meredtem.
Két háború és a forradalom,
Csak ezután jött, vérezve dalom.
Feküdtem Léna mellett, félig ébren,
félig rémálmok mérgező ködében.
És tudtam egyszer én is meghalok,
fel kell adnom a csaló látszatot.
Önmagam baljós árnyékává váltam,
A valahai kokandi kánságban.

3. Amikor felolvastam

Magunkhoz tértünk. Ki értheti meg?
A teremben a fal mellett is álltak.
Kíváncsian vártak a kirgizek,
az ámulattól fel-felkiabáltak.
Régen láthattak eleven herceget.
Vagy egyáltalán, csodára vártak?
Anyámról szóló verseim olvastam,
hallgatóságom meg-megrikattam.

Sokan álltak, majd leszakadt a balkon.
Szikrákat szórva lángolt a kastély,
és a villamos csörömpölt a sarkon,
akár muzsikok botja alatt rostély.
Bátyám is itt volt, rohantunk a parton.
Feltámadt ama pétervári estély.
Kerengett anyám, úszott zöld ruhája,
földet seperte smaragd uszálya.

Megidéztem a Ladoga tavat,
a Nyevszkij Proszpekt sosem volt csodáit,
telet idéztem, szánokat, havat,
a peterhofi park matuzsálem fáit,
varázsoltam eléjük nyarakat,
míg eljutottam fiatal anyáimig.
Tél volt megint. Szánok csilingeltek.
Újjáteremtett mindent az ének.

Hosszan tapsoltak. Sokat dedikáltam.
Első kötetem is egy öreg hölgynek.
Az Üvegvilágra azért nem vártam,
Hetven éve, hogy széttöredeztek.
Csodálkozva, meghajolva álltam,
„Kitől kapta e kísértet könyvet?”
„Kislány koromban a Szajna parton,
vettem!” – súgta és eltűnt, mint egy fantom.

Kissé kábultan bámultam utána,
de nyomtalan elveszett a tömegben.
Még emlékeztem a régi nyárra,
mikor megjelent a legelső könyvem.
A Diadalívnel Lénára várva,
reszkető kézzel el-elnézegettem.
Feléledt minden. Omlottak az évek.
De mindhiába kerestem a hölgyet.

4. A látomás

A járdán kerge hiénák köröztek.
Csorgott a nyáluk. Élő dögnek
nézhettek. Undor, düh, dac, félelem
izzott fel sárga szemükben, hiszen
már tántorogtam. Ha végigesem
a földön, rám rontnak. Nincsen kegyelem.
Párizsban történt? Szentpéterváron?
Repedezett már üvegvilágom.
S ha tudtam volna, amit már tudok,
valószínűleg még itt meghalok.
Gyanútlan voltam. Nem is tudhattam.
Kétségbeesve botot ragadtam.
Ha támadnak, majd orrukra ütök,
s eltakarodnak rögtön a dögök.
Görbe kés mozgott felettünk az égen,
felém mozdultak, szúrt ezüstös fényben.
Kecses mozgásuk le is nyűgözött.
Olyanok voltak, mint a táncosok.
Nem is csoda, hogy változott a szín,
lokálban voltam egyedül, megint.
Az abszint agyam följajzó kódében
vonagló arab táncosnőket néztem.

5. A fogadáson

Csilingeltek a pezsgőspoharak,
ünnepeltek a kedves kirgizek,
összehordottak tücsköt-bogarat,
dicsérve léha kínrímeimet.
Kérdésre kérdés. Szavam elakadt.
Velük is elbántak a szovjetek.
„Hogyan is telt el hetvennégy évem?” –
kérdezték. „Vodkán, s fekete kenyéren.”

Szájuk elhúzták, keserűn nevettek.
„Humoránál van, herceg, irigyeljük.”
A délutáni észtek integettek,
tántorogva elindultam feléjük.
Panoptikumi alakokká lettek.
„Ön egy nagy költő, hercegem, úgy véljük.
Az édesanyját, higgye, megsirattam.
Ha pétervári, járt már Baltikumban?”

*„Sokat bolyongtam a tallini vár,
holdfény sütötte grádicsain.
Akár Hamletet, atyám szelleme vár,
reméltem, sorsom bús talányain,
eltöprenghetünk. Hol van a határ?
Az ember túllát élete árnyain.
Magam maradtam, holdkóros királyfi,
aki a sorát nem tudta kivárni.”*

*„Látjuk, ön ismeri az észteket –
áradozott a dagadt csodálóm. –
Szereti-e az észköltsézetet?”
„Megjelent egy kötet fordításom –
szóltam. – Élveztem az észköltsézeteket.
Túllátnak ezen a bajlátott világon.”
Koccintottunk. Eltűntek a tömegben.
„Élsz még – ölelt át Léna. – Megjöttem.”*

*„Élek, csak tudod, kicsit sokat ittam.
A sikert soha nem viseltem el. –
Amúgy sem maradt volna titokban
állapotom. – A siker megvisel.
Egy Üvegvilágot is dedikáltam.
De a hölgyel nem beszélgettem el.
A Szajna parton vette hetven éve.
Büszke volt, hogy e percet megélte.”*

6. Séta

*Visszasétáltunk a szállodába,
azt hittem újra üvegvilágban
bolyongunk léhán, elvesztem,
hisz Léna is ott andalgott mellettem.
Mindjárt kiérünk a Szajna-partra,
Véget se ért, folytatódik a hajsza.
Hetven év tükör labirintusában,
Forgolódunk félig árnyá váltan.
Jön a jamaikai trombitás,
mert ennyi volt az egész: rohanás.
Néha hallgattuk a szilencionet.
Néztük a sarkon az ismerős péket,
aki, mikor megcsalta felesége,
szakállt növesztett és elment vidékre.
Jönnek ismerős kofák és pincérek,*

*kurvák, lüszter kabátban ügyvédek.
Fiatal papok, festők, bokszolók,
kerékpározók, focisták, írók.
A tízes évek pikareszk élete
üvegvilágban megismétlődhet-e?
Csodálom Lénát. Képettyes ruhája,
átlibbent immár egy másik világba.*

A feltartott fejjel üvöltő tevék

*Frunzében, a Puskin hotel kilencedik emeletének
tágas balkonjáról messzire látni.
Porfelhők kavarnak a messzeségbe vesző
sztjeppre fölött. Érik a fény.
Néha hallani, a búsán ballagó tevék üvöltését,
Szaguk szétcincálja ugyan a szél,
de néha azért érezni még a kilencediken is.
Szomorú, szűrő vizeletszaguk van,
mint a cirkuszi oroszlánoknak.
Feltartják a fejük és bögnek.
Amikor először riadtunk fel, hajnalban,
erre az iszonyú üvöltésre,
nem tudtuk hol is vagyunk.
Azt képzeltük megjöttek a pokol kutyái,
megbosszulni a város névadójának különös halálát.
Egy vakbélműtétbe halt bele a hős tábornok.
Neve románul levelet jelent.
Azóta is fújja, kerengeti a másvilági szél.*

A vörös pénztárcák

*Először azt tűnt fel, hogy állandóan elhagytunk valamit,
pénztárcát, töltőtollat, fésűt, ajakrúzst, cigarettát, öngyújtót.
„A kokandi kán szórakozik velünk! – vigasztaltam Lénát,
épp kedvenc lila tollát hagyta el. – Állandóan
elveszítünk valamit. A kán tréfálkozik, hidd el...”
De hamar rádöbentünk, nem elveszítjük tárgyainkat,
de ellopják. Frunze tele van tolvajokkal, zsebmetszőkkel,
lopnak a parkban, az utcákon, a szállóban,
az éttermekben, az áruházakban, ahol csak lehet.
Így készültünk fel az elkövetkezőkre.*

Nem voltunk már gyanútlanok.
Pénzem a zoknimba dugtam, mint a Nagy Kombinátor,
hiszen ez a város sem volt egy Rio de Janeiro...
Így rendszeresen ellopott pénztárcáinkban
csak kopejkák csörögtek. Amikor egy-egy üzletben,
áruházban, bazárban Léna vásárolni szeretett volna
néhány apróságot, nehézkesen guggoltam le,
éreztem a hetvennégy esztendő súlyát,
s mintha csak kibomlott cipőfűzőmet akarnám megkötni,
óvatosan húztam elő egy-két szásrubelest.
Egy idő után meguntuk, hogy mindent ellopnak,
minket állandóan figyelő jóakaróink
és nem vittünk már zsebkendőn kívül
semmit sem magunkkal, de akkor már
körvonalazódni kezdett sátáni terveim. A nemes bosszú.
Ott-tartózkodásunk utolsó reggelén
vásároltunk tizenkilenc piros bugyellárist a bazárban,
ahol egyébként szovjet tankokon kívül,
minden kapható volt, Kalasnyikov és tojásgránátok is,
még alig használt koporsó is.
Kacérkodtam a gondolattal, veszünk egyet,
de aztán arra gondoltunk, kissé körülményes lenne
hazajuttatni Pétervárra és lemondtunk a gondolatról,
már csak bosszúnk foglalkoztatott.
Leültünk egy vendéglőben és tizenkilenc papírfecnire,
amelyeket Léna vágott ki még a szállodában, körömmollóval,
kírgizül és oroszul felírtam, nagy girbe-gurba betűkkel:
NE LOPJ! AKI LOP NEM IDVEZÜL!!
Noha még több nyelven is érdemes lett volna felírni,
hiszen ahogyan egy kírgiz íróbarátunk elmondta,
a zsebtolvajok nem csak és nem kizárólag kírgizek,
a tavaszi napéjegylenlőség ünnepségeire gyűlnek ide,
a zsákmány reményében, ilyenkor sok a turista, az idegen,
a birodalom minden részéből a tolvajok,
a Szovjetunió söpredéke... Aztán minden vörös
pénztárcába raktunk egy-egy fecnit,
és zsebeinkbe rakva a mutatós piros bugyellárisokat,
kisérteltünk a frunzei utcára, ide-oda tévelyegtünk,
betértünk a nagyáruházba is. Egy óra kóválygás után,
örömmel vettük észre, hogy ismeretlen,
de minket állandóan szemmel tartó jóakaróink,
mind a tizenkilenc tárcát szerencsésen ellopták.
Szétnéztünk, tartottunk azért, a gőgjükben megsértett
zsebmetszők indulatos felelősségre vonásától,
de már jött is a kocsí, a repülőtér, az érzelmes búcsú.

*A kirgiz írók meglehetősen megkedveltek bennünket,
s csak a repülőn, Frunzétól megbízhatóan távolodva
kacagtunk fel, elképzelve a vörös bugyellárisokban
direkt nekik címzett üzeneteinket olvasgató,
tajdag tolvajok arcát. „Ide se jövünk vissza többé” –
nyugtathattam Lénát, de ő felnevetett.
„A költő tanító is – emelte fel ujját. – Nevelő.
Tanulni, tanítani ennyi az élet. Ne lopj és üdvözlés!*

A kirgiz sztyeppén

*A kirgiz sztyeppén, hatvankilencben,
a kirgiz sztyeppén valahol,
távcsóval figyelsz egy határállomást,
távolabb teve bőg, kutya csahol.
A kirgiz sztyeppén, hatvankilencben
Elveszel. Rémálom forgat. A por
is emelkedik. Eltakar mindent.
Poharadban vádlón villog a bor.
Ma, amikor mindezt felidézed,
homokba süppedsz. A kaján végzet
teveháton bőgve távolodik.
Egy sziklát nézel. Konok baszmacsok
merednek rád. A por gomolyog.
Itt lőtték le őket, negyven éve, itt!*

A mesterdalnokok

*Árván kerengnek a világon,
jönnek lóháton, teveháton.
Három futballpályányi téren,
történeteik újraélem.
Hangosbeszélőn, egymás után –
alkonyba fullad a délután –
a kirgiz hősi eposzt mondják,
átélve árva népük sorsát.
Amiből mi keveset értünk,
de a hős Manasz harcol értünk.
Akár egy vogul medveének,
a történetek körbeérnek.
A felismerések szikráznak,
az ének elég-e hazának?*

* Nagypám a kirgiz írószövetség meghívottjaként, valamikor a hatvanas évek végén, járt Kirgíziában. Amint a versekből is kiderül, a tíznapos utazásra nagymama is elkísérte. Hogy mivel foglalkoztak ott, hogyan éltek, kiderül a versekből, amit még érdemes feljegyezni, nagyapa akkor figyel fel a kirgiz népköltészetre és kezdi fordítani a különféle változatokban létező nagy kirgiz eposzt. Érdemes megjegyezni, hogy késleltetett visszatérése az irodalomba éppen a hatvanas évek elején kezdődik a vogul, a csuvas és más kis szibériai népek költészetéből készült *A vízi isten idézése* című válogatásával, amelynek anyagát haláláig bővíti és beilleszti kirgiz fordításait is. – *Tatjana Bogdanova*.

Lengyel András

A „kifordult tény”: egy modernitásalakzat geneziséhez

Kosztolányi, Cholnoky Viktor és A Hét

1

1912-ben, amikor negyvennégy éves korában Cholnoky Viktor meghalt, Kosztolányi Dezső 27 éves volt. A megelőző kb. öt évet együtt, egy szerkesztőségben töltötték: Cholnoky *A Hét* segédszerkesztője, mindenese volt, Kosztolányi pedig ugyanott „belmunkatárs”. A lap – némi túlzással szólva – ez időben tele volt írásaikkal. Cholnoky nekrológját közös lapjukban, *A Hét*-ben Kosztolányi írta – ez a feladat a szerkesztőségen belül alighanem az elhunythoz legközelebb álló barátoknak jutott. S az idők során, e nekrológgal együtt, Kosztolányinak még három jegyzett s egy jegyzetlen, anonim cikke jelent meg Cholnokyról. A cikkek irányultsága egybevág, mindegyik föltétlen elismerésről árulkodik. Közülük a három jegyzett írás voltaképpen még a közös munka eredménye, de a háromból kettő már így is Cholnoky halála után született, ezeket tehát semmiképpen nem lehet visszavezetni a kollégák közötti „szokásos”, pragmatikus viszonyra – ezek már nem a remélhető viszonzás fejében íródtak. A negyedik írás, a jegyzetlen, szűk évtizeddel (egészen pontosan: nyolc évvel) Cholnoky halála után született, szélsőségesen kiélezett helyzetben, egy vitacikk-sorozat részeként. Paradox módon mégis sok mindent éppen ez a cikk árul el Cholnokyról is, Kosztolányiról is, összetartozásuk természetéről is. A jelenleg rendelkezésünkre álló adatok tanúsága szerint Kosztolányinak az egyetemista kori barátságai (Babits, Juhász, Zalai Béla) után, s a későbbi, életreszóló nagy barátság (Karinthy) előtt, azaz éppen akkor, amikor a „szakmát” megtanulta, s alkotóként önmagára talált – a legfontosabb íróbarátja Cholnoky Viktor volt. S Cholnoky, minden jel szerint, lényeges pontokon döntően alakította beállítódását. „Mestere” volt.

De kérdés, miért lett fontos Cholnoky a fiatal Kosztolányi számára? Erről a legtöbbet alighanem a már távlatból íródott, névtelen-jegyzetlen cikkből tudhatjuk meg, noha a teljes válaszhoz csak az együttműködés áttekintése vezethet el bennünket. Az 1920-as cikk, ha leszámítjuk a megírását kiváltó „kultúrharc” sarkításra készítő logikáját, belevilágít a kapcsolat szociologikumába. Kiderül belőle, hogy Kosztolányi számára Cholnoky volt „a modern magyar irodalom legkimagaslóbb alakja”, a „magyar irodalom alkonyodó egén [...] az esthajnali csillag” (Kosztolányi 1920/2008: 256.). Ugyanakkor Cholnoky „Kiss Józsefnek, a Lipótváros bálványozott poétájának volt a rabszolgája, odaláncolva *A Hét* szerkesztőségi asztalához hosszú éveken által” (Kosztolányi 1920/2008: 257.). S ez utóbbi mozzanat, mint a vitacikk irányultságából kiderül, nem egyszerű életrajzi tény; jóval több annál, jelentősége van: egy szociokulturális törésvonal szimbóluma. Zsidók és nemzsidók történelem adta együttműködésében az önmagát alárendeltnek érző fél, a „rabszolga” helyzete jelenik meg benne. Súlyos, nehezen hegedő sebe lehetett ez a „tapasztalat” Kosztolányinak, s

a „történelmi” (későbbi elnevezéssel: a „keresztény”, úri) középosztály lecsúszásának, alárendelődésének élménye feszül benne. Kosztolányi (s Cholnoky) valóságos helyzete *A Hétnél*, persze, lényegesen kiegyensúlyozottabb volt annál, mint amire az 1920-as, kultúrharcos cikk utal; erre sok minden vall. Ám valószínű, hogy a kiegyensúlyozott együttműködés fölszíne alatt, kordában tartva, csakugyan valódi feszültséggel, vagy legalábbis ambivalens „zsidóság-tapasztalattal” kell számolni – 1920-ban ez törhetett fölszínre. S ennek föltételezését az általában és alapvetően komforn viselkedésű Kosztolányi egyegy, a szerepből kieső, elejtett megjegyzése valószínűsíti is. Az első, Kiss Józsefről még 1908-ban készített „pillanatólvétele” például már kísértetiesen ilyen tónusú, disszonáns megjegyzés volt: „*A Hétnél vagyok leszerződve, s Kiss József a földkerekség és a világegyetem legarcátlanabb embere [...]. De a kenyér nagy úr, s én szegény szolga vagyok*” (KDlev 151.) – írta unokaöccsének, Jász, azaz Brenner Dezsőnek 1908. március 25-én. Az 1908-as és az 1920-as álláspont között azonban aligha lehet szigorú, lineáris folytonosságot föltételezni: a disszonanciákat az együttműködési kényszer, a mindennapok során adódó „pozitívumok”, s nem utolsósorban a közös, szakszerű munka egységesítő közege „élhető” szintre redukálta, s formát adott neki. Ennek a gyakorlati kiegyenlítődségnek a jele, s nem pusztán valamiféle őszintétlenség dokumentuma, hogy Kiss Józsefet Kosztolányi rendre elismerést kifejező könyvdedikációkkal tisztelte meg, nyilvánosan pedig nem egy alkalommal elismerően írt az „agg poéta”-ról – jóval annak halála után is, sőt jóval az 1920-as cikk után is. Annyi azonban a szélsőséges reakciókat „levonva”, azokat csupán egy adott történelmi helyzet termékének tekintve is bizonyos, hogy a „zsidó” *A Hét* szerkesztőségében Kosztolányi és Cholnoky között volt egy származási és szolidaritási közösség: a fölbomló „történelmi”, úri középosztály deklasszálódó fiainak „természetes” összetartozása. S ezt az összetartozás-tudatot az írói tehetség kölcsönös fölismerése csak elmélyítette, erősítette. (Bár valószínű, hogy Cholnoky Kosztolányinak fontosabb volt, mint Kosztolányi Cholnokynak.)

Kosztolányi és Cholnoky összetartozásáról szólva azonban hiba lenne kizárólag csak annak szociológiai okaira és föltételeire figyelni. Alkotókról, méghozzá jó alkotókról lévén szó, a legnagyobb, legerősebb összetartó erő, ha kialakul, maga az írói gyakorlat: az a gyakorlat, amely mindkettőjük íróságának lényege, s amely valamiképpen – műveiken keresztül – összekapcsolja őket. S Kosztolányi és Cholnoky prózáírása, jól kitapinthatóan, összetartozik. Sőt, bár a mai kánon Kosztolányit magasabbra helyezi, mint Cholnokyt, az is kimondható, ebben az összetartozásban az inspiratív fél, aki legalábbis kezdeményezője volt egy bizonyos prózafordulatnak, kétségkívül Cholnoky volt. S nemcsak azért, mert ő volt az idősebb, a tapasztaltabb, de azért is, mert megvolt benne a konzekvenciák levonásának a fordulatához szükséges radikalitása. Jóllehet fél lábbal még egy korábbi világhoz tartozott, életvitelében is, alkotói beállítódásában is érzékelhetően konzekvensebben reagált a fölmerülő kihívásokra, mint kortársai többsége, így az akkor még nagyon fiatal Kosztolányi is.

Az az összefüggésrend tehát, amely a közös újságíróskodásban, az egymás szeme előtt zajló műhelymunkában és a személyes eszmecserékben formálódott ki, a szorosan vett életrajzi eseménytörténetnél nagyobb figyelmet érdemel. Sok mindennek, ami a későbbi Kosztolányinak jellemzője lesz, a gyökere, elindító mozzanata itt keresendő.

2

Amikor 1907 végén vagy 1908 elején Kosztolányi *A Hét* szerződtetett „belmunkatársa” lett, Cholnoky már évek óta a lapnál dolgozott. Testvére, László (1917), aki közelről figyelhette életét, később azt állította, Cholnoky életében és pályájában a „reciprok-Gulliver”-

rel, Kiss Józseffel való találkozás, vagyis *A Hét* szerkesztőségébe való bekerülés hozta meg a fordulatot: íróként ettől kezdve talált igazán önmagára. Három kötete anyaga, köztük legjobb novellái is, ez időben születtek meg, sőt zömmel *A Hét*-ben is jelentek meg. Nem is kétséges, ez a szűk évtized volt pályája csúcsa. *A Hét*-be Cholnoky persze nem csak, sőt elsősorban nem is novellákat írt – újságíróként és szerkesztőként dolgozott a lapnál, s vers kivételével szinte minden ott művelt műfajban meg kellett szólalnia. Így tudományos ismeretterjesztő cikkeket éppúgy írt, mint politikai jellegű „krónikákat”, aktuális glosszákat, sőt olykor még vezércikkeket is. Azaz, akár akarta, akár nem, együtt kellett mozognia a lap nagyon is markáns trendjeivel, s a hajdani veszprémi újságíróhoz képest maga is „modernizálódott”, sőt a modern magyar irodalom szálláscsinálójaként elhíresült lapnak egy szűk évtizedig arculatalakító vezető munkatársává nőtte ki magát. Az a mennyiségi-leg is nagy szövegtömeg tehát, amely ez időben született meg tollából, gazdagon és sok oldalról mutatja meg Cholnoky műveltségének és tájékozódásának irányát és jellegét, s vizsgálhatóvá teszi az „egész valósághoz” való viszonyát is. Mindenképpen alkalmas arra, hogy képet nyerjünk gondolkodásáról.

A kulcskérdés, az oeuvre ismeretében, a modernitáshoz való viszony. Hogy ő maga is a modernség része és alakítója volt, természetesen nem kétséges. De az a mód, ahogy újra s újra megkonstruálta „a modernségnek nevezett avulat” mentális képét, ahogy közvetve vagy közvetlenül reagált e modernség fejleményeire, ahogy minduntalan paradoxonokba futtatta gondolatmeneteit, az több, mint figyelemre méltó. A lehetséges magatartások egyike volt az övé, de a jelek szerint éppen az, amelyik mai távlatból különösen tanulságos. Akik eddig írtak róla, s a modernséghez való viszonyát is értelmezték, lényegében két összekapcsolódó, mégis egymással felelő álláspontot tematizáltak. Az egyik álláspont, amelynek legszínvonalasabb képviselője Dérczy Péter (1993), a felemásságot, az átmenetiséget, a „már” és „még” szempontjait hangsúlyozza. Ez az értelmezés nem légből kapott, megfontolandó érvei vannak. Mégis, egyre nyilvánvalóbb, az igazi kérdés éppen ennek a „felemásságnak” a *szerkezetére* irányul, s annak tisztázását sürgeti, hogy milyen szerkezetű ez a beállítódottság, az ide is, oda is tartozás milyen konkrét gondolati s poétikai alakzatokká állt össze. Önmagában ugyanis ez az oeuvre kerek egész, s csak mások teljesítményéhez mérve „átmeneti”. A másik, az újabb álláspont, amelyet Gintli Tibor (2009) képvisel, éppen ezekre a Cholnokytól kialakított alakzatokra helyezi a hangsúlyt, s természetesen veszi a különemű komponensek egybemásolódását, egyidejű jelenlétét. Gintli megközelítése azonban, megítélésem szerint, bár jelentős előrelépés, szűkös: csakis poétikai szempontú, s így valódi – a poétikai alakzatot is determináló – összefüggéseket nem képes érzékelni. Márpedig a poétikai alakzat mélyén mindig egy elementárisabb, az irodalminál mélyebben fekvő beállítódás munkál. S ez Cholnoky esetében viszonylag jól meg is fogható.

Működését Cholnoky *A Hétnél* mint *A tudomány jegyében* rovat munkatársa kezdte, vagyis elsősorban mint tudományos ismeretterjesztőt foglalkoztatták. Ez a terület látszólag igen távol áll az irodalomtól, valójában mégis – s nem is pusztán a megformáltság okán – irodalmilag is releváns szövegekről van szó. E cikkeit ugyanis több, az egész beállítódása szempontjából fontos jeggyel írhatjuk le. Föltűnő például a földolgozott témák meglepően széles köre, már-már a „polihisztorokra” jellemző gazdagsága. Kis túlzással szólva Cholnoky az évek során szinte „mindenről” írt: a telefonról és a telefonközponttól, a rádiumról, a léghajózásról vagy a Schwartzer-szanatóriumról éppúgy, mint pl. a párizsi árvíz természetéről. S „ismeretterjesztő” alkatára jellemző az, amit ez utóbbiról szólva egyik kollégája, az orvosként szintén elsősorban ismeretterjesztéssel foglalkozó Décsi Imre (1934) írt meg. A párizsi árvízzel ugyanis eredetileg Décsinek kellett volna írnia, de ő – kompetencia híján – ezt nem vállalta, s így az aktuális megírandó Cholnokyra maradt.

Ám ő nem egyszerűen egy muszáj-cikket írt az adódó tárgyról, jól-rosszul teljesítve a feladatot, hanem olyan cikket írt, amely – túl a közvetlen aktualitáson – az árvíz mélyebb okait és természetét is megvilágította. Mindebből szempontunkból persze nem az az érdekes, hogy egy legendaképződésre is alkalmat adó zszurnalisztikai bravúr született, hogy Cholnoky intellektusa kitűnően működött. A lényeges az, hogy tájékozódási igénye (s legalább részben: kompetenciája is) a modern tudományok fejlődése teremtette technikai modernizáció megértésére irányult. Lépést akart (s tudott) tartani a „modern” technika vívmányaival, érteni akarta (s részben tudta) őket, aktív megismerő és nem passzív használó akart lenni. Ez a modernitáshoz való atipikus viszonyulás jele: az élvező és használó, de az új technikát igazában már nem értő, annak kiszolgáltató s – jó és rossz értelemben egyaránt – csupán „fölhasználó” szerepét nem fogadta el. Ő, legalább ahol lehetett, uralni akarta a modernitás viszonyait, s nem kívánt a technika alá rendelődni.

Ám, s ez az igazán érdekes, egyáltalán nem volt a tudomány elvakult híve, fetisizistája. A tudomány, általában a racionalitás elégtelenségével, korlátaival tisztában volt: „*sikerült lerombolnod mindent, tudomány*” – írta például egyik cikkében. „*S most büszkén ráülisz a romokra, s hivalkodol a munkáddal, pedig hogy befejezted, sírnod kellene, mert nincs többé hivatásod, csődöt mondhatsz, építeni te sem tudsz, az a vallás dolga. Mégiscsak az fogja megadni az embernek a boldogságot.*” (Cholnoky 1980b: 240.) A tudományban való eligazodást mégis, ennek ellenére is, ambicionálta. Miért? Elvakult hívő, ismételjük meg, nem volt, a tudomány szerepét korlátozottnak látta: „*Meggyarapította a kényelmünket, elősegítette a boldogulásunkat, de a boldogságnak még csak szürke felhőn átsűrődő, halavány sugarát sem ígérte idáig. Kérdés, nagy kérdés, hogy termékenységre fog-e fordulni ez a meddőség?*” (Cholnoky 1980/b: 240.) Ám Cholnoky, modern viszonyok közt élő emberként megtapasztalta, hogy a modernség uralkodó paradigmája a gazdaság: „*A közérzés minden országban tudja ma már, hogy az egész világ, az egész élet nem más, de semmi más, csupán csak egyetlen nagy és meglehetősen kellemetlen gazdasági kérdés. Ma már – ámbár harsogva zengenek még ilyen jelszavak – tudjuk, hogy nincs politika, nincs vallás, nincs művészet pourt l’art, nincs úgynevezett társadalmi kérdés, csak egy van: gazdasági probléma. És nem is volt soha más. [...] az életöztön azt parancsolja az embernek, hogy élni kell, hogy élni lehetőleg jól kell, hogy enni kell, lakni kell, kényelem kell, és az elérhető legnagyobb jólét kell.*” (Cholnoky 1980/b: 69–69.) Sőt, mindezen túl, általánosítva is kimondta: „*történeti szükségességek és gazdasági determinizmus igazgatják a világot*” (Cholnoky 1980/b: 70.). A meghatározottságoknak ezt a minden dolgok mélyén működő rendszerét pedig, akárhogy is viszonyult hozzá, ha fölszínen akart maradni, „érteni” kényszerült. A világot, amely körülveszi, vélhette, meg kell tanulnia.

Úgy tetszik, „jó” tanuló volt. A cikk, amelyből a fenti idézetek valók, 1906-ban született, címe *A világháború* – s nyolc évvel az elsőnek mondott világháború előtt prognosztizálta annak bekövetkeztét.

S itt, a világháború éles eszű prognosztizálásában rábukkanhatunk Cholnoky beállítódásának alapfeszültségére. Föülült, ő is föülült „*a modernségnek nevezett avulat gyorsvonatára*” (Cholnoky 1980/b: 222.), s onnan szemlélte, mi történik a világban, de amit látott, annak hatalma alól igyekezett kivonni magát. Nem a siettetők, a modernizmus hívei közé tartozott, inkább a kritikusok közé számíthatjuk. Jól kitapintható, hogy *A Hét* egyik legaktívabb (s kétségkívül legszínvonalasabb) debattora volt a lapnál töltött években. Az, hogy az „új” nevében a „maradit” a lap tollhegyre tűzte, sokáig meglehetősen általános volt *A Hétnél* – a lap sikerét, népszerűségét is jórészt ez az attitűd alapozta meg. Ám a debatter Cholnoky többnyire nem, vagy nem csak ezt a ma szokványosnak látszó pozíciót foglalta el. Ő a maradiság bírálatán túl már magát a modernitást és a modernitás bizonyos szerep-
loít és fejleményeit is élesen bírálta. Célja, jól érzékelhetően, már a radikális rendszerkriti-

kával összefonódó programos modernizmus bírálata volt. S ekközben nemigen fogta vissza magát: az új irodalom faltörő kosaként csatázó Ady Endrét például éppúgy megcsipkedte nem is egyszer, mint a szociáldemokratákat, Jászi Oszkárakat, vagy a békéscsabai agrár-szocialisták Dózsa-kultuszát, sőt – ne hallgassuk el – még a meggyilkolt Áchim L. András nimbuszát is.

Valóságértelmezése a politika szférájában elszakadt az ellenkultúra törekvéseitől, sőt nemritkán nyíltan szembe fordult azokkal.

Mi ez? – kérdezheti a sztereotípiákban gondolkodó mai értelmező. Valami érthetetlen konzervatív beidegzettség, amit Cholnoky még személyes előéletéből hozott magával? Vagy szimpla értetlenség? Egyáltalán: érdem vagy véték? A válasszal, úgy hiszem, nem érdemes sietnünk. Hogy ne jussunk elhamarkodott ítéletre, érdemes ezeket az eseteket, vagy legalábbis ezek némelyikét, közelebről is szemügyre venni.

Ha figyelmesen olvassuk a szövegeket, kiderül: a „kritikai” megjegyzések egy része kimondottan evidencia. Amikor *„a mi meglehetősen vásári hangú, egyénietlen, komolytalan, sőt sokszor irodalmi becsület nélkül való irodalmunk”*-ról ír (Cholnoky 1907c: 740.), elégedetlensége jogosnak, sőt természetesnek tetszik. Nem ennyire evidens viszont álláspontja akkor, amikor Ady Petőfi-értelmezésén ironizál: *„Kiváló ízlésű műbírálónk [ti. Ady] ezúttal mint forradalmár költőt mutatja be Petőfit, bár jelzi róla, hogy a szerelmi líra pengetésében sem tehetségtelen. A költeményekhez írt mélyjáratú előszavában fényesen ragyogó dialektikával mutatja ki, hogy Petőfi Sándor forradalmi lelkű ifjú és költészete különösen a nép felszabadítása és a királyok felakasztása körül forog és ott jelentkezik első-sorban mint revoluzionárius termék.”* (Cholnoky 1910: 295.) Adyt persze lehet s szabad bírálni, a maga idejében, tudjuk, bírálták is gyakran. S az is érthető, hogy Cholnokyt irritálta Ady „fölfedező” gesztusa, hiszen egy „mai”, modern költő fedezett föl itt egy immár kanonikus pozíciójú „nemzeti klasszikust”. Ez pedig számára visszatetsző s fölösleges gesztus lehetett. Ám ha figyelmesebben olvasunk, kiderül, Cholnokynak igazában nem is az újrafölfedezéssel volt baja (hasonlót maga is elkövetett Csokonairól szólva), hanem a fölfedező nézőpontjával, Petőfinek „revoluzionárius” értelmezésével. S ez – talán mondani sem kell – már több, mint „irodalmi” kérdés, applikációi túlmutatnak a technikailag fölfogott irodalmon. Hogy valójában a szimbolikus mező fölötti hatalom, az értelmezés hatalma izgatta, olyan írásaiból is kitetszik, mint a békéscsabai Dózsa-szobor kapcsán írott cikke (Cholnoky 1908: 473–474.). Jellemező, hogy magát a szobor körüli hercehurcát természetesnek vette. *„Leleplezték a Dózsa György szobrát, ott valaki a szokásos és untilig ismert frazeológiával lázító beszédet mondott, amiért az ügyész porba fogta, a törvényszék pedig elmarasztalta. Becsukják érte. Magánügy.”* (Cholnoky 1908: 473.) Amit azonban Cholnoky evidensnek vett, hogy tudniillik egy szoboravató beszédért valakit lecsukjanak, egyáltalán nem evidens, s nem is magánügy. Sőt. Jól érzékelhető az is, hogy maga Cholnoky is a békéscsabai szoboravatás „történettagadó”, „lázító” igyekezete ellen lépett föl. Olyannyira, hogy számára az igazi kérdés ez: *„hogyan jut a mai, immár teljesen iskolaszagúvá vált, az életben tökéletesen tehetetlenné bizonyult emberbolondítás-rendszer [ti. a szociáldemokrácia] ahhoz, hogy Dózsa Györgyöt a maga emberének vallja, a maga hőseként ünnepelje, a maga történettagadásába mint történeti előfutót illesse bele? Mi köze a mai szocializmusnak a Dózsa György parasztlázadásához?”* (Cholnoky 1908: 473–474.) Ha Cholnokyt csak az irritálta volna, hogy itt a nemzeti tradíció újraértelmezése történt meg („*Le a történelemmel!*» – kiáltják a világnak többé nem Lassale szerint való megváltói”) [Cholnoky 1908: 473.]), álláspontja szimpla konzervativizmus lenne. Beállítódása azonban ennél bonyolultabb, s érzékelhetően többretegű. A munkások „bérharcának” jogosságát ugyanis elismerte, ám ennél többet már nem; legitimnek csak a gazdasági „bérharcot” tekintette. Az alkalmazott eszközöket pedig részben veszélyesnek, részben morálisan igazolatlanak

ítélte: „Minden úgynevezett forradalomnak – ez a szó oly szomorúan kifejezésképtelen – az első mozdító oka gazdasági mérleghibbanás. Az volt a Dózsa parasztforradalmáé is és az a mai munkásoknak a szentségesen szent igaz és minden §-nál jogosabb bérharcáé is. Csakhogy: a különbség ott van, hogy Dózsa György szent nemtudással érezte a maga sorsosainak a baját és vitte őket a jobb felé, ha neki magának tűztől fehér vaskorona járt is érte, a mai apostolok pedig annyira tudják, hogy mit akarnak – saját maguknak, hogy még az úgynevezett lázító cikkeikért is strómant állítanak és a gázgyár sokszáz munkásának a szájából veszik ki a kenyeret azért, hogy a saját maguk szájából ki ne pottyanjon a [...] kalács.” (Cholnoky 1908: 474.) Nem kétséges, ebben az érvelésben a szocialista mozgalom morális hatálytalanításának szándéka munkál. Maga a bírálat azonban, el kell ismernünk, részben csakugyan jogos volt; szólni lehetett s kellett tehát róla. Ám – s ez is nyilvánvaló – maga a bírálat egésze célirányosan és gyakorlatiasan túlfeszített. Ez pedig már figyelemre méltó, hiszen így az érvelés, függetlenül az implicit szerzői szándéktól, már a status quo fönttartását, következőképpen a szociális aszimmetria megrögzítését szolgálja. Az érdekes a cikkben leginkább mégis, hogy Cholnoky egy modern fejleményt, a szervezett munkásság osztályküzdelmét egy – mellesleg idealizáltan értelmezett – premodern szemponttal minősítette: valami „szent nemtudás” és ösztönös helyzetérzékelés („érezte”) pozícióját kérve számon a munkásmozgalom „apostolain”.

Ez a kettősség: a nem teljesen jogosulatlan kritika és a több mint vitatható eszmények együttes megjelenése más cikkeiben is kimutatható. Álláspontja klasszikus, azaz kollíziós szerkezetét pregnánsan megmutató példa erre a *Rapszódia az egyenruháról* (Cholnoky 1907/a: 454–455.) egyik passzusa: „Notabene: amióta szocialista lapokat olvasok, azóta, a próféta árnyékára mondom, hogy nem tudom, ki a proletár. Azelőtt úgy tudtam, hogy proletár az, akinek van bizonyos képesítése, de nincs hozzá munkája. Most valami olyan sejtelem dereng bennem, hogy proletár mindenki, akinek van rendes munkája, de csak úgy, ha annyit keres, hogy a kenyere feleslegéből leszelhet egy-egy karajat a pártpénztár javára is. Mindegy. Lehet, hogy előbb nem tudtam jól, lehet, hogy most vagyok számár.” (Cholnoky 1907: 455.) Ezt az értelmezést persze könnyű lenne tárgyilag kétségessé tenni, de hatálytalanítani nemigen lehet. Ez ugyanis, reagálva önmaga benső ellentmondásaira, már *relativizálja* saját álláspontját, a viszonylagosítás retorikájával fogva egybe azt, ami logikailag nagyon is széttartó, tárgyilag pedig inkongruens.

S hogy milyen széles nyílású, végletes pólusokat próbált egybetartani Cholnoky, rendkívül plasztikusan mutatja meg *A dánosi árják* című írása (Cholnoky 1907/b: 497–498.). E cikk, amelynek háttérében az úgynevezett dánosi gyilkossági ügy áll, s amelyre a cím hangsúlyosan utal, nehéz kérdések sorát bolygatja meg. Cholnoky ekkor persze nem a gyilkoló kóbor cigányokról értekezik, más cél vezérli, de fölhasználja a nagy port fölvert ügyet a saját céljaira. S itt bizony morális szempontból már teljesen vállalhatatlan dolgokat is megfogalmaz: „nem szólok arról” – írja itt –, „amit úgyis mindenki tud, hogy a cigány, ha kóborló, akkor tökéletesen félállat, ha pedig valahogyan mégis megtelepedik, akkor a legjobb, a legmagasabb esetben primás lesz belőle, tehát az a segítője az emberiségnek, akihez akkor fordulunk, amikor néha-néha megcsömörlünk minden kultúrától” (Cholnoky 1907/b: 497.). Ez a cigányságkép, még a gyilkossági ügy fényében is, leegyszerűsítő, sztereotipizáló, s egyben igazságtalan és megalázó is. Terjesztése pedig – szó szerint – életveszélyes. Ám erre a negatív cigányságképre Cholnokynak szüksége volt, mert a cigányok: „árják”, s Cholnoky éppen a német rasszizmus árjakultusza ellen lépett föl. Velük diszkreditálhatta a német árjamítoszt. S amiért az árjamítoszt ellen föllépett, az nagyon is akceptálható morális szempontból: „Az árja szó [...] német találmány, és kedvelt szavává lett nemcsak a német tudósoknak, hanem a német agitátoroknak is, elkezdve Chamberlaintól [...] le egészen Luegerig és Schönerrerrig. Azért lett kedves szavukká, mert vele zárhatják ki legkönnyebben

egyszerre az emberi közösségből, a kultúrából, a testvériességből a másik két nagy törzset, az altájikat, vagy mondjuk még szélesebb szóval, a mongolokat, akik közül ma Európában csupán a magyar aktuális, és a sémieket, akik közül ma Európában csupán a zsidó aktuális. Az árja szó nagyon jó szó, mert vele lehet a hitelesített antiszemitizmus emlegetése nélkül csinálni a német egyetemeken például olyan árja burschenschaftokat, amikből éppen mert árja a nevük, a zsidó diákok ki vannak csukva. És az árja kultúra, az árja műveltség emlegetésével lehet hallgatagon, de nyomatékosan kimondani, hogy a magyar barbár és kulturálatlan nép.” (Cholnoky 1907/b: 497.)

E cikke, *A dánosi árják* persze, mint maga a szerző is tudta, realitásfragmentumokból építkező retorikai konstrukció, magyarul: rabulisztika. „[H]a egy kicsit rosszhiszemű vagyok is” ismeri el cikke végén, „ha egy kicsit csoportosítok is: megvan a mentségem” (Cholnoky 1907/b: 498.). „Akinek pedig nem tetszik a szavam, az – gyűjtsa rám a csárda tetejét. Akkor bizonyosan igazam lesz.” (Cholnoky 1907/b: 498.)

A Cholnoky-cikkek áttekintése után annyi mindjárt nyilvánvaló, hogy a „kritikai” megjegyzések nem légből kapottak. Mindig van, ma mégoly problematikusnak látszó gesztusaiban is, valami lényeges igazságmózzanat. Enélkül írásai nyilván nem is hatottak volna, nem lettek volna „jók”. Igazságaival szemben persze rendre föl lehet vonultatni olyan tényeket és érveket, amelyek ezeket az „igazságokat” ellensúlyozzák, vagy legalábbis más megvilágításba helyezik. Az érdekes azonban szempontunkból nem „igazságainak” viszonylagossága. Az érdekes, úgy hiszem, az, hogy írásaiban a magyar ellenkultúra bizonyos, egymással is bonyolult relációt alkotó idolkainak és fejleményeinek megfricskázása, vagy akár denúciálása nem egyszerűsíthető le az akkor aktuális „reakciósság” pozíciójára – itt másról, bonyolultabb fejleményről van szó. Beállítódásának három egyedítő eleme még a legelnagyoltabb megközelítés során is érzékelhető s leírható.

1. Az első teljességgel nyilvánvaló s tagadni is fölösleges. Cholnoky az adott status quón túlmutató politikai ambíciókat nem tolerálta, rendre tollhegyre tűzte őket. Ez összhangban van *A Hét* (akkor már) általános, s nyilván Kiss Józseftől irányított vagy legalábbis elfogadott „vonalával”. Elsietve tehát akár az is állítható lenne, hogy Cholnoky esetében „csak” a lap irányultságához igazodó munkatárs „vonalhű” megnyilatkozásaival kell számolnunk. S bizonyos, hogy ezekben a gesztusokban van is némi egzisztenciális megfontolás, igazodás. Lebecsülnénk azonban Cholnokyt, ha szimpla – megvásárolható – bértollnoknak állítanánk be – ezt alkata, életvitelbeli nonkonformitása eleve kizárja. Föl kell tételeznünk róla, hogy az adott rendszeren túlmutató politikai radikalizmus valóban *idegen* volt tőle; nem helyeselte, nem tudta elfogadni. Idegenkedése azonban érdekes mód nem magának a radikalitásnak szólt, hanem, minden jel szerint, az aktuális magyar ellenkultúra történetileg kialakult, átpolitizált formáinak, konkrét alakzatainak. (Itt nincs hely a *folyamat* bemutatására, amely során ez a pozíció kialakult, de ki kell mondani, ez a pozíció jól illeszkedik Cholnoky korábbi, még veszprémi újságíróskodásához, és sok ponton visszavezethető akkori állagvédő konzervativizmusára.)

A Hét időszakában azonban már túljutott fiatalkori „idealizmusán”, sokat tanult, számos, egész beállítódását befolyásoló tapasztalatra tett szert. Pesti éveiben álláspontjának már összetettebb, sok ponton korrigált változatával kell számolnunk. Ő maga alighanem akkor határozta meg legpontosabban és legérzékletesebben „új” pozícióját, amikor „anarchistának” vallotta magát. S ez az önklasszifikáció, ha nem pártpolitikai elhelyezkedés-ként, hanem szélesebb értelemben fogjuk föl, nagyon is *radikális* beállítódás. (Egyebek közt ez magyarázza, hogy Dózsát inkább elfogadta, mint a reformista szociáldemokratákat.) Sőt, azt mondhatnánk, voltaképpen ez, vagyis az anarchista beállítódás az egyetemes radikalitás pozíciója. Ugyanakkor az anarchista pozíció, lényegét tekintve, magában foglal bizonyos utópikus potenciált is: követőjét az aktuálisan meg nem valósíthatóság

helyzetében, pragmatikus szempontból: *irrealitás*ban tartja. De megadja az egyetemes kritika szubjektív lehetőségét. Nagy a valószínűsége annak, hogy Cholnokyt éppen ez a kettősség: a radikalitás lehetősége és a (pragmatikai szempontból értelmezett) irrealitás helyzete vonzhatta. Mindenesetre érdekes, hogy *A parasztnábob* című, viszonylag kései cikkében (Cholnoky 1911: 161–162.) éppen ilyen értelemben próbálgatta az önmeghatározást: „*ha nem volnék anarchista*”, „*ha anarchista nem volnék*” (Cholnoky 1911: 161.), mondja többször is. S bizonyos, beállítódása mélyén kitapintható egy markáns, egyáltalán nem konzervatív jellegű szociális tapasztalat: „*nagy vagyont csupán munkával és szorgalommal csak az iskolakönyvekben gyűjtenek össze az emberek. A valóság szerint a vagyoniosság módja vagy az, hogy az ember rablólovagok utódjává születik, de ez nagyon kevés emberrel történik meg, vagy pedig az, hogy kitűnő uzsorásoknak válik az ivadékává, ami azonban még nehezebb mesterség.*” (Cholnoky 1911: 161.) Ez az attitűd persze elvben egyaránt köthető egy premodern antikapitalizmushoz és egy nagyon is modern – *horribile dictu*: szocialista – kapitalizmuskritikához. (A tőkés pénzüzeteknek „uzsoraként” való emlegetése, legálabbis eredetét tekintve, inkább a premodernhez kapcsolja Cholnoky megnyilatkozását.) Cholnoky azonban éppen ezt az alternatívát igyekezett elkerülni: „*ez volna a felfogásom a vagyongyűjtés módjairól, ha anarchista nem volnék*” (Cholnoky 1911: 161.). Ám, s ez a figyelemre méltó, a modern kapitalizmus szokványos, „modernista” kritikája számára nem vonzó, kritikája kifuttatásának tehát más lehetőséget kellett keresnie. „*De mivel a jásziaik és bokányiak és garamiak állandóan olyan sikeresen kompromittálnak most már mindennap minden őszinte és szabad gondolkozást, hogy az ember nem maradhat meg többé a régi hiténél és becsületos meggyőződésénél, tehát aki mégis pártot fogó lelkületű ember, az bizony ma már csak két mód között válogathat: vagy anarchistává válik, vagy pedig belép a kongregációba. És én elismerem, hogy a kolostor csendje még akkor is poétikusan szép valami, ha a piac lármájára ráncigálják elő, de azért mégis, isten tudja miért, a bombában és az egészen egyéni felfordításvágy erejében is érzek dallamot, jövőt, és inkább választom az anarchizmust, mint a kongregációt.*” (Cholnoky 1911: 161.)

Önmeghatározásában, mai szemmel mérlegelve, ez az anarchizmus versus kongregáció tételezés a legérdekesebb. Cholnoky vonzalma, jól érzékelhetően, e kettő között mozog, a kapitalizmus, a modernitás megszüelője és főntartója nem vonzza. Hiszen, ahogy esettanulmányának hősről mondja, az „*keresztülgázolt a kamatlábaival szegényen és gazdagon egyaránt*” (Cholnoky 1911: 161.). Ám szerinte „*a tiszta anarchizmusnak be kell ismerni[e], hogy Tóth Józsefnek [ti. a cikk hőséül választott parasztnábobnak] tőkeletesen igaza volt, amikor az őseiről rámaradt ezreket uzsorával hizlalta fel millióvá*” (Cholnoky 1911: 161.). Itt, persze, az érvelés logikája megbicsaklik, s egyáltalán nem nélkülözi az aligha föloldható ellentmondásokat. Egy valamit azonban lehetővé tesz: belül lehet maradni az adottságok keretein, de ugyanakkor – igaz, az irrealitásba kitolva – a totális oppozíció elvi lehetősége is megmarad. Az „anarchia” számára elvi modus vivendi, amely nyitva tartja a világgal való érzelmi szembenállás lehetőségét, s utat enged az „egyéni felfordításvágy” irodalmi kiélésének.

2. A második elem, amire föl kell figyelünk: az ellenkulturális politikai radikalizmusnak ez a Cholnokyra jellemző elutasítása a lecsúszó, deklasszálódó úri középosztályfiától legalábbis „érthető” utóvédharc. Bár – kénytelen-kelletlen – elfogadja, tudomásul veszi a modern piaci viszonyok létét, annak a tradíciót teljesen lebontó politikai kiterjeszkedése már túl sok a számára. Az a kötelék, amely származási közössége életvilágához, szociokulturális beidegzettségéhez köti, még személyes, származási közösségétől már elkülönült életviszonyai közepette is elég erős volt ahhoz, hogy bizonyos pontokon magához láncolja. Sőt modernitáskritikájának érzelmi bázisa is jórészt e kötöttségből formálódott ki.

3. A harmadik elem, amely itt mindenképpen megemlítendő, s amely nélkül a jellemzés félrevezető lenne, a modern viszonyok személyes internatizálása. Cholnoky, aki életformáját tekintve értelmiségi proletár volt, s a tőkeviszonynak alávetve, bérmunkásként élt, íróként és gondolkodóként szükségképpen alkalmazkodott e helyzethez. A modern viszonyokból fakadó követelményeket átlátó, azokat magáévá tevő ember volt. S ez élesen (s lényeges pontokon) megkülönbözteti kora múltban bentragadt, „reakciós” társadalmi szereplőitől. De beállítódottsága, belső feszültsége kétségtelenül abból fakadt, hogy ezt az „új” helyzetet, a modernség uralmát saját igazi énjével ellentétesként, „idegenként” élte meg.

3

Ha Cholnoky beállítódásának a politikai (vagy politikailag is értelmezhető) opcióknál mélyebben fekvő rétegét próbáljuk megragadni, egy nagyon érdekes, ám – jobb szó híján mondjuk így – „deformált” episztémére bukkanunk. Ő maga, több variánsban is, a „felevak” ember speciális „látásaként”, perspektívájaként jellemezte ezt, s kisebbfajta elméletet is gyártott hozzá. Magyarázata azonban erősen metaforikus, hiszen a valóságos, biológiai értelemben vett félvakság, félszeműség esetével példálózott. (Jellemzően még nevezetes figurája, Trivulzió is félszemű, s ez az attribútum novellák során keresztül elkíséri hőse alakját.) S bár a félszemű ember látása csakugyan perspektíva-változással jár (ennyiben a példa tökéletes), Cholnoky esetében értelemszerűen többről, s főleg másról volt szó, mint a „tárgylátás” egyszerű megváltozása. Írói és gondolkodói perspektívája megváltozása ennél szélesebb körű s egyetemesebben érvényesülő volt, s az egész való-sághoz való viszonyának átalakulására épült.

Hogy mi történt, jól demonstrálja, ha összevetjük az igazságról (létéről és lehetőségeiről) vallott fölfogásának átalakulását. Amikor 1894. december 2-án a *Veszprémi Hirlap* új szerkesztőjeként *Mit akarunk!* címmel programcikket írt, fölfogását az „igazság” erős tételezésére, s ennek az igazságnak a *védelmezésére* építette föl. Mit írt ekkor? *„Küzdeni akarunk minden oly irány ellen, mely a politikai és társadalmi becsületesség és tisztesség helyébe a látszatot és a corruptiót akarja emelni. // Mindezekből kitűnik, hogy »függetlenek« nem vagyunk, e jelzőt meghagyjuk a kor modern apostolainak, mi kész örömmel fogadjuk el az igazság igáját. »Szabadelvűek« sem vagyunk a szónak ma divatos, hitelvesztett értelmében, mert az igazságnak vannak törvényei, a mai »szabadelvűség« pedig korlátokat képező erkölcsi törvényt ismerni nem akar. Mik vagyunk tehát? Csupán az igazság védői és semmi más. Tiszteletben akarjuk tartani mindazokat a helyes korlátokat, a melyeket a múlt emelt, a vallás s azon alapult jog szentesített; a kísérletező politikának hívei nem lehetünk. A régi kereteket csak ott kívánjuk kiszélesíteni, a hol azok kitégítését az igazság megismerhetése okvetlenül követeli.”* (Cholnoky 1894. 1–2.) Szempontunkból most figyelmen kívül hagyható, hogy ez egy konzervatív program, s jól érzékelhető politikai applikációi vannak. A fontos az, hogy Cholnoky az „igazság” erős tézisével lép föl, s az „igazságot” középpontba állítva, feladatát annak védelmében látva szólalt föl. A „korlátok” emlegetése, persze, a napi politika szintjén éppen mint az igazság pragmatikus, „hagyományoszerű” behatárolása és deformációja értelmezhető: e program képviselője, ha komolyan veszi magát, a mindennapi gyakorlat szintjén korlátozni és deformálni kénytelen az „igazságokat”. De – s ez a lényeges szempontunkból – e fölfogás szerint igazság *van*, fölismerhető, s a cél éppen az, hogy ennek „törvényeit” kövessük. Ehhez képest az alkotói pályája legmagasabb szintjén mozgó, már „budapesti” Cholnoky az egész problémát másképpen, komplikáltabban fogta föl. Sőt magát az igazságnak a létét, föltételezhetőségének lehetőségét is megkérdőjelezte,

kétségessé tette. Egyik nevezetes novellájában, kirajzolva egy lehetséges új episztémé körvonalait, így írt: „Nem neki volt igaza a világ ellen, hanem a világnak volt igaza vele szemben. // Látszólag igaza. De ez a legfelsőbb igazság, amely emberi kéztől még elérhető, azt mondja, hogy egyáltalán nincs igazság. És minden tény kifordítva is csak tényyé válik.” (Az agórán, Cholnoky 1980a: 171.) Annak mérlegelésére, hogy mi történt a két álláspont megfogalmazódása közben, miért s hogyan változott meg Cholnoky fölfogása, külön tanulmány, ha nem éppen monográfia kellene. Egy szempont fölvetése azonban e nagy igényű rekonstrukció elvégzése nélkül is láthatóvá teszi az alapösszefüggést, azt, ami mindent világossá tesz. Cholnoky, a „történelmi” középosztály fiaként dolgozó, konzervatív újságíró ugyanis Budapesten, kivált *A Hét* szerkesztőségében már egy merőben más kulturális légkörben volt kénytelen dolgozni, s e közegben – bármennyire is még a sajátjának érezte a hazuról hozott személyes tradícióját, a „dunántúli úri vér” beidegzettségét – olyan új összefüggésekkel kellett szembesülnie, amelyeknek fölismerése, majd elfogadása lényeges pontokon felülírta addigi „meggyőződéseit”. Cholnoky azonban túlzottan okos és szubjektíve becsültes volt ahhoz, hogy az egyre erősebben jelentkező, „modern” trendekkel együttmozgó szimpla neofita lehessen belőle. Őt kötötték régi „hitei”, a „dunántúli úri vér” beidegzettségei, az elődöknek „idegekbe beraktározódott” tapasztalatai – s ugyanakkor kötötték azok az új tapasztalatok, amelyekkel az „új”, modernizálódó világ dinamikája szembesítette. Az egyikről nem tudott, s nem is akart teljesen lemondani, a másikat nem tudta nem figyelembe venni. Erős intellektusként túlzottan okos, tájékozott és érzékeny volt ahhoz, hogy mindazt, amivel szembesülni kényszerült, figyelmen kívül tudta volna hagyni. Az úri, premodern világ „ideális” meggyőződése és a kapitalizmus dinamikáján fölépülő modernitás azonban nehezen vagy egyáltalán nem volt összeegyeztethető. A közöttük meglévő diszcrepancia pedig megkerülhetetlen fejlemény lett.

A „mégis” összeegyeztetés csak a „kifordult tény” elvéhez igazodva, bonyolult, a valóság realitásaira szelektíven fittyet hányó rabulisztikával, ellentmondásos gondolati konstrukciókban – vagy, s leginkább, irodalmilag volt megkísérlelhető.

Ezt a helyzetet, ezt a valóságértelmezési feszültséget ő maga is érezte, s irodalmi önreflexióiban, novelláiban szétszórvva reflektált is rájuk. Helyzetét, áttételesen önmagáról is szólva, így jellemezte: „És amikor ébren volt, az álomnak nyugalmas és biztos levegője vette körül, de amikor aludt, az élet minden izgalma keresztüljárta agyának serkentésére kész velejét. Ébren alvajáró volt és élethetetlen, álmaiban biztos, agresszív, türelmetlen és jövőbe látó. De mindez kifordult tényként is megmutatkozott benne.” (Cholnoky 1980a: 171.) Ez a „kifordult tény” Cholnokynak is, prózaírói poétikájának is önjellemző alapmetaforája. Amit prózája a világból s a világra adott s adható emberi reakciókból megmutat, az ilyen „kifordult tény”-ként jelenik meg.

S ez az önjellemzés, azt kell mondanunk, találó. Ha e szimbolisztikus önmegjelenítés összetevőire figyelünk, még inkább a *kettősség* meghatározó jelenlétét kell érzékelnünk. Kettősségét, meghozzá két vonatkozásban is, maga Cholnoky is reflektálta. Részben mint az én kettősségét, hasadtságát, részben mint a világértelmezés megduplázódását. Az én hasadtsága többször is előjön szövegeiben, legtisztábban talán „Laád Bulcsú doktor” monológjában, aki így töpreng: „Elvégre is ostobaság az, hogy az én fejemben még másvalaki is ül. Mi a csodáért járok én másodmagammal? Miért van, hogy még az én sem atom [azaz: oszthatatlan], s hogy az ego is kettéhasad?” S ehhez, mintegy ellenpontként hozzáteszi, hogy a „latin” „az egyént individuumnak, oszthatatlan”-nak „mondja”. Azaz, érzékeli, hogy itt valami újból, valaminek a – kényszerű? szükségszerű? – megváltozásáról van szó; a régiek tapasztalata még más volt. De mégis van valami, mondja, „amit most egészen biztosan tudok: hogy az egy tulajdonképpen kettő – az ember és az emberke” (Cholnoky 1980a: 303–304.).

S legalább ennyire érdekes az is, hogy vélekedései is megduplázódnak: ugyanarról kétféle értelmezést is ad, egy „pozitív” és egy „negatív”. Jól érzékelhetően keresi a helyes értelmezést, de az egyetlen „helyes” helyett csak polárisan szembenálló lehetőségeket képes artikulálni – ám „magyarázat” mindegyikre születik, az értelemadás kényszere él benne. A kényszerű, szükségképpen kialakuló perspektívaváltás tényét például kétféleképpen is interpretálja. Triviluzió, a félszemű kalandor monológjában ez a perspektívaváltás pozitív színben jelenik meg: *„Higgye el nekem, hogy ha az embernek kiütik a fél szemét, abban is van gyönyörűség. Csak ki kell élvezni tudni. Én például, amint a búslakodásom elmúlt, roppant jókat mulattam azon, hogy a házakat, amikről addig tudtam, hogy kőből vannak építve, most úgy láttam, mintha papirosból készültek volna. A fél szememmel, a felevak ember perspektíváján az egész világot kezdtem a valóságos mivoltában látni meg: kártyavárnak.”* (Cholnoky 1980a: 425.)

Itt a fogyatkozás: nyereség, a „valóságos” meglátásának a lehetősége. (Ez az értelmezés akár a modernitás „pusztításainak”, kiüresítő mechanizmusainak a szubjektív, szimbolikus tudomásulvételeként is érthető: ez is „kifordult tény”). Az *alerion-madár vére* című novellában viszont a félvakság közelébe jutó „rövidlátás” kerül terítékre, s kap negatív értelmezést: *„A rosszul látó embertől pedig félni kell, mert ezek, miután nem képesek már meglátni a külső világ valóságait, önmagukba néznek bele, ott új, különös világot látnak meg, s ezt a világot akarják rákényszeríteni az egészséges szemű környezetükre is.”* (Cholnoky 1980a: 361.) Itt az *én* (metaforikusan kifejezett) fogyatkozása, bár egyéni világertelmezést eredményez, negatívan jelenik meg: éppenhogy a „külső világ valóságos”-ságának elfedőjévé, rossz helyettesítőjévé válik. Az egyénben kialakuló, szokványos nézőpontból fogyatkozás (szemkiütés, rövidlátás) tehát, bár mindkét esetben szükségszerű és érdemi perspektívaváltással, sőt valóságértelmezés-váltással jár, kétféleképpen minősül. Ám, s ez legalább olyan lényeges, mint az értelmező vélekedés duplikálódása, „ésszerűnek” látszó magyarázat mindkettőre adódik. Alighanem ugyanegy jelenség – a modernitás kiüresítő tapasztalatának – más-más oldalról való értelmezése érhető itt tetten. A kiüresedést tudomásul vevő, annak hatalmát elismerő, illetve az azt veszteségként és torzulásként értelmezés.

Bizonyos, hogy azokat a tapasztalatokat, amelyeket élete során Cholnoky szerzett, ő maga is egyféle sérülésnek, betegségnek, fogyatkozásnak fogta föl. A pszichológiai (tehát a szociológikumtól elvonatkoztató) magyarázatokban ez mint neuraszténia, esetleg mint a neuraszténiát helyettesítő mesterséges „érzékenység” (alkoholizmus) jelenik meg. Lilith ördögasszony intelme szerint persze *„[n]em komoly dolog ez. Akiknek a siralmát most ide hallod, azok csak emberek, mégpedig beteg emberek. Azok az úgynevezett neuraszténiások.”* S velük összefüggésben csupán arról van szó, hogy *„vannak emberek, akiknek összegubancolódott ideggombolyagából egy-egy szál lenyúlik ide, hozzánk a pokolba. A marhák, ők azt hiszik magukról, hogy akkor meg is magyarázták a jóra-rosszra egyaránt való hajlandóságukat, az egészség-betegség mezsgyéjén való ténfergésüket azzal a szóval, hogy: neuraszténia. És nem tudják, hogy tulajdonképpen az a bajuk, hogy van a testükben, az otromba emberi testükben egy olyan idegszál is, amelyik átnyúlik az ő három dimenziójukból időn át, téren át a mi negyedik dimenziónkba.”* (Cholnoky 1980a: 216.)

Ez a magyarázat több szempontból is fontos. Eszerint a pokol „negyedik dimenziójával” való érintkezés kulcskérdés. A kifordítás itt is tetten érhető: nem a (hagyományosan pozitív értelmezésű) menny, hanem a hagyományosan negatívan fölfogott pokol az, ami valamiképpen fontosságra jut. A világ a pokol perspektívájába kerül. De ez az érzékenység, amelyet a mesterséges mámor, az alkohol is előidézhet (vö. Bori 1993: XXXVII.), Cholnoky poétikájában az alkotás föltétele. Számára ugyanis evidencia, hogy csakis ezen érzékenység segítségével lehet igazi műalkotást produkálni, csakis az *én*

(álarcos) kifejezése eredményezhet valódi műalkotást: „Édes barátom, minden elmondás, akár betűből, akár kremzerveiszből, akár kőből, csak akkor értékes, ha ott van benne ez az én. Álarcoskodás a mi mesterségünk, édes barátom, és az a nagyobb mester, aki jobban el tud bújni a lárvá mögé és nagyobb tud onnan ránevetni a világra.” (Cholnoky 1980a: 288.) Am a „művésznek [...] mindig verekedni[e] kell, mert kettős a lelke. Fantáziájába minduntalan belevigyorog a tudás, a józanság, a holtbizonyosság diabolikus, gonosz törpéje, mely ott leselkedik az ódához faragott toll hegyén, az eksztázis kiáltására nyíló száj szegletén.” (Cholnoky 1914: V.) S mivel nincs „igazi író”, „igazi művész, aki nem a saját lelke kísérteteit rögzíti meg”, „aki nem a saját lelke borongásából, sötét mélységeiből hoz fel új alakokat” – „ördög kell mibelénk” (Cholnoky 1980a: 297.). Az ördög persze csak a nonkomfort, „deviáns” érzékenység „antropomorfizált” álneve, metaforája. A be nem illeszkedés szimbóluma.

Cholnoky, a tudomány korának fiaként, persze, egója egyik felével determinista volt: „determinista vagyok, igenis, de ne nevesen ki – panteista alapon. Nem hiszem, hogy az ember csak egy mozdulatával is szabadon rendelkezik, mert mindenütt ott van valaki, aki úgy cibálja a mozdulatait, az agymozdulatait is, mint a mi komédiásaink a drótra járó bábuikat.” (Cholnoky 1980a: 234.) Írásai valóságdimenziója, részletrealizmusa mindenestre alighanem ennek az elvének, „fölismerésének” az érvényesítéséből fakad – ezt a dimenziót ugyanis Cholnoky nem nyomja el magában, nem hagyja figyelmen kívül. Engedi érvényesülni tapasztalatait, a személyeseket is, az olvasással, gondolkodással stb. szerzett „másodlagos” tapasztalatait is. Am ezzel, a valóságzféra pusztá leírásával egyáltalán nem elégedett meg, a szociológikumot alkotás közben rendre felülírta, transzformálta. „Miért szabjam magamat az emberi rendhez, mikor kozmikus rendeket láthatok, és csillagokkal társalkodhatom?” – kérdezi egyik hőse szerepében (Cholnoky 1980a: 231.). S ehhez a „társalgáshoz”, ennek a „kozmosz rendnek” a kivetítéséhez szükséges neki a mesterséges érzékenységfokozás, az alkohol: „Boldogok, akik a velük született degeneráció ördöge folytán tudnak alkotni újat, boldogok, akik a fiatal korukban beszerzett neuraszténia segítségével tudják meglátni a kísérteteket. Én nem tudom másképpen, csak úgy, ha ezt a jó sárga ördögöt [ti. a rumot] szedem magamba.” (Cholnoky 1980a: 297.) Ugyanaz a tapasztalat szólal meg itt, mint Ady „magyar Pimodánj”-ban is: a „realitások” és az „ideális” vágyak eredője, a mű csak a mesterséges érzékenység révén jön, jöhet már létre.

A kísérteteket földidéző, álomlátó szerep, amely Cholnoky önértelmezésének emblemikus (s mellesleg: nagy hatástörténeti karriert is befutó) eleme, ennek az ellentet tendenciákat együtt s egyszerre kivetítő, „kifordító”, mondhatnánk öntraszcendáló eljárásnak a fedőneve. Egyben, s ez is lényeges, olvasáslegitimáló eszköze is – ez az, amely a kortárs olvasók előtt elfogadtatta az életmű tematikai, beállítódásbeli, sőt kritikai újdonságait: „extravaganciáit”. A valóságértelmező konvenciókat provokáló, sőt fölrugó elemeket. Magánál a kivetítésnél, az alkotás lélektani processzusánál azonban gondolkodástörténetileg lényegesebb az az összefüggés, hogy ez a kivetítés döntő mértékben egy szociológiailag is értelmezhető disszonancia: a premodern habitusnak a modernnel való összeütközése révén kapott kivetíthető tartalmakat és indítékot. Mert: „Nem más az élet, csak művészet. Vagy hogy egy elkoptatott szót használjak, irodalom. A kicsiny ember a nagy emberből nem jöhet másképpen ki, csak a líra révén. Ami tárgyi, ami objektívum, ami az igazi lényeg, az bent marad” – mondja „Laád Bulcsú” (Cholnoky 1980a: 307.). Hiszen ez a „kicsiny ember”, a más összefüggésben már emlegetett „emberke”, az én egyik komponense. Ez a fölfogás, egészen máshonnan indulva, mint Freud, a freudi antropológia „sajátutas” irodalmi újrafogalmazása.

Az érett Cholnoky prózairói oeuvre-je a 19/20. század fordulójának nagy (s egyelőre alig-alig föltárt s megértett) konfliktusainak mentális reprezentációja.

Kosztolányi Cholnoky-képének értelmezését azzal a három írással érdemes kezdeni, amely 1909-ben, 1912-ben és 1913-ban, a kapcsolat „legelőbb” szakaszában mutatja meg, miképpen gondolkozott Cholnokról Kosztolányi. Az első írás 1909. december 25-én jelent meg, s Cholnoky „első” kötetét – korrektúralevonat vagy az első példányok valamelyike alapján – még a „hivatalos” megjelenési dátum (1910) előtt harangozta be *A Hétfő*-ben. Nem egyszerű könyvismertetés ez tehát, hanem kollegiális hírverés: a könyvnek a karácsony körüli piacra való bevezetése. Hogy ezt közös lapjukban, *A Hétfő*-ben éppen Kosztolányi, s nem valamelyik másik háziszerző végezte el, önmagában is beszédes tény, szorosabb kapcsolatról árulkodik. Maga a cikk jellegzetes Kosztolányi-írás, finom észrevételekben gazdag, okos s jól megírt portré, amelyben az „életrajzi” szerző vonásai és a műből kirajzolódó poétikai jellemzők egymásra másolódnak, összerosódnak. A „szerzőről” beszél, de a kialakuló összképet legalább annyira az értelmezett szövegre építi, mint a név mögött meghúzódó emberre. Ennek a megoldásnak kétségkívül vannak hátrányai, de egészében véve hatásos. Alkalmas arra, hogy egy írói nevet elfogadtasson, s közben a műről is lényeges mondanivalója legyen. Tézise markáns, de nem teljesen evidens: „Cholnoky Viktor magyar és kísértetlátó. Nagyon a szívemen fekszik, hogy róla írva így közel maradjon ez a két szó, és szelíden egy gyékényen béküljön egymással. Magyar kísértetlátó.” (Kosztolányi 2004: 275.) A „kísértetlátó” mint terminus azóta nagy karriert futott be, ez a Cholnoky-irodalom sztereotip eleme, s nyilvánvalóan magára Cholnoky önértelmezésére megy vissza. Bizonyos, hogy valami lényeges van benne kimondva. A „magyar” e meghatározásnak némileg más státusú eleme. Első olvasásra tautológiának látszik (mi lehetne más Cholnoky, mint magyar?), s a szakirodalom erre nem is szokott különösebben figyelni. Kosztolányi disztinkciója mégis érdemi s figyelemre méltó. „Magyar kísértetlátó. Ez a kapcsolat mindennél jobban bevilágít a művészetébe [ti. a Cholnokyéba], és talán pedzi is, hogy van és mindenkoron volt a magyarságnak egy töredéke, amely napfényben túlvilági alakokat látott, és a széles, boldog, zsíros nyugalomba átkul hozta magával a tört idegek fájdalmas zenéjét. Máshol mindez rendjén van” (Kosztolányi 2004: 275.) – mondja Kosztolányi. Azaz, azt hangsúlyozza, hogy a „tört idegek fájdalmas zenéje”, mely a modern viszonyok disszonanciáinak lenyomata, kifejeződése, a nyugat-európai viszonyokkal ellentétben magyar körülmények között ritkaság. Amíg a „finomság” máshol „a földön terem”, „a mi fajtánk kerekarcú, sűrűvérű és boldogan emésztő” (Kosztolányi 2004: 275.); érzéketlen a finomságokra. S e helyzetnek Kosztolányi szerint messzemenő következményei vannak: „Nálunk a jó fiúk nem látnak manókat [ti. „kísérteteket”]. Csak a rossz fiúk. Ezek a fenegyerekek azonban igazabbak, finomabbak, bátrabbak az idegen boszorkányoknál, zseniálisak, mint a polgári familiákból kifajzott művészek, akik generációk békésen elraktározott eleven erejét és érzékösslegét hadakozva, lángolva, keserves könnyel váltják értéké. Ilyen Cholnoky Viktor is, a magyar kísértetlátó.” (Kosztolányi 2004: 275.) Ez az érvelés a maga nemében bravúros. Egyrészt rendkívül finoman, de társadalomtörténetileg szituálja a bemutatott író, s közben önarcképet is rajzol. Másrészt Cholnokyt teljes magától értetődéssel, szinte észrevétlenül a zsenik közé helyezi, hozzákapcsolva (de egyben szembe is állítva) a nyugati modern irodalommal. S egyben, külön bravúr ez, a devianciát, amely a „magyar kísértetlátókat” jellemzi, erőnné változtatja s igazolja.

Az egész írás voltaképpen e „kísértetlátó” gyakorlat metaforikus-szimbolikus szinten való fölvilágítása, élesre exponálása. Sem a novellák szorosabb értelemben vett poétikája nem foglalkoztatja, sem a „kísértetlátás” mögötti – realitásokra visszavezethető – valószínűségi dimenzió föltárása nem érdekli. (Utóbbi nyilván evidencia volt számára.) E cikk így – minden kvalitása ellenére – a Cholnoky-mitológia megalapozása, szigorúan megmarad

e mitológia keretében. Két mozzanata mégis külön kiemelését érdemel. Az egyik az, hogy – beleépítve e mitológiába – az „életrajzi” Cholnoky is föl-fölvillan benne néhány vonás erejéig. „*Nem tudom, mennyire szabad és illik most, hogy első és pompás könyve komoly kritikai megállapításokat parancsolna reám, megrajzolni finom fejét, álomlátó, nefelejcskék szemét, egész testi mivoltában őt magát, aki mindig úgy hat reám, mint a múltból vagy a jövőből, nagyon messziről idetoppant meseherceg. Sokszor azt hiszem, hogy egy kis lépéskét kellene tennie, hogy innen, a budapesti aszfaltról, átlépjen a mesék világába. Az az ő világa. Ez, ami itt van, csak motívumokat szolgáltat neki, de ott túl van az igazság és a poézis és a pozitívum.*” (Kosztolányi 2004: 275.) Ez az alakrajz is a mitológia része, persze, de részben csakugyan lényeges – beállítódásbeli – összefüggésekre derül fény általa, részben érdekes és jellegzetes életrajzi realitásfragmentumok rögzítődnék benne. Mindkettő, ismételjük meg, máig szívesen a Cholnoky-értelmezés meghatározó eleme. A másik vonás, amely föltétlenül kiemelését érdemel, a szöveg zárzata: „*Tartini zenéjét hallom. Az ördög trilláit*” – mondja Kosztolányi (2004: 276.). A könyv tehát az „ördög” szavaként értelmeződik (ahogy előbb Cholnoky maga is a „rossz fiúk” közé sorolódott be), de ezt a „negatív” – s természetesen csakis implicit – modernitásértelmezést a „zene”, a „trilla”, azaz a művészet valamiféleképpen felülírja. A méltató alapbenyomása ugyanis, amelyet hangsúlyosan képvisel ez: „*micsoda szépség és gazdagság rejtőzik mögötte. Örögi könyv.*” (Kosztolányi 2004: 276.)

Ez az értelmezés egy negatívként kezelt dimenzió vonzásáról szól: a disszonanciák művészetként való elfogadásáról.

Az időrendben második írás, amely *A Hét* 1912. június 9-i számában jelent meg, már a halott Cholnoky búcsúztatása: nekrológ. Az alapjellemezés most is az, ami már 1909-ben is volt: „*élt egy álomlátó, aki a budapesti aszfalton kísértetekkel beszélgetett*” (Kosztolányi 2004: 277.). Az alkalom és az 1909 óta megváltozott távlat azonban immár lényeges elmozdulásokat eredményezett. Mindenekelőtt: Cholnoky immár nyíltan zseniként jelenik meg a nekrológban: „*magyar zseni*” (Kosztolányi 2004: 276.), s „*zsenije*” több összefüggésben is főlemlegetődik. S most az is nyíltan kimondódik, hogy „*költői zsenije [Cholnokyt] beleragadta az életbe, a filléres hajszakba, és negyvennégy éves korában végkimerülést állapított meg rajta a kórház orvosa. Minden pillanatban intenzíven akarta érezni önmagát, az én végtelen mámorát, a romlása, a halála árán is.*” (Kosztolányi 2004: 278.) Ez az érvelés nincs ellentétben a korábbival, de a kísértetlátás metaforikus-szimbolikus szférája immár szociológiailag is értelmezhető realitássá konkretizálódik. Nem teljesen, persze; az egyedi konkrétumok és összefüggések világa még itt sem jelenik meg. De Kosztolányi itt már valamiképpen jelezte őket (a részletekről nyilván voltak személyes tapasztalatai, élményei). Egyértelmű, hogy immár mélyebb, átéltebb Cholnoky-ismeretei voltak. Ez két összefüggésben is kiderül a nekrológból. Egyrészt az írói teljesítmény mibenléte is markánsabban rajzolódik ki itt: „*Feljegyeztük róla, hogy ő írta legszebb novelláinkat ama nyolc esztendő alatt, melyet A Hét családi körében eltöltött. Magyar prózája remekmű. Egyenletes és hullámzó, egyben lágy és kemény. Az alkotás pillanatában csillogó és fürge, mint az olvadó érc, aztán szigorú formába szökken, megkeményszik, a logika vaskalapácsa veri szilárddá, ez teszi értékévé, nemes és ritka ötvösmunkává. Tolla ontotta a könnyű, folyékony mondatokat. Hogyha le akarnók kottázni a prózáink ritmusát, akkor Tóth Bélánál és nála kell keresnünk a dallam menetét.*” (Kosztolányi 2004: 278.) Ez a jellemzés már nem pusztán lélektani karakterű, nem valamilyen pszichés képletbe való beleszorítása az életműnek, hanem a szöveg – a mondat, s a mondatok dallama, építkezése – alapján tesz megállapításokat. S bármennyire is metaforizáló ez a beszédmód, a Cholnoky-prózával összevethető, jellemző ereje lemérhető. De elmélyülőbb, alaposabb ismeretekről árulkodik az „életrajzi” Cholnoky korábbiaknál részletesebb bemutatása is. Már a nekrológ indítása is ezt a személyesebb, mondhatnánk autopsziás ismeretet állítja előtérbe: „*Ma reggel láttam őt viszont, a Szoetenay utcai halottasházban,*

holtan. A halottak liftje lassú zörgéssel hozta szemeim elé a mélyből, a jeges pincéből Viktort. Azon a bádgravatalon feküdt, amely a magyar zseninek kijut. Szelíd, finom fejét még egyszer megnéztem. A júniusi fény rettentő világosságában feküdt, karjai birkózó pózban emelkedtek ki a lepedőből [...]. Meg kell rajzolnom halotti maszkját” (Kosztolányi 2004: 276–277.) S a nekrológban csakugyan föl-fölvillan az író fizikai valója is. „Mi láttuk őt. Egzotikus, sovány alakja olyan, minthogyha egy régi meséskönyvből lépne ki. Kezében egy hosszú, fekete bot. Idegenesen és félénken megy a fal mellett. A modern utcazaj sérti beteg idegeit, és fél a kongó terektől. Kék szemében a neoromanticizmus túlvilági ábrándja alszik. Ismerőse minden fakír, minden keleti kalandor, a vén kultúra minden papja, vajákosa és varázslója. Akik látták, azok tanúságot tehetnek a költészete igaz volta mellett.” (Kosztolányi 2004: 277–278.) S bár a jellemzés itt-ott átsiklik a mitológiába, kiderül, Kosztolányi immár Cholnoky otthonában is megfordult, alakját ott is megfigyelhette: „Otthon gyertyafénynél ül, egy háromágú ezüst girondole mellett, mert a gáznál és villanynál sokkal többre becsüli az arisztokratikus, tompa fényt. Óriási nagyítóüveggel olvassa egy angol, arab vagy kínai poéta könyvét. Este halljuk, hogy mit mesél. Művészet és bűvészet nála egy. Hipnotizál a szemével. Arról szól a legszebben, amit sohase látott, s az a legnagyobb kincs, ami nincs.” „...ő volt a költészete legfőbb igazolója.” (Kosztolányi 2004: 278.)

Új vonás, hogy a nekrológban Cholnoky hangsúlyozottan, mint származási közössége képviselője jelenik meg. A „magyar”, ami Cholnoky attribútumaként már az 1909-es írásban is fölbukkant, itt is megismétlődik, de itt egyben, a „nemzetiségi” dimenzió mellett, szociológikuma is nyíltabban értelmeződik: „Cholnoky Viktor pszichéje magyar, fájdalmasan és nemesen magyar. Tipikus magyar volt [...]. A fajta, amely vastagnyakú, lármás és zsu-gori, elfáradt és költővé nemesült benne. [...]. Egy züllő és arisztokrata nép szülte, hogy példázója legyen neki, csonkát és nagyszerűt alkosson, s fiatalon haljon meg. Ő pedig szerette a fajtáját. Úgy, ahogy egy költő szeretheti, kritika és politika nélkül, végtelenül.” (Kosztolányi 2004: 278.) Ez a jellemzés, nem kétséges (s ezt az 1920-as cikk visszamenőleg is megerősíti), némileg önjellemzés is: szemérmes vallomás a fölbomló úri középosztályba való beletartozásról. Itt van tehát kettejük közösségének mentális centruma. Innen nézve összetartozásuk szociokulturális összefüggései is láthatóvá válnak.

A harmadik írás, az 1913. februári kritika már a posztumusz Cholnoky-kötet kapcsán született meg. Nem is hagyományos recenzió ez, inkább nosztalgikus visszatekintés a halott barátira, egyúttal – személyétől immár szükségképpen távolodva – munkásságának is érettebb távlatból való újraértelmezése. Azt a mitológiát, amelyet pedig ő teremtett meg, itt már elő sem veszi, ezúttal már mélyebb, az alkotói attitűd lényegére figyelő portrét rajzol. A kísértetlátóból itt harmóniavágyó lesz – a szöveg Cholnoky harmóniaigényét hangsúlyozza: „Ahogy én ismertem ezt a drága, színes és mély fantasztát, legjobban kívánt volna egész életében bámulni, új és új eksztázisba röppenni, tele torokkal és tele tudóval részeg és káromkodó monológokat kiabálni az életre, amely őt tanulni kényszerítette, és ördögös erővel rávette, hogy nézzen minden dolog mélyére.” (Kosztolányi 2004: 279.) Majd, újra nekiindulva a jellemzésnek: „A polihisztor cikkíró költő, aki felejtetni akar, a szemek nem vizsgálódní, de nézni vágyának, a finom fej pihenni és merengeni és játszani, az író csak álmodni, a felejtés arany párnáján.” (Kosztolányi 2004: 279.) Figyelemre méltó, hogy a tanulás (s a tudás) e karakterisztikában csak a zsurnaliszta hivatali kötelessége, mondhatnánk „ártalma” volt. Csak kontrasztszerepe volt. Cholnoky „[l]egszebb dolgai és igazi egyénisége azonban éppen ebből a küzdelemből fakadtak, a pozitív tudás és a hit, a valóság és a lehetetlenség birkózásából” (Kosztolányi 2004: 279.).

Kosztolányi ítélete szerint Cholnoky pályája utolsó szakaszában lett igazán jelentősé: „Közvetlenül a halála előtt bontakozott ki teljesen diadalmas groteszksége. A betegsége megtörtte. Nem tudott tiltakozni a zsenije ellen. Egészen átadta magát fantasztikus költészetének és

kaján szatírájának.” (Kosztolányi 2004: 280.) S e távlatból, a posztumusz kötet tanulságait érvényesítve, Kosztolányi önmagát is korrigálta: „Eredetileg egy bőszerű, patakzó mese-mondót láttunk benne, aki hosszan, időfelejtő bájjal tud elbeszélni, s bűvészként rázza elénk veszprémi édes szavait. Utolsó éveiben ért meg a szatírája, amely jóságból és melegségből, sziszegő haragból és kígyómarású kritikából állott.” (Kosztolányi 2004: 280.) De jellemző rá, hogy ezt a szatírárt Kosztolányi szerint maga Cholnoky, az ember némileg hatálytalanította is: „Az arca teljesen kifejezte a pszichéjét. Amikor beszélt, a szája idegesen és csúfondárosan megrándult, de a kemény férfiszáj fölött két meleg gyermekszem tündökölt, ábrándos és kék, amely forró fényel öntötte el arcát, és bocsánatot kért azért a kritikáért, amelyet a bölcs száj mondott. Ezek a szemek látták meg a neuraszténia kísérteteit, a balatoni lankákat, a világhódító magyarokat. A száj aztán kicsúfolta őket. Igazi férfias művész.” (Kosztolányi 2004: 280.)

Vitakérdés lehet, ez az emberből s művéből egybeolvasztott karakterisztika mennyire hű, mennyire találó irodalmilag. Igazolja-e, megerősíti-e majd a módszeres filológia mindent számba vevő, „teljes” magyarázatra törekvő erőfeszítése? Két dolog azonban semmiképpen nem megkérdőjelezhető. Kosztolányi saját tapasztalataiból dolgozott, egy igazi író elemzőképessége és kifejezőereje alakította így a karakterisztikát. S az a Cholnoky, akit ismétlődően megrajzolni kívánt, íróként és emberként egyaránt fontos volt számára.

Olyan „hőst” látott benne, aki személyével is, írásaival is kihívást, eleven ösztönzést jelentett.

5

Kosztolányi és Cholnoky szerkesztőségen belüli eszmecsere, alkalmi éjszakai kiruccanásai, s egyáltalán mindaz, ami ezekből a fejekbe leszűrődött, a maga konkrét részleteiben, ma már jórészt rekonstruálhatatlan. De azt, hogy a fiatalabbik író hogyan látta idősebb pályatársát, s miképpen értelmezte életét és művét, viszonylag pontosan meg lehet mondani. Kosztolányi Cholnoky-képe fölmérhető. Az a kép, amely a három standard írásból kielemezhető volt, tovább finomítható.

Hogy Kosztolányi számára Cholnoky nem csupán egy volt az írókollégák közül, s szerkesztőségi társát mindig megkülönböztetett figyelemmel kísérte, azt jól mutatja, hogy a közkézen forgó írások mellett máskor, más összefüggésben is megnyilatkozott róla. Nem egy nekrológot írt róla például, ahogy az életműkiadás számon tartja, hanem kettőt: *A Hétf*ben közölt, névvel jegyzett búcsúztatója előtt már, igaz, névtelenül, másik lapjában, a napilap *Világ*ban is ő parentálta el Cholnokyt. S ami talán még beszédesebb, két novellájában is megidézte barátja alakját.

A kronológiától – ideiglenesen – elszakadva a *Világ*-beli nekrológgal (Kosztolányi 1912/a) érdemes kezdeni a viszony további finomítását. A nekrológ, amely már 1912. június 6-án, tehát közvetlenül a halál másnapján jelent, azaz első, gyors reflexió volt, természetesen nem ismeretlen. Sánta Gábor (2008) idézi is Cholnokyról írott egyik tanulmányában. Nem tudja azonban, hogy e névtelen szöveg Kosztolányitól való. Pedig egy egyedi, hapax legomenon-jellegű szóalkotás összekapcsolja a *Világ* és *A Hétf* nekrológiát, a névtelent és a névvel jegyzettet. *A Hétf*ben, tehát névvel jegyezve, Kosztolányi egyebek közt ezt írta: a kutatók majd „felütik azt a lapot, amelyet [Cholnoky] megtisztelt a gyémánttollával” (Kosztolányi 2004: 277.). A *Világ* nekrológiájában pedig, három nappal korábban, ez állt: „Gyémánttolla a legfinomabb víziókat örökítette meg novelláiban.” (idézi Sánta Gábor 2008: 145. is) Ez a szóegyezés csakis egyféleképpen magyarázható: a két írás szerzője azonos. Ha a *Világ* nekrológiájában valaki más emlegette volna Cholnoky „gyémánttollát”, az igényes stilisztá Kosztolányi ezt az emblematikus metaforát a maga, névvel is vállalt

írásában nem vette volna át. Idegen metaforával ilyen lényeges összefüggésben nem élt volna. S a *Világ* szövege egyebekben is Kosztolányira vall: mondandója is, nyelve is az övé. Mindezeknél pedig a logika is azt mondatja, hogy a *Világ* Cholnoky-nekrológját, annak az írónak a nekrológját, aki egyebek közt a lap irányultságát is kifejező Jászi Oszkárral (és társaival) is hadakozott, csakis olyan valaki írhatta meg, aki nemcsak ismerte a méltatandó alkotót, de felül is tudott emelkedni ezen a politikai inkongruencián, s akinek az író megbecsülése fontosabb volt, mint a lap és Cholnoky politikai szembenállása. A *Világ*ban ilyen szerző Kosztolányi volt; ő nemcsak zsenit látott Cholnokyban, de tőle Cholnoky politikai „magyarsága” sem volt idegen. Sőt azt kell mondanunk, a *Világ*ban való megemlékezés neki egyszerre volt újságírói kötelessége és baráti lehetősége. Olyan megszólalási alkalommal élt tehát, amelyet sem újságíróként, sem barátként nem hagyhatott ki.

S ez az erős kötelék más oldalról is dokumentálódik: Cholnoky alakját Kosztolányi prózairóként is fölidézte, megörökítette. Még Cholnoky életében, 1911-ben két olyan novellát (Kosztolányi 1911a, 1911b, 1911c) is írt, amelyekben Cholnoky neve vagy alakja megjelenik, s amelyik egyben poétikájával, megformálásával is az írotársra alludál: voltaképpen mindkettő Cholnoky-pastiche.

Érdekes mód az egyik ilyen novellában, a *Hrussz Krisztina csodálatos látogatásában* Cholnoky név szerint is megemlítődik. A novella realitásból irrealitásba átlépő történetet beszél el, szüzséje rövidre fogva az, hogy egy fiatalembernek a szerelme meghal, majd – nyolc év (!) múlva – a halott, mintha mi sem történt volna, megjelenik a fiatalember lakásán. A találkozás azonban, rácaffolva a hajdani szerelemre, hamar kifulladásig; a nagy szerelem valójában már nincs meg, közöny és érdektelenség veszi át helyét, s a lány, ahogy jött, távozik is. Allegorizáló történet ez a szerelem kihűléséről, de szempontunkból még valami más is. Ez a szöveg Cholnoky novelláirásának kettős fölidézése és reflektálása. Egyrészt, hasonlatosan Cholnoky szövegeihez, ez a Kosztolányi-szöveg is „kísértetlátó” – méghozzá azt a kísértetet idézi föl, amelyik bennünk él, belőlünk kel életre, de az írói anyagkezelés ezt realizisztikus eszközökkel előadott vízióvá formálja. Azaz, egyezően Cholnoky gyakorlatával, ez is „kísértetnovella”. Másrészt ez a pastiche néven is nevezi Cholnokyt: „*Ne kérdezz semmit – mondta fuldokolva a leány. – Itt vagyok, hisz láthatsz, frissen és ragyogóan. Ne gondolj Cholnoky Viktor novelláira, amelyekben visszajárnak a szellemek. Én nem vagyok se szellem, se kísértet. De nincs időm a beszédre.*” (Kosztolányi 1981: 325.) Ez az említés kettős funkciója; nemcsak explicit utalás a másolt példára, szerzője megnevezésével, de reflexió is. A Cholnoky novelláirására való hivatkozás tehát paradox természetű. Egy „kísértetlátó” novellában éppen a valóságosság illúziójának megteremtését szolgáló retorikai eszköz. De ez a „valóságosító” eszköz voltaképpen mégiscsak az irodalmi játék része: a novella éppen azt a „kísértetlátó” gyakorlatot ismétli meg és írja újra, amelyre a néven nevezés reflektál. Azaz: a novellaforma megválasztása és a mintára való explicit utalás egymást erősítő gesztus. Olyan tisztelgés ez Cholnoky előtt, amely általában csak a „klasszikusoknak” szokott kijárni, s amely egyben egy prózaforma kipróbálása is.

Kosztolányinak azonban nem ez az egyetlen novellája, amely valamiképpen Cholnokyt idézi föl. A másik ebben az összefüggésben említhető, szintén 1911-ben írott novellája, *A léggömb elrepül...*, amely ugyan nem nevezi nevén szerkesztőségi társát, de a szerző saját vallomása szerint is Cholnokyról íródott. A *Hétben* ugyanis később, 1913-ban megjelent egy *Desider Kosztolányi* című névtelen írás, amely Kosztolányi új, „német” kötetét reklámozza. E cikk nincs aláírva, sőt tárgya elvben kizárja Kosztolányi szerzőségét, de stílusa, belső utalásai és nem utolsósorban funkciója alapján bizonyos, hogy maga Kosztolányi írta. Ebben a szövegben, mely Kosztolányit melleleg a „nagyokhoz, a novella hercegeihez” méri, tehát funkciója szerint tipikus reklám cikk, egy passzus *A léggömb elrepül...*-ről szól: „Emlékeztessünk a novellákra? Majdnem mind e hasábon [azaz A Hétben] jelentek

meg. A legszebb köztük az az exotikus és lila fényben égő infernális mese az elszálló luftballonról... szegény Cholnoky Viktorról; de nem múlik el szívünkéből Hucho [!] Krisztina csodálatos látogatása sem, ez az eredetiségében és merészségében világhírre hivatott történet." (1913: 664.) Ez a leleplezés önmagában is Kosztlányi szerzőségére vall, hiszen ki lehetett volna más tisztában e műhelytitkokkal, ha nem maga a szerző. De érdekessége nem csak (s nem is elsősorban) a szerzőazonosításban rejlik. Olyan „beismerés” ez, amely a Kosztlányi-novella referenciális olvasásának lehetőségét is megnyitja, s így, az összetettebb értelmezés lehetőségén túl, értelmezhetővé teszi Kosztlányi Cholnokéhoz való viszonyát is.

Hogy a novella Cholnoky alakját idézi föl, „belső” adatokkal is megerősíthető, igazolható. Az egyes szám első személyű narrátor, aki elbeszéli a történetet, egy „költő” történetét mondja el. Ha ezt a költőt, rövidre akarván zárni a dolgot, magával a szerzővel, azaz Kosztlányival azonosítanánk (amire a költő szó emlegetése kínál némi lehetőséget), tévednénk. A költő itt maga az (átpoetizált) Cholnoky, akinek költőként való emlegetése értékítélet: művészete magasrendűségének jelzése. A leírás, megerősítve *A Hét* „leleplezését”, egyértelműen Cholnokyt jeleníti meg. Elég talán, ha egyetlen azonosító attribútumra hívjuk föl a figyelmet: a kék szemre. A novella története szempontjából a költő szeme bármilyen színű lehetett volna, de mivel Kosztlányi Cholnokyt akarta megírni, ragaszkodott annak több leírásból is ismert kék szeméhez. Cholnoky szeme színét így írja le mindhárom, előbbieken már idézett, 1919-es, 1912-es és 1913-as Kosztlányi-írás is. A szem színe tehát, amely valamilyen okból Kosztlányinak oly fontos volt, hogy *mindig* fölemlgette, azonos, s attribútum-funkciójú. Cholnoky ikonikus jele. S ha magára a történetre is figyelünk, a „költő” gyermekének szerepeltetése is ezt az azonosítást erősíti, hiszen, mint ismeretes, Cholnokynak két kislánya is volt: Bulcsú, s a kisebbik fiú, Viktorka, akinek halála Cholnoky nagy, sőt kiheverhetetlen traumája lett – így emlegeti ezt a testvér, Cholnoky László (1917) emlékezése is. A szüzsé összefoglalása előtt, már e ponton érdemes leszögezni, hogy a novella léggömbbel elrepülő kislánya Viktorka halálának szimbolikus értelmezése, átköltése. Maga a történet, a Cholnoky-novellák gyakorlatával egyezően, a realitás és az irrealitás sajátos egybejárásaként fejlődik. Minden a realitás szabályai szerint zajlik, a díszletezés és a leírás is „realista”, egy ponton azonban megjelenik egy, már irrealitásra utaló mozzanat (a léggömbért fizetett összeg irreálisan nagy), majd az egész történet, minden zökkenő nélkül, szinte észrevétlenül egy irreális pályára áll át: a beteg kislány a nyitott ablakon át elrepül a léggömbbel. A léggömb, amely címmé emelve bizonyos ikonikus funkciót is kap, a vágykielégítés tárgya és szimbóluma. Az a képzeleti aktus ölt testet benne, amely az álom- és kísértetlátó Cholnoky-novellákra is jellemző, majd a kislány „elrepülésének” eszközeként – a *szabadságba* röppenésnek a szimbóluma lesz. A léggömb elrepülése a narrátor és a „költő” szempontjából a beteg kislány szabadulásának és elvesztésének kettősségét jeleníti meg. A vágy kielégülése: a repüléssel az történik meg, amire a kislány vágyik; az apa szempontjából viszont ez mégis a gyermek elvesztése.

A történet eddig Cholnoky személyes tragédiájának, kislány elvesztésének szimbolikus transzformációja, „megírása”, azaz irodalommal változtatása. A novella zárata azonban kettős csavart visz a történetbe, s a kislány „elrepüléséről” a „költőre” helyezi át a hangsúlyt. A novellabeli költő (akinek modellje, hadd emlékeztessünk itt rá: Cholnoky volt) mindent a lehetséges műalkotás szemszögéből szemlél, s megírandóként mérlegel: „– *Te – mondta egyszerre józanul – ez nem érdektelen novellatéma. Hihetetlen és csodálatos. Sokan nem fogják megérteni. De a gyerekek, bölcsék és bolondok megértik. Van benne valami, amit érezünk, logikánk ellenőrző, tiltakozó szava ellenére is. A címe: »A léggömb elrepül...« Mit gondolsz?»*” (Kosztlányi 1981: 366.) Ez a gesztus, látnunk kell, nemcsak a szöveg önmagára reflektálása (amire Szegedy-Maszácz Mihály [2010] is utal), s nemcsak egy műhelytitkot beszél ki, hanem egyben egy attitűdöt is jellemez: a saját szenvedéseit műalkotássá vál-

toztató, „álomlátással” realitásokat kifejező és megrögzítő alkotó példáját. S Kosztolányi számára ez az alkotó, ez a minta Cholnoky volt.

A novella tehát úgy idézi föl Cholnoky alakját, hogy alkotásmódját is rekapitulálja, ám eközben reflektál is erre az alkotásmódra. *A léggömb elrepül...*: irodalmi emlékjel, ugyanakkor egy műforma megismérlése és tágitása is. Többszörös tükörjáték.

6

Cholnoky, Kosztolányi számára, sok szempontból a „mester” volt, egy magatartás példája és egy prózafordulat kezdeményezője. Mi mindent tanult el tőle? – ezt egyelőre még pontosan nem tudjuk számba venni, még sok filológiai kérdés tisztázatlan. A továbbiakban azonban már e lehetőségnek a szem előtt tartásával kell mérlegelni az életmű fejleményeit. Néhány, egyáltalán nem lényegtelen összefüggés így is, már ma is rögzíthető lenne. Közülük hármat, mint különösen jellegzeteset és fontosat, itt is érdemes regisztrálni.

Az első a „politikához” való viszony. Pontosabban: a politikától önmagát függetlenítő, sőt a radikális ellenkultúrától impliciten el is határolódó irodalmi modernség eszményének képviselője. Ez az eszmény, amely követője számára lehetővé tette az irodalmi modernségbe való beletartozást, ám az ellenzéki politikai progresszióval való „koalíciókötés”, amely a magyar fősodort jellemezte, hiányzott belőle, mindkettőjüket jellemezte. S ez az attitűd mindkettőjüknél egy jól érzékelhető „magyar”, „úri” tradícióval való összekapcsoltságból fakadt. Ez a hagyomány, ez a beidegzettség Cholnokynál fiatalon nyíltan, később csak olykor, konkrét esetekben nyilvánult meg. Kosztolányinál többnyire rejtve maradt, de latensen mindig jelen volt; amikor pedig a háborús összeomlás és területvesztés ezt a tradíciót lényegében rendítette meg, a sérelem politikai szerepvállalásban is megnyilvánult: az *Új Nemzedék* főmunkatársa lett. Ez a „progresszív” politikától való tartózkodás, amely annak nyílt elutasításáig is elment, természetesen nem „műveltségi” értelemben vett *hatásként* értelmezendő; nem arról van szó, hogy Cholnoky közvetlenül hatott volna Kosztolányira. Sokkal inkább azzal kell számolnunk, hogy Cholnoky alkalmi progresszió-kritikája, személyes állásfoglalása afirmatív szerepű volt: megerősítette Kosztolányit saját analóg beállítódásában. S mintát adott neki egy olyan irodalmi modernség képviselőjére, amely nem kapcsolódott össze az ellenkultúra politikai törekvéseivel. Ezt a beállítódást, tudjuk, Kosztolányi később tétélesen meg is fogalmazta, amikor arról írt, hogy az irodalmi és politikai forradalom nem tartozik össze, sőt – szerinte – többnyire szemben is áll egymással. Nem kétséges, számára az *irodalmi* forradalom volt a fontos, minden más csak járulékos elem.

A második ilyen mozzanat a halálhoz való személyes viszony középpontba állítása, kiemelt kérdésként való kezelése. Ezt a mindkettőjüket foglalkoztató kérdéskört Kosztolányi egyebek közt, már 1912-ben, Cholnoky kapcsán is élesen exponálta. *„A halál tette költővé”* – írta róla *A Hét*-beli nekrológiájában. *„Hogyha írt róla, tollából, mely lángot és szívérványt izzadt, fellegek bújtak ki, s az életünkre új perspektíva nyílt. Mindig róla írt. Kávéházi asztalnál, egy pohár konyak előtt, szájában az ő erős, török cigarettájával, hányszor beszéltünk – négy szemközt – erről a pillanatról, amely most bekövetkezett, s arról a tartományról, amelybe egészen bizonyosan megérkezett. Ő már tudja azt, amit mi még nem tudunk. Pályája kezdetén egy cikket tett közzé *A Hét*-ben a halálról, arról, hogy nincs halál. Azóta minden szava csak neki szólt [...]. Folyton csak a halál előcsarnokában járt.”* (Kosztolányi 2004: 277.) Ez a leírás lényeges közös mozzanat beismerése. A halálról folytatott négy szemközti eszmecsere ténye jelzi, abban a pontban is megvolt közöttük a mély egyetértés, ami Kosztolányi számára – saját többször hangoztatott „beismerése” szerint is – a legfontosabb

volt. Sőt az, amit itt Cholnoky jellemzésére mond, hogy ti. „minden sora” csak a halálról szólt, voltaképpen olyan jellemzés, amelyet később önmagáról is elmondott. S a haláltudat ilyen hangsúlyos jelenléte, könnyű belátni, lényegesen több volt, mint magánéleti, „privát” fejlemény: ez művészetalakító mozzanatként veendő számba.

A harmadik ilyen fontos mozzanat par excellence irodalmi fejlemény, de a szokványos írástechnikai megfontolásnál bizonyosan több: Shakespeare kiemelt eszményként való kezelése. Hogy Cholnoky a magyar Shakespeare-kultusz egyik élharcosa, vezérképviselője volt, s az angol drámaíró iránti vonzalma művészetfelfogása központi rétegébe tartozott, már Sánta Gábor (2008) részletesen dokumentálta. (Cholnoky ide tartozó írásai részben éppen a közös lapban, *A Hétben* jelentek meg; harcát tehát Kosztolányi szemé előtt vívta.) Kosztolányi Shakespeare-tisztelete pedig igen nagy és sokrétű szövegkorpuszszal igazolható: élete során sokszor és sokat írt a nagy elődről, s jól érzékelhetően többet, lényegesen többet látott benne, mint pusztán nagy író. Sőt elmondható, Kosztolányi számára a „stratfordi lándzsás” nagyjából ugyanazt jelentette, mint amit Cholnoky is látott benne: mindkettőjük számára Shakespeare volt az a művész, aki a legteljesebben és legintenzívebben fejezte ki mindazt, ami az életből fontos. Mindkettőjük számára tehát nem egyszerűen a technikai értelemben vett „írnutadás” példája volt, hanem maga az irodalmi világteremtés és a létértelmezés legmagasabb szintje. Eszmény és minta.

Hogy Kosztolányi számára is ez lett Shakespeare, abban alighanem ösztönző és megerősítő szerepe volt Cholnokynak, *A Hétnél* együtt töltött éveknél.

Irodalom

- Bori Imre 1993: *Cholnoky Viktor*. = Vár Ucca Tizenhét, 1. sz. XXXVI–XLVI.
- Cholnoky László 1917: *Cholnoky Viktor*. = Nyugat, ápr. 1. 660–678.
- Cholnoky Viktor 1894: *Mit akarunk!* = Veszprémi Hirlap, dec. 2. 1–2.
- Cholnoky Viktor 1907a: *Rapszódia az egyenruháról*. = A Hét, júl. 7. 454–455.
- Cholnoky Viktor 1907b: *A dánosi árják*. = A Hét, júl. 28. 497–498.
- Cholnoky Viktor 1907c: *A nagy börtön*. = A Hét, nov. 3. 740.
- Cholnoky Viktor 1907d: *Ebéd után*. = A Hét, nov. 10. 746–748.
- Cholnoky Viktor 1908: *Dózsa György*. = A Hét, júl. 26. 473–474.
- Cholnoky Viktor 1910: *Egy tehetséges magyar költő felfedeztetése*. = A Hét, máj. 1. 295.
- Cholnoky Viktor 1910a: *Tammúz. Elbeszélések*. Bp.
- Cholnoky Viktor 1910b: *Beszélgetések*. Bp.
- Cholnoky Viktor 1911: *A parasztnábob*. = A Hét, márc. 12. 161–162.
- Cholnoky Viktor 1914: *Kaleidoszkop*. Bp.
- Cholnoky Viktor 1980a: *Trivulzio szeme. Válogatás novelláiból*. Összeáll. Fábri Anna. Bp.
- Cholnoky Viktor 1980b: *A kísértet. Válogatás – publicisztikájából*. Összeáll. Fábri Anna. Bp.
- Décsi Imre 1934: *A tudomány jegyében*. = Kiss József és kerekasztala. Bp.
- Dérczy Péter 1993: *A reális kísértet. Cholnoky Viktor publicisztikai és szépprózai művei*. = Vár Ucca Tizenhét, 1. sz. 158–166.

- Gintli Tibor 2009: *Hagyomány és újítás Cholnoky Viktor prózájában.* = Nyugat népe. Tanulmányok a Nyugatról és koráról. Szerk. Angyalosi Gergely, E. Csorba Csilla, Kulcsár Szabó Ernő, Tverdota György. Bp. 315–322.
- KDlev: Kosztolányi Dezső: *Levelek.* – *Naplók.* Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp. 1996.
- Kosztolányi Dezső 1909: *Tammúz. Cholnoky Viktor könyve.* = A Hét, dec. 25.
- Kosztolányi Dezső 1911a: *Hrussz Krisztina csodálatos látogatása.* = A Hét, jan. 29. 66–68.
- Kosztolányi Dezső 1911b: *A léggömb elrepül...* = Világ, ápr. 16. 69.
- Kosztolányi Dezső 1911c: *A léggömb elrepül...* = A Hét, dec. 10. 802–804.
- [Kosztolányi Dezső] 1912a: *Cholnoky Viktor 1868–1912.* = Világ, jún. 6. 10.
- Kosztolányi Dezső 1912b: *Cholnoky Viktor.* = A Hét, jún. 9.
- [Kosztolányi Dezső] 1913a: *Desider Kosztolányi.* = A Hét, 1913. 664.
- Kosztolányi Dezső 1913b: *Cholnoky Viktor utolsó könyve. Néhusztán meséi.* = A Hét, febr. 23.
- Kosztolányi Dezső 1920: *A magyar irodalom és az ő irodalmuk. IV. Egy nagy tehetség kálváriája.* = Új Nemzedék, szept. 30. 5. Újraközölve: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve. Történeti tanulmányok 11. Szeged, 2008: 256–258.
- Kosztolányi Dezső 1981: *A léggömb elrepül.* Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp.
- Kosztolányi Dezső 2004: *Tükörfolyosó. Magyar írókról.* Sajtó alá rend. Réz Pál. Bp.
- Sánta Gábor 2008: *„Tout comprendre, mon ami!” Cholnoky Viktor elbeszélései.* = Uő: Irodalomtári kalandozások. Szeged, 142–143.
- Szegedy-Maszák Mihály 2010: *Kosztolányi Dezső.* Pozsony
- Thomka Beáta 1993: *Műfaji déja vu.* = Vár Ucca Tizenhét, 1. sz. 155–157.

Csapody Tamás

Abdai exhumálási jegyzőkönyvek¹

A bori munkaszolgálatra 1943-ban és 1944-ben elvitt, összesen mintegy 6000 zsidó munkaszolgálatos 1944 szeptemberében indult vissza Magyarországra. Radnóti Miklós kb. 3000 főt számláló csoportja, az ún. első lépcső, szeptember 17-én indult a Bor melletti „Berlin” lágerből, és hosszú, viszontagságos út után valamikor október 20. és 28. között érkezett meg Szentkirályszabadjára. Néhány napos itt-tartózkodás után Radnóti csoportja, valamikor október 30. és november 2. között, indult el gyalogmenetben Hegyeshalom felé. A kb. 1500 főt számláló bori csoport az éjszakákat vélhetően Gyulafirátóton, Zircen, Veszprémvarsányban, Pannonhalmán (Gyórszentmártonban), Ménfőcsanakon, Öttevényben és Mosonmagyaróváron töltötte. A legyengült, megvert és mozgásképtelen munkaszolgálatosokat – köztük Radnóti – a gyalogmenet végén haladó lovas szekerekre rakták. A kanonizált változat szerint Tóth András hadapródörmester vezette, összesen ötfős bori katonai keretkülönítmény a lovas kocsin lévőket a Győr melletti Abda község határában, a Rábca folyó bal partján kivégezte. A kivégzett 22 bori zsidó munkaszolgálatos exhumálására és agnoszkálására valamikor 1946. június 5-e és június 23-a között került sor. Az exhumált testek a Győr-szigeti izraelita temetőbe kerültek, ahonnan Radnóti Miklós földi maradványait 1946. augusztus 12-én szállították Budapestre. Radnóti Miklós harmadik temetésére a budapesti Kerepesi temetőben került sor 1946. augusztus 14-én.²

Az abdai kivégzés történetét többen, többféleképpen megírták. De akárcsak a Szentkirályszabadja–Abda közötti történeteknek, úgy az exhumálás és agnoszkálás körülményeiről is keveset tudunk. Pontosabban megfogalmazva: sok információ és feldolgozás áll rendelkezésünkre, de ezek megalapozottsága megkérdőjelezhető. Ennek oka pedig abban keresendő, hogy már a szerzőknek sem állt rendelkezésükre megfelelő dokumentáció, valamint, hogy azok az írott források, amelyekből ők még dolgozhattak, mára már nem lelhetők fel, sorsuk ismeretlen.

A Radnóti halálával foglalkozó irodalom egyik legfontosabb dokumentuma az ún. abdai exhumálási jegyzőkönyv, vagy a különböző néven nevezett jegyzőkönyvek. Az alábbiakban ezek eredetét, történetét veszem számba és teszem kritikai elemzés tárgyává.

1 A tanulmány megírását a Nemzeti Kulturális Alap (NKA) által biztosított alkotói támogatás tette lehetővé (Nytsz.: 2502/0796).

2 A bekezdésben szereplő „valamikor” időpont-meghatározások abból erednek, hogy kutatásaim szerint a szakirodalomban egymástól lényegesen eltérő időpont-meghatározások szerepelnek. Ezek forrásaira, továbbá Radnóti Miklós halálának nem kanonizált forgatókönyveire jelen tanulmányban nem térek ki.

A Ruppenthál-visszaemlékezés

A fellelhető források egybehangzóan állítják, hogy az abdai exhumálás során készült jegyzőkönyv. Ennek egyik, a témában leggyakrabban emlegetett forrása az abdai exhumálást és agnoszkálást végző volt megyei bírósági orvos, dr. Ruppenthál Miklós³ 1970-ben kelt feljegyzése⁴. Az eredetileg kézzel írt, 12 oldalas feljegyzést⁵ a témában legtöbbször idézett három szerző különbözőképpen nevezi meg. A feljegyzés létezéséről elsőként (1972) Kószegi Ábel⁶ tanár adott hírt a *Töredék* című könyvében. Kószegi egy bekezdést közölt a Ruppenthál-feljegyzésből *Részlet Dr. Ruppenthál Miklós leveléből*⁷ címmel.⁸ Ezt követte Hulesch Ernő⁹ győri helytörténész publikációja (1989). A később több kiadást is megélt könyvében Hulesch közölt egy Ruppenthál Miklóstól származó szöveget, amelyben az orvos szakértő többek között az abdai exhumálásról nyilatkozott.¹⁰ A pontos hely és időpont megnevezése nélkül közzétett, tehát eleve kontrollálhatatlan szöveg azt a benyomást kelti, mintha Hulesch interjút készített volna Ruppenthál Miklóssal. Hulesch azonban egyes részletek kihagyásával, de szó szerint közli a Ruppenthál feljegyzést. (Tehát nem készített vele interjút és nem lehet tudni, hogy bármikor is találkozott volna vele!) A Ruppenthál-feljegyzés legközelebb Gerencsér Miklós¹¹ író könyvében bukkant fel (1998). Gerencsér az *Abdai talányok* című könyvének *Ruppenthál-kézirat* című fejezetében közli a teljes Ruppenthál-feljegyzést (faximile és egyben nyomtatott formában)¹². A Ruppenthál-feljegyzés vélhetően eredetiről készült, Hulesch Ernőtől származó fénymásolata a Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárában megtalálható.¹³ Adott tehát egy,

3 Dr. Ruppenthál Miklós (? 1898. ? – Győr, 1982. 03. 12.) bírósági orvos.

4 Dr. Ruppenthál Miklós feljegyzése. Kelt: Győr, 1970. április 20. Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok 1945–1946. Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltár. Levéltári jelzete nincs.

5 Az eredeti egy feltehetően kockás füzetbe, kézzel írt, 12 oldalas (A/5) szöveg. Az első oldalon dr. Ruppenthál Miklós neve, beosztása és címe szerepel, de az utolsó oldalon nem szerepel az aláírása.

6 Kószegi Ábel (a. n.: Rommel Erzsébet, Budapest, 1940. 07. 14. –) magyar-történelem szakos tanár, író, szerkesztő. Szeretném megköszönni Kószegi Ábelnek segítségét!

7 Kószegi Ábel: *Töredék. Radnóti Miklós utolsó hónapjainak krónikája*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1972. 69.

8 Dr. Ruppenthál Miklós kétoldalas (A/4), gépirásos visszaemlékezését postai úton megküldte Kószegi Ábelnek, egy szintén kétoldalas, kézzel írt és általa aláírt levél kíséretében. Kelt: Győr, 1970. 04. 20.

9 Hulesch Ernő (a. n.: Kilima Margit, Eszterháza / Fertőd /, 1921. 05. 06. – Győr, 2005. 04. 17.) kertész-mérnök, újságíró, író, helytörténész.

10 Hulesch Ernő: *Stációk. Dokumentumriport Radnóti Miklósról*. Győr Megyei Lapkiadó Vállalat, Győr, 1989. 59–60. A Ruppenthál-feljegyzést Hulesch máshol is közli, de már *Dr. Ruppenthál Miklós visszaemlékezése* címmel. Hulesch Ernő: *Tarkölövés. Dokumentumriport Radnóti Miklósról*. Ötödik, javított és bővített kiadás. SZIF-UNIVERSITAS, Győr, 2000. 63–65.

11 Gerencsér Miklós (a. n.: Feicher Valéria, Győr, 1932. 12. 04. – Aszófó, 2010. 05. 17.) újságíró, lapszerkesztő, író. Szeretnék köszönetet mondani Gerencsér Miklósnak segítségéért!

12 Gerencsér Miklós: *Abdai talányok. A Radnóti-mítosz cáfolata*. Antológia Kiadó, Lakitelek, 1998. 255–266. (faximile), 156–160. (nyomtatott szöveg). Gerencsér Miklós személyes közlése szerint (Aszófó, 2009. 09. 21.) a Ruppenthál-feljegyzés Ruppenthál Miklós özvegyétől származik, aki azt 1994 húsvétján fénymásolásra kölcsönadta neki. Gerencsér ugyanezt le is írta idézett könyvében (Uo. 160–161.).

13 A Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárában lévő, levéltári azonosítóval el nem látott, *Radnóti Miklós halálával kapcsolatos iratok* címet viselő dossziében fellelhető hétoldalas fénymásolat, rajta a levéltár pecsétje. Az eredeti egy feltehetően kockás füzetbe, kézzel írt, 12 oldalas (A/5) szöveg. Az első oldalon dr. Ruppenthál Miklós neve, beosztása és címe szerepel, de az utolsó oldalon nem

az abdai exhumálásról beszámoló Ruppenthál-feljegyzés, amelyet három szerző, két név megjelöléssel idéz (Kószegi: részlet Ruppenthál Miklós levéléből; Gerencsér: Ruppenthál-kézirat), ill. interjúként idéz (Hulesch).¹⁴

A Ruppenthál-feljegyzés első mondata úgy hangzik, hogy: „Ezt a feljegyzést a nyilas terrornak azokról az áldozatairól, vértanúiról készítettem, akik között Radnóti Miklóst is talál-
tuk.” A szöveg folytatásában pedig az olvasható, utalva a szintén Ruppenthál részvételével 1945-ben és 1946-ban végzett mosonszentmiklósi és hegyeshalmi exhumálásokra is, hogy „...a legyilkoltak személyazonosságának megállapítása céljából a tömegsírból óvatosan kiemel-
tük az előrehaladott oszlásban lévő holttesteket, és a még megállapítható jellemző adatokat részletesen vettük jegyzőkönyvbe. Az összesen több mint száz oldalt kitevő jegyzőkönyvekbe bediktáltuk – a kihantolt holttestek magasságát, az áldozatok alkatának leírását, hajzatát, szemük színét, fogazatát, esetleg régebbi műtét hegét, vagy valamilyen testrészt hiányát”.¹⁵ Ugyanitt Ruppenthál azt is közli, hogy „A helyszíni szemlékről, kihantolásokról és boncolásokról csak egy-egy példányban írtak jegyzőkönyvet bírósági jegyzők, leírva azt, amit mi ketten¹⁶ orvos szakértők diktáltunk nekik. Ezekről a bírósági eljárásokról külön feljegyzéseket nem készítettünk, már azért sem, mert kora reggeltől késő estig heteken keresztül naponta a boncolással voltam teljesen elfoglalva”.¹⁷

A Ruppenthál-feljegyzésre a szakirodalom gyakran hivatkozik úgy, mintha ez lenne az abdai exhumálási jegyzőkönyv. A Radnóti exhumálása után 24 évvel íródott feljegyzés azonban nem exhumálási jegyzőkönyv. A Ruppenthál-feljegyzés voltaképpen Ruppenthál késői visszaemlékezése, amelyből képet alkothatunk az exhumálási jegyzőkönyv tartal-
máról és formájáról.

Nagy József szemelvényei

Az abdai exhumálásról készült jegyzőkönyv létezését más, kevésbé ismert források is alátámasztják.

Ferencz Győző¹⁸ irodalomtörténész *Radnóti Miklós élete és költészete* című könyvében (2005) történt először említés arról, hogy Dienes András¹⁹ irodalomtörténész birtokába került Nagy Józsefnek, a Magyar Központi Híradó²⁰ győri vezetőjének az abdai kivég-
zésről és exhumálásról 1946-ban készült kivonatatos irata.²¹ A kétoldalas irat, amelynek

szerepel az aláírása. Szeretnék köszönetet mondani a Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltár igazgató-főlevéltárosának, Néma Sándornak és főlevéltárosának, Áldozó Istvánnak segítségükért!

14 A szerzők által idézett szövegek teljesen megegyeznek egymással, tehát mindhárom esetben ugyanarról a Ruppenthál feljegyzésről van szó.

15 A Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárában lévő kézirat. 7.

16 Dr. Ruppenthál Miklós és dr. Lugossy István győri törvényszéki orvos. A Ruppenthál-visszaemlékezés szerint 1970-ben dr. Lugossy István már nem élt.

17 A Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárában lévő kézirat. 3.

18 Ferencz Győző (a. n.: Moód Rózsa, Budapest, 1954. 04. 04. –) költő, műfordító, esszéista, irodalom-
történész. Szeretném megköszönni Ferencz Győző segítségét!

19 Dienes (Gyenes) András (Kassa, 1904. 11. 30. – Balatonalmádi, 1962. 08. 30.) író és irodalomtörté-
nész, az MTA Irodalomtörténeti Intézet tudományos kutatója.

20 Nagy József (? 1901 ? – Győr, 1987. 02. 26) Aranytollas újságíró (1980).

A Magyar Központi Híradó Rt. a Magyar Távirati Iroda és a Magyar Rádió integrálásával jött létre (1945. 06. 01. – 1949. 08. 19.). Elnöke Ortutay Gyula volt 1945 és 1947 között.

21 Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Osiris Kiadó, Budapest, 2005. 702–704.

két formátuma is létezik²², a *Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból* címet viseli.²³ Nem tudjuk, hogy Dienes András, az életének utolsó két évében Radnóti halálával foglalkozó kutató honnan és mikor kaphatta meg az összefoglalót. Tudjuk viszont, hogy Dienes 1962. augusztus végén Budapestről vonaton egy balatonalmádi üdülőbe utazott, hogy nyugodt körülmények között megírja, befejezze a Radnótiról szóló könyvét. *A vonaton eltűnt az irattáskája, vele a jegyzetek és a kézirat.*²⁴ Dienes néhány nappal később Balatonalmádiban, szívelégtelenségben meghalt. A feltételezés szerint Dienestől a belügyi szervek ellopták kézitáskáját, aminek tartalma sem Dienes haláláig, sem pedig azóta nem került elő. Dienes azonban – Ferencz Győző közlése szerint – még halála előtt, 1962-ben megküldte Radnóti Miklósnénak Gyarmati Fanninak²⁵ Nagy József kivonatos iratát.²⁶ Ebből az is kiderül, hogy Nagy József szemelvényei egy Orbán nevű rendőr százados²⁷ által rendelkezésére bocsátott iratanyagból készült. Az Orbán-iratanyag minden bizonnyal azonos a Honvédelmi Minisztérium Katonapolitikai Osztálya által elrendelt és a Győr-Sopron Megyei Népügyészség által folytatott nyomozás anyagával (1946). (Ennek létezéséről tudunk, de a teljes nyomozati anyag időközben eltűnt.)

Nagy József az Ortutay Gyula²⁸ elnökségével működő Magyar Központi Híradó győri kirendeltségének tagja vagy vezetője volt. Ortutay Gyulától azt a megbízatást kapta, hogy kísérelje figyelemmel a nyomozást. Nagy József telefonon tartotta a kapcsolatot felettesével, neki jelentett és a szemelvényeket is neki írta 1946. augusztus 14-én.²⁹

Nagy József szemelvényeiben két bekezdés foglalkozik az abdai exhumálással, és egy bekezdés konkrétan Radnóti agnoszkálásával. Nagy József szemelvényeiben az áll, hogy az abdai exhumálással kapcsolatban két jegyzőkönyv készült 1946 júniusában: egy „ismeretlen holttestek szemléjéről és boncolásáról”³⁰, valamint egy „Összesített orvosi véle-

22 A Nagy József által készített irat két példánya egymással tartalmában megegyezik, azzal a különbséggel, hogy az egyikben szerepel Nagy József saját kezű aláírása és egy „Igen tisztelt Elnök Úr!” bejegyzés (tanulmányomban ezt a változatot használtam). Ennek alapján nyilvánvaló, hogy az irat címzettje Ortutay Gyula elnök, Nagy József felettese volt.

23 Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Feldolgozás alatt.

24 Kőszegi Ábel: *Töredék*. Uo. 72. Kőszegi Ábel ezt megerősítette nekem címzett elektronikus levelében (Budapest, 2009. 08. 26.).

25 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni (Budapest, 1912. 05. 08. –), középiskolai és főiskolai tanár, akit Radnóti Miklós 1935-ben vett feleségül.

26 Ferencz Győző: *Radnóti Miklós élete és költészete*. Uo. 702–703.

27 Orbán Miklós rendőr százados. A Magyar Államrendőrség Győri Városi Főkapitányságon szolgálatot teljesítő Szociáldemokrata Párt tag Orbán Miklóst a Győr Városi Főkapitányság Politikai Osztályának vezetőjévé 1946. 03. 21-én nevezte ki a belügyminiszter. MOL XIX.–B–13–b. Magyar Államrendőrség Vidéki Kirendeltség 1945–1951. Koppány Ferenc áthelyezése és Orbán Miklós megbízása. Budapest, 1946. 03. 21. Nytsz.: 223.208/1946. IV–12.B. M. sz.

28 Ortutay Gyula (Szabadka, 1910. 03. 24. – Budapest, 1978. 03. 22.) néprajzkutató, politikus, az MTA tagja, Radnóti Miklós szegedi évfolyamtársa és barátja.

29 Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból. Uo. Nagy József saját kezű aláírásával ellátott példány második oldalának alján ez a feljegyzés olvasható: „Igen tisztelt Elnök Úr! Szíves elnézését kérem, hogy a telefonbeszélgetés elhúzódása miatt csak elkésve érkeztem a Fehér hajóba. Magyar szerkesztő átadta az üzenetet, a jegyzőkönyvek vonatkozó részeit a fentiekben kiírtam. Figyelemmel kísérem, ha újabb fejlemény lenne, azt is jelentem. Rövid telefonüzenetet kérek, hogy jelen levelem megérkezett. Tisztelő híve”. Kelt: Győr, 1946. augusztus 14.

30 Kelt: Abda, 1946. 06. 19.

mény” című.³¹ Nagy József leírása alapján az első jegyzőkönyvről tudjuk, hogy a boncoláson jelen volt dr. Zobay András törvényszéki bíró, egyben vizsgálóbíró, dr. Kováts Zoltán törvényszéki jegyző, egyben jegyzőkönyvvezető, dr. Lugosy István³² törvényszéki orvos és dr. Ruppenthál Miklós tisztiorvos. Ennek a jegyzőkönyvnek volt egy külön bevezetője, és a jegyzőkönyvhöz csatoltak külön „bonctani vázlatokat” („boncjegyzőkönyvet”) is.

Nagy József idéz is a jegyzőkönyv „Bevezetése”-ből, miszerint „*Célszerűségi okokból, továbbá idő és költségkímélés elérése végett a szokásos eljárástól eltérően a test üröket csak ott nyitjuk meg, ahol külsérelmi nyomok eredményt ígérnek. Ezzel szemben ismeretlen hullák későbbi felismerhetősége okából, hogy a beérkezendő személyazonossági adatokat kellőképpen kiértékelhessük, a ruházatot és a hulláknál talált használati tárgyakat különös gonddal fogjuk a jegyzőkönyvbe foglalni*”.³³ Nagy József „a jegyzőkönyvhöz csatolt bonctani vázlatok”-ból idézve közli, hogy „*a sérüléseket egyénenként különböző színű vonalakkal jelöljük meg és egyes hullákról szóló jegyzőkönyvi sorszámozásokat ugyanilyen színnel számozzuk. Ugyanilyen szín kerül az esetleg csatolandó bűnjelekre is. A boncjegyzőkönyvek személyenként a következő módon tagolódnak: I. Ruházat, II. Külvizsgálat, III. Belvizsgálat, IV. Vélemény*”.³⁴

Az egy nappal később, ismeretlen helyen készült másik, „Összesített orvosi vélemény” címet viselő jegyzőkönyvet – írja Nagy – Ruppenthál és Lugosy írta alá. Ebből Nagy József annyit idéz, hogy „*A tömeges gyilkosság elkövetésének időpontjáról mintegy 1,5–2 évvel datáljuk vissza a rothadás fokát, a ruházat állapotát a talajviszonyokkal hozva összefüggésbe. A halálozás időpontját 1944 őszére kellett megállapítani. A lövések általában hátulról előrehaladó irányúak (tarkó-arc) voltak azonban ellenkező irányú lövések is. A bűncselekmény 22 egyén életének erőszakos módon való kioltásában állott*”.³⁵

Nagy József szemelvényében a két jegyzőkönyv idézése között egy Radnóti agnoszkálásáról szóló nyolcsoros bekezdés is található. A leírás olyan, mintha az agnoszkálás során megtartáltak közül kiemelné a „12. sz” alatt nyilvántartott Radnóti Miklóst. Nagy József ezt írja itt: „*I. kb. 170 cm hosszú steppelt szürke kabát, kötött nadrág, turista bakancs. – II. A holttestet derékban kettévált, igen kevés szapanná vált lágyrész, nyitott testürökkel. Tarkópikkely baloldalán belövés, fejtetőnél kilövés. Hajzat világos barna, felső fogsorban elől hiányos fogazat, alul 1-1 sárga korona. – IV. Tarkón fejtető irányú koponya lövés, rögtöni halállal. – Jegyzet: Radnóczi /Radnóti/ Miklós költő Budapest, Pozsonyi út 1–4. sz. lakosra valló személyi adatok, arcképes igazolvány*”.³⁶ György István³⁷ író, volt bori munkaszolgálatos ismerhette Nagy József szemelvényeit, vagy pedig az eredeti jegyzőkönyveket. György István az 1957-ben megjelent a *Halálraítéltek* című, regényes visszaemlékezésében szó szerint, de forrásjelölés nélkül idézett a jegyzőkönyvből és az agnoszkálás leírásából.³⁸ A György István által idézett részletek pontosan megegyeznek Nagy József szemelvényeiben szereplő „Összesített orvosi vélemény”-ben és a Radnóti agnoszkálásáról közölt részekkel.

31 Kelt: ?, 1946. 06. 20.

32 Dr. Lugosy István orvos nevét Hulesch Ernő műveiben dr. Lugossy Istvánként írja le.

33 Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból. Uo. 1.

34 Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból. Uo. 1.

35 Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból. Uo. 2.

36 Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból. Uo. 1.

37 György István (Budapest, 1912. 08. 13. – Budapest, 1977. 01. 01.) tisztviselő, író, újságíró. György István nem Radnóti-val egy lépcsőben indult el Borból.

38 „A halálozás időpontját 1944 őszére kellett megállapítani. A lövések általában hátulról előre haladó irányúak. A bűncselekmény 22 egyén életének erőszakos módon való kioltásából állott... Radnóti Miklós költő, Budapest, Pozsonyi út 1–4. sz. lakosra valló személyi adatok, arcképes igazolvány. Tarkón fejtető irányú koponyalövés, rögtöni halállal...” György István: *Halálraítéltek* (kisregény). Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1957. 230.

A szemelvények eredeti forrása nem fellelhető, így nem tudjuk ellenőrizni, hogy a szemelvény által leírtak mennyire hitelesek. Nem tudjuk megválaszolni, hogy Nagy József idézett szemelvényében a II. pontot miért a VI. pont követi, miért van pontatlanul feltüntetve a költő lakhelye, és egyáltalán, hogy kerülhetett egy agnoszkálási jegyzőkönyvbe Radnóti Miklós neve mellé, hogy „költő”.³⁹ Magát az aláírt és dátumozott szemelvényeket azonban hitelesnek fogadhatjuk el.

Több abdai exhumálási jegyzőkönyv létezéséről Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni is beszámolt naplójában. Gyarmati Fanni 1946. augusztus 19-én kelt naplóbejegyzésében 13 oldalon keresztül írta le győri útjának, azaz Radnóti Miklós földi maradványainak hazahozatalának történetét.⁴⁰ Naplójában azt írta, hogy 1946. augusztus 12-én Győrben a Fehér hajó étteremben⁴¹ Ortutay Gyula szervezésében és társaságában találkozott⁴² az „Orbán százados nevű rendőrtiszt”-tel, az abdai kivégzés ügyében nyomozó rendőrrel. Orbán „elhozta a pontos exhumálási jegyzőkönyveket, rekonstruált rajzokat, hol érte őket a lövés. Pontos leírással a megtalálás állapotában”. Erről a találkozóról és az általa látott exhumálási jegyzőkönyvekről nem számolt be győri útkiról egyébként naplójában részletesen író Ortutay Gyula.⁴³ Ugyanakkor Ortutay naplójában egy közelebből meg nem nevezett „rendőri lelet”-ről tesz említést, amely szerint „a holttest már két részre váltan került elő az abdai (Győr melletti) árterület tömegsírjából”.⁴⁴ Ortutay elejtett megjegyzése a költő „két részre váltan előkerült testéről” arra utal, hogy ismerhette a Fehér hajóban bemutatott exhumálási jegyzőkönyveket. Mindenképpen ismerhette viszont a „derékban kéttévált” holttestről beszámoló Nagy József-szemelvényeket, hiszen az neki készült. Az étterembe egyébként Nagy József is hivatalos volt, azonban oda csak elkésve érkezett meg.⁴⁵

„Az exhumálási jegyzőkönyv” közölt részei

Kőszegi Ábel már idézett *Töredék* című művében hosszú részleteket közöl egy bizonyos abdai „exhumálási jegyzőkönyvből”.⁴⁶ A forrásmegjelölés nélküli, kihagyásokkal és név- rövidítésekkel közölt anyagban az Abdánál kivégzett 22 személy közül 12-ről – köztük Radnóti Miklósról – történik említés. Kőszegi itt elsőként közölt szó szerinti, hosszabb részleteket egy közelebből meg nem nevezett „exhumálási jegyzőkönyvből”. Hulesch

39 Radnóti Miklós pontos lakhelye Budapest V. kerület, Pozsonyi út 1. II. emelet 3. volt. Az abdai exhumálás során talált dokumentumokon a hibátlan cím olvasható. Ferencz Győző közli exhumálásakor megtalált dokumentumok pontos leírását (uo. 706–712.). Az MTA honlapján ezen dokumentumok többsége is szkennelt formában olvasható (<http://radnoti.mtak.hu/hu/06.htm>).

40 Radnóti Miklósné Gyarmati Fanni kéziratos naplója. Budapest, 1946. 08. 19., 1–13. A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára Kézirattárában. Feldolgozás alatt.

41 A Fehér hajó Étterem ma Fehér Hajó Panzió néven üzemel Győrben (Kiss Ernő utca 4.).

42 Gyarmati Fanni ebben a naplórészletben nem tesz említést arról, hogy a Fehér hajó étteremben Baróti Dezső, valamint Tolnai Gábor irodalomtörténészekkel, a költő barátaival együtt látták az exhumálási jegyzőkönyveket. Naplójának más részleteiből (uo. 6.), továbbá Ortutay Gyula naplójából (Napló 1. 1938–1954. Alexandra Kiadó, Budapest, 2009. 371.) viszont pontosan tudjuk, hogy együtt mentek Győrbe a költő földi maradványainak hazahozatala miatt. Így minden bizonnyal ők is ott voltak az étteremben, akárcsak a Gyarmati Fanni naplójában megemlített két győri újságíró (Uo. 10.).

43 Ortutay Gyula: *Napló 1. 1938–1954.* Alexandra Kiadó, Budapest, 2009. 370–372.

44 Ortutay Gyula: *Napló 1. 1938–1954.* Uo. 370.

45 Szemelvények a dr. Radnóti Miklós és 21 társa halálára vonatkozó bűnügyi iratokból. Uo. 2.

46 Kőszegi Ábel: *Töredék.* Uo. 67–68.

Ernő a már idézett *Stációk* című kötetében *Abdán exhumált holttestek zsebeiben talált iratok* címmel és *Az abdai exhumálási jegyzőkönyvből* aláírással közölt egy faximilét is. A könyvben egymás alá másolt két faximile részlet két Abdánál kivégzett személyre, az 5-ös számmal megjelölt Glücksmann Mihály és a 12-es számmal megjelölt Radnóti Miklós agnoszkálására vonatkozik.⁴⁷ Gerencsér Miklós már szintén idézett *Abdai talányok* című kötetében ugyanezt a két nevet közli, ugyanilyen tartalommal és formában (faximile, cím, aláírás).⁴⁸ Kőszegi és Gerencsér esetében sikerült utólag megtudni az általuk közölt dokumentumok származási helyét: Kőszegi Ruppentháltól kapta meg a már említett Ruppenthál-jelentéssel együtt (1970)⁴⁹, míg Gerencsér Hulesch könyvéből vette át.⁵⁰ Hulesch esetében csak azt tudjuk, hogy birtokában volt a bővebb exhumálási jegyzőkönyv, de azt nem adta át más, tőle származó exhumálási dokumentumokkal együtt a Győr-Moson-Sopron Megye Győri Levéltárnak. Hulesch az exhumálási jegyzőkönyv másolati példányát az abdai helytörténésznek, Somogyi Évának⁵¹ adta át 2004-ben. Ennek alapján került összeállításra az Abdánál lévő Radnóti-emlékhelyen olvasható kivégzettek listája (2004).⁵² Somogyi Éva közölte, hogy a Hulesch-anyagot valahol gondosan őrzik, de az jelenleg nem fellelhető.⁵³

Tudható tehát, hogy Huleschnek és Kőszeginek egyaránt birtokában volt ugyanaz az exhumálási jegyzőkönyv. Kőszegi Ábel és Somogyi Éva egybehangzóan állítja, hogy az általuk látott exhumálási jegyzőkönyv másfél-két oldal terjedelmű, géppel írt dokumentum volt.⁵⁴ A múlt idő használata azért indokolt, mert Kőszegi az exhumálási jegyzőkönyvet átadta (1984) Csaplár Ferenc⁵⁵ irodalomtörténésznek, a Petőfi Irodalmi Múzeum (PIM) tudományos főmunkatársának. Erről hivatalos átvételi elismervényt állítottak ki.⁵⁶ Az eredetileg fotózásra átadott „1 fólia gépiratmásolat”, az „abdai tömegsír exhumálási

47 12./ „Dr. Radnóti Miklós névre szóló névjegy. Levélboríték dr. Radnóci Miklós Budapest, V. Pozsonyi u. 1. sz. alatti lakosnak címezve. Keresztlevél dr. Radnóci (sic!) Miklós részére, Szül. 1909. május 5. Budapesten. ~~lakik~~ (sic!) kiállítva 1943. május 16-án Budapesten, a Szent István Bazilika Plébános által. különféle iratok, kettő aranyfog, polgári személyi lap dr. Radnóci Miklós részére. Anyja Grosz Ilona, Apja,...Szül. 1909. május 5. Budapesten. Fejlövés.” Hulesch Ernő: *Stációk*. Uo. 81.

48 Gerencsér Miklós: *Abdai talányok*. Uo. 268. A Hulesch és Gerencsér közlése teljesen megegyezik egymással.

49 Kőszegi Ábel postai úton kapta meg dr. Ruppenthál Miklóstól a teljes anyagot, amiből kivonatossan közölt részleteket idézett művében.

50 Gerencsér Miklós közlése. Telefoninterjú, 2009. 09. 26.

51 Somogyi Éva (a. n.: Cziráki Magdolna, Rábapatona, 1941. 04. 17. –) dekorátor, újságíró, szerkesztő, az *Abdai Hír-Lapok* című havilap főszerkesztője. Somogyi Éva közlése szerint a géppel írt exhumálási jegyzőkönyv egy (A/4) oldal terjedelmű volt. Telefoninterjú, 2009. 10. 20. Szeretném megköszönni Somogyi Éva és Balogh Sándorné tanárnő segítségét!

52 Radnóti Miklós halálának 60. évfordulóján állították fel a neveket tartalmazó márványtáblát. A márványtáblán szereplő 22. névnél ez áll: „Ismeretlen (Opitz?)”. Opitz nevű kivégzett (exhumált) személyre egyik exhumálási jegyzőkönyvben sem történik semmilyen utalás.

53 Somogyi Éva közlése. Telefoninterjú, 2009. 10. 20.

54 Kőszegi Ábel (telefoninterjú: 2009. 08. 25.) és Somogyi Éva közlése (telefoninterjú, 2009. 10. 20.).

55 Csaplár Ferenc (Baja, 1940. 11. 27. – Budapest, 2007. 05. 11.) tanár, kritikus, irodalomtörténész, a Kassák Lajos Múzeum volt igazgatója.

56 Átvételi elismervény. A PIM példányával és a PIM pecsétjével ellátott hivatalos papírt Csaplár és Kőszegi egyaránt aláírta. Kelt: Budapest, 1984. 02. 20. Rögzítésre került az exhumálási jegyzőkönyv visszaadásának időpontja is (1984. 03. 10.).

jegyzőkönyve”⁵⁷ végül nem került visszaadásra Kőszeginek. Pontosabban: Kőszegi az exhumálási jegyzőkönyvnek csak az első oldalát kapta vissza, a második oldalát nem. Kőszegi emlékezete szerint az átadott anyagokat Csaplár egy fadobozba helyezte el. Kőszegi 2005-ben, Ferencz Győző kérésére szeretett volna utánanézni az általa leadott jegyzőkönyvnek.⁵⁸ A PIM-ben Csaplár segítségével megtalálták a dobozt, benne az átvételi elismervényt, valamint az eredetileg „kétoldalas irat első oldalának két fényképnegatívját”.⁵⁹ Tehát nemcsak Hulesch példánya, de a Kőszegi–PIM példány is hozzáférhetetlen és lappang valahol.⁶⁰

Spiegel-jegyzőkönyv

A Kőszegi–PIM és egyben a Hulesch-féle exhumálási (továbbiakban: Kőszegi-jegyzőkönyv) egyik másolati példányát sikerült megtalálnom. A Győri Izraelita Hitközségnél folytatott kutatásom során (2009) kerültem kapcsolatba Spiegel Mariann⁶¹ zongoratanárnővel, a hitközség volt elnökének leányával. Spiegel Károlynak⁶², a Győri Izraelita Hitközség volt elnökének⁶³ hagyatékában megvolt ez a másfél oldalas dokumentum (továbbiakban: Spiegel-jegyzőkönyv). Spiegel Mariann a dokumentumot szkennelte, majd az eredeti másolatot személyesen vitte el (2005) az izraeli Cfátban lévő Magyar Nyelvtérületről Származó Zsidóság Emlékmúzeumába.⁶⁴ A Spiegel-jegyzőkönyvet összehasonlítva⁶⁵ a Cfátból is kézhez kapott szkennelt változattal⁶⁶ teljes azonosságot találtam. (Vélhetően a szkennelés különböző minőségéből eredően a cfáti példány bal felső sarkában egy halvány, nehezen kivehető, kézzel írt szám /15?/ is található.) A Spiegel–cfát-i és a Kőszegi Ábeltől szintén szkennelt formában kézhez kapott⁶⁷ másolat tartalmukban és formájukban megegyeznek. A Kőszegi-jegyzőkönyv bal felső sarkában azonban szám nem olvasható, viszont kitarakás nyomai láthatók.

57 Az átvételi elismervény másolatát külön-külön megkaptam Kőszegi Ábeltől (Budapest, 2009. 09. 26.) és Varga Katalin irodalomtörténésztől, a Petőfi Irodalmi Múzeum munkatársától (Budapest, 2009. 10. 01.). (A PIM-ben lévő dokumentumnak nincsen iktatószáma.) Szeretném megköszönni Varga Katalin segítségét!

58 Kőszegi Ábel közlése. Telefoninterjú, 2009. 08. 25.

59 Ferencz Győző elektronikus levele, Budapest, 2009. 09. 25.

60 A Hulesch- és a Kőszegi–PIM exhumálási jegyzőkönyv vagy annak első oldala még soha nem került publikálásra.

61 Spiegel Mariann (a. n.: Sümegi Alice, Győr, 1946. 08. 08. –). Szeretném megköszönni Spiegel Mariannak a segítségét és az exhumálási jegyzőkönyv közléséhez való hozzájárulását.

62 Spiegel Károly (a. n.: Krausz Berta, Horvátkimle, 1902. 10. 25. – Győr, 1991. 05. 13.) építési, beruházási, pénzügyi vezető, főkönyvelő.

63 Spiegel Károly Győrben nevelkedett. A budapesti gettóban szabadult fel, majd visszatért Győrbe, ahol az Elhagyott Javak Állami Szervezetének irodáját vezette és 1946. 01. 09-től a Győri Izraelita Hitközség egyik tisztségviselője lett. Különböző győri kereskedelmi vállalatoknál főkönyvelő (1949–1969) és időközben a Győri Izraelita Neológ Hitközség – kétszer is megválasztott – elnöke volt (1949–1953 és 1959–1962).

64 Cfát/Safedi/Szefad: <http://www.hjm.org.il>.

65 Spiegel Mariann e-mail küldeménye. Győr, 2009. 09. 20.

66 Cfát e-mail küldeménye, 2009. 12. 03. Magyar Nyelvtérületről Származó Zsidóság Emlékmúzeuma. E.6377 (H.471.16990) és E.6380 (H.471.16993).

67 Kőszegi Ábel e-mail küldeménye. Budapest, 2009. 09. 25.

A Kőszegi–Spiegel jegyzőkönyv megnevezése „Abdán exhumált testek zsebeiben talált iratok”. Az összesen másfél oldalas, géppel írt szöveg első oldala 13 exhumált halottat sorol fel. A jegyzőkönyv második oldalának megnevezésén mindössze annyi szerepel, hogy „Abda” és azon 9 exhumált személy kerül felsorolásra. A számozatlan második, szintén géppel írt oldal (fél oldal) az első oldallal megegyező módon és formában készült, tehát a két oldal összetartozása vitán felüli. Mindkét oldal feltűnő hiányossága viszont, hogy azokon nem található fejléc, aláírás, pecsét, dátum, iktatószám, sőt a keletkezésének körülményeire utaló bármilyen azonosító jel sincsen. Mindezek hiányában azt kell megállapítani, hogy ez a jegyzőkönyv nem tekinthető hitelesnek.⁶⁸

A Kőszegi–Spiegel jegyzőkönyv semmiképpen nem nevezhető „az abdai exhumálási jegyzőkönyvnek”. Ez a jegyzőkönyv legfeljebb csak egy melléklete, kiegészítése lehetett a sokkal részletesebb, sokkal terjedelmesebb és dátumozott, aláírt, pecséttel ellátott stb. exhumálási jegyzőkönyvnek (Ruppenthál-visszaemlékezés) vagy jegyzőkönyveknek (Nagy József szemelvényei). Lehetséges, hogy a Kőszegi–Spiegel jegyzőkönyv eredeti forrásból készült kivonat.

Lehetséges források

A bármilyen néven nevezett abdai exhumálási jegyzőkönyvek számos helyen lehetnének fellelhetők. Kézenfekvő lenne, hogy a Győri Izraelita Hitközség⁶⁹ iratai vagy a budapesti Magyar Zsidó Levéltár⁷⁰ anyagai között őrizték, azonban azok egyik helyen sincsenek meg. A jegyzőkönyv másolatai meglehetnének még az Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltárában (ÁBTL) őrzött „Abdai gyilkosok” fedőnevű vastag dossziében is.⁷¹ Itt azonban csak utalás található egy 1967-ben kelt feljegyzésben arról, hogy a győri rabbi, dr. Vértés Árpád⁷² „határozottan tudja”, hogy „Radnóti özvegye és Ortutay Gyula” 1946-ban, „a meglévő összes dokumentumot magukkal vitték”.⁷³ Ezt „a határozott” állítást tovább árnyalja a Hulesch Ernő könyvében – adatolás nélkül – leírtak, miszerint a hitközség későbbi elnökét, Spiegel Károlyt 1950-ben felkereste Ortutay Gyula vallás- és közoktatási miniszter. Spiegel Károly szerint Ortutay a temetkezési egyesület egyik „tevékeny tagjától”, „megkapta azokat a jegyzeteket és névsorokat, ami [sic] Radnótira vonatkozott, és amiket a koporsó elszállításakor nem vitt el”.⁷⁴ (A Hulesch által leírtakat Spiegel Mariann megerősítette.⁷⁵) Nem tudjuk tehát, hogy az elvitt dokumentumok között szerepeltek-e az exhumálási jegyzőkönyvek. Ortutay Gyula önéletrajzi vonatkozásokat tartalmazó

68 Meg kell jegyezni, hogy önmagában véve egy dokumentumon szereplő dátum, aláírás, iktatószám stb. nem jelenti annak hitelességét, hiszen ezeket is lehet hamisítani.

69 Kutatásokat folytattam a Győri Izraelita Hitközségben (2009. 09. 15.). Szeretném megköszönni a Győri Izraelita Hitközség elnökének, Villányi Tibornak és a hitközség alkalmazottjának, Spitzer Olgának a segítségét!

70 A budapesti Magyar Zsidó Levéltár vezetőjének, Toronyi Zsuzsának elektronikus levele. Budapest, 2009. 09. 18. Szeretnék köszönetet mondani Toronyi Zsuzsának segítségéért!

71 Abdai gyilkosok fedőnevű dosszié. ÁBTL 3.1.5. O-16476. Részletesen lásd: Csapody Tamás: *Abdai gyilkosok*. AETAS 25. évf. 2010. 1. sz. 66–92.

72 Dr. Vértés Árpád (? 1919 – Győr, 2003). Győr és egyben Észak-Dunántúl főrabbija

73 Feljegyzés. Győr, 1967. 05. 25. Nytsz.: 1231/5876/1967. ÁBTL 3.1.5. O-16476. 7.

74 Hulesch Ernő: *Tarkölövés*. Dokumentumriport Radnóti Miklósról. SZIF-UNIVERSITAS, Győr, 2000. 102–103.

75 Spiegel Katalin telefoninterjú, 2009. 09. 26.

könyvében⁷⁶, vagy a már idézett naplójában⁷⁷ nem találunk erre vonatkozó adatokat. A Radnótira vonatkozó dokumentumokat külön gyűjtő Ortutaynak a hagyatékában sem találhatók meg az exhumálási jegyzőkönyvek vagy a szemelvények.⁷⁸ Fölmerülhetne még az exhumálási jegyzőkönyvek ismerőjeként vagy „tulajdonosaként” Tolnai Gábor⁷⁹ és Baróti Dezső⁸⁰, de a jegyzőkönyvek egyikük hagyatékában sem fellelhetők.⁸¹ Tolnai, aki Radnóti haláláról számos jelentős tanulmányt tett közzé⁸², munkáiban még érintőlegesen sem szólt az exhumálás körülményeiről vagy az exhumálási jegyzőkönyvekről.

Összefoglalás

Az eddigieket összefoglalva bizonyítottunk vesszük, hogy Radnóti Miklós és 21 társának abdai exhumálása során több részből álló exhumálási és egyben agnoszkálási jegyzőkönyv készült. (Az egyik Abdán kelt, 1946. június 19-én, míg a másik ismeretlen helyen 1946. június 20-án.) Az exhumálási jegyzőkönyvek terjedelmese, alaposak, részletesek és orvosi, valamint igazságügyi szempontból egyaránt pontosak voltak. Az exhumálási jegyzőkönyv egyik – vélhetően – leghosszabb része „ismeretlen holttestek szemléjéről és boncolásáról” készült. Ehhez a jegyzőkönyvhöz önálló részként csatoltak egy boncolási jegyzőkönyvet is. A másik exhumálási jegyzőkönyv az „Összesített orvosi vélemény” címet viselte. Vélhetően ezek egyikéhez tartoztak a Gyarmati Fanni által látott exhumálásról készült rekonstruált rajzok. Az exhumálási jegyzőkönyveket ismerte az ügyben nyomozó politikai államrendőrség, a nyomozást vezető Orbán Miklós rendőr százados, a jegyzőkönyvekből szemelvényeket készítő Nagy József és Gyarmati Fanni, Ortutay Gyula és valószínűleg Baróti Dezső és Tolnai Gábor. Ezek az exhumálási jegyzőkönyvek eltűntek, ezek sem levéltárakban, sem magánszemélyeknél jelenleg nem lelhetők fel.

Az államrendőrség birtokában lévő exhumálási jegyzőkönyvekből Nagy József rövid szemelvényeket állított össze főnökének, Ortutay Gyulának. A szemelvényeket Ortutay Gyula nem adta át a nála titkárnóként dolgozó Gyarmati Fanninak. Nagy József szemelvényeit később megismerhette Dienes András, és általa Gyarmati Fanni.

A nevezett exhumálási jegyzőkönyvek eredeti példányait tehát nem ismerjük, azokról csak másodlagos forrásokból tudunk. Ezek visszaemlékezések és kivonatos források. Ezekből konkrét információkat kapunk az exhumálási jegyzőkönyvek részeiről, tartalmáról, formájáról, készítőiről és keletkezési idejéről. Mindez azonban azt jelenti, hogy mivel

76 Ortutay Gyula: *Fényes, tiszta árnyak*. Szépirodalmi Könyvkiadó, Budapest, 1973.

77 Ortutay Gyula: *Napló* 1. 1938–1954. Alexandra Kiadó, Budapest, 2009.

78 OSZK Kézirattár 325. fond. és MOL K-850. fond.

79 Tolnai Gábor (Kunszentmiklós, 1910. 12. 29. – Budapest, 1990. 02. 17.) író, irodalomtörténész, egyetemi tanár, az MTA tagja, Radnóti Miklós szegedi évfolyamtársa és barátja.

80 Baróti Dezső (Torda, 1911. 10. 02. – Budapest, 1994. 09. 05.) irodalomtörténész, egyetemi tanár, Radnóti Miklós szegedi évfolyamtársa és barátja.

81 Baróti Dezső fiának, Baróti György közlése szerint a hagyatékban nem lelhető fel az exhumálási jegyzőkönyv. Telefoninterjú, 2009. 11. 29. Tolnai Gábor fiának, Tolnai Márton közlése szerint a hagyatékban nem lelhető fel az exhumálási jegyzőkönyv. Személyes közlés, Budapest, 2009. 04. 21. Szeretném megköszönni segítségüket!

82 Tolnai Gábor: *Radnóti utolsó időszaka*. In: *Nőnek az árnyak*. Budapest, Szépirodalmi Könyvkiadó, 1981. 177–255. Tolnai Gábor: *Radnóti-kutatásaim margójára. Az utolsó korszakról*. Magyar Tudomány, XXX. kötet 7–8., 1985. július–augusztus, 500–501.

hitelességük csak valószínűsíthető, de nem ellenőrizhető, a fellelt pontatlanságok vagy ellentmondások nem orvosolhatók.

Ezekről az exhumálási jegyzőkönyvekről Ferencz Győző közleményéig nem volt tudomásunk. 2005-ig a szakirodalomban és a közvéleményben úgy élt, hogy a Kőszegi–Hulesch–Gerencsér által közölt jegyzőkönyv az egyedüli exhumálási jegyzőkönyv. Ez úgy került idézésre, mintha annak forrása és teljes tartalma ismert, hitelessége pedig megkérdőjelezhetetlen lett volna. Ez azonban nincs így. A Spiegel-jegyzőkönyv megtalálása után tudjuk, hogy a Kőszegi-jegyzőkönyv nem tekinthető hitelesnek, bármennyire is meghatározta eddigi gondolkodásunkat a kivégzésről, az exhumálásról és agnoszkálásról. A Nagy József-szemelvények ismerete nyomán pedig a Kőszegi-jegyzőkönyvről azt mondhatjuk, hogy az exhumálási jegyzőkönyvek valamelyik melléklete lehetett, vagy – ami valószínűbb – hogy az exhumálási jegyzőkönyvből készült kivonat. Szerzője és keletkezési ideje azonban ismeretlen.

Az abdai exhumálási jegyzőkönyvek szövevényes története alapján meg kell állapítani, hogy az eredeti jegyzőkönyveknek nyoma veszett, mielőtt még nyilvánosságra kerülhetek volna. A rendelkezésünkre álló források másodlagos vagy memoár jellegű kivonatos közlések, amelyek kontrollálhatatlanok. Amennyiben utóbbiak hitelességét mégis elfogadjuk, akkor ezek alapján leírható az exhumálás és az agnoszkálás. Mindezzel együtt nem tudjuk minden hitelt érdemlően dokumentálni Radnóti Miklós és 21 társának exhumálását és agnoszkálását.

Botka Ferenc

A befejezetlen *Felelettől* – a *Nikiig* és a **proteszt-novelláig**

Jegyzetek Déry Tibor 1945 utáni levelezés-köteteinek szerkesztése közben

A levelek kisebb-nagyobb megjegyzései sokszor mélyebben bevilágítanak egy-egy műalkotás keletkezésébe, mint a terjedelmes tanulmányok vagy elemzések. Legalábbis ezt tapasztalta Déry Tibor levelezésének szerkesztője, miközben új fényben kezdtek kibontakozni előtte a szerző legvitatottabb művének háttere és „folytatásának” körvonalai.

Szerzőnk önéletrajzában 1932/33-at teszi meg írói életrajzának fordulópontjául, írásága kezdetéül. Másfél éves berlini tartózkodása alatt napi kapcsolatba került a baloldali politikálásával. Gyengéd kapcsolatai révén sztrájkok, tíz- és százezres tömeggyűlések, féllegális kirándulások szemtanúja, résztvevője. A nácik előnyomulása és 1933-as győzelme hatása alatt elhatározta, hogy ezután másképpen ír, melléáll – régimódi kifejezéssel élve – az „elnyomottak” érdekvédő harcainak és legtágabb értelemben vett „ügyének”.

Mindez váratlan s bizonyos mértékig ellentmondásos, sőt komikus volt, hiszen gyerekkora, neveltetése jómódú, nagypolgári családhoz kötötte. Elhatározásában, döntésében kizárólag erkölcsi és „emberbaráti” indítékok álltak, bár tegyük hozzá, hogy újdonsült „szalonkommunistaként” kizárólag a művészet eszközeivel, írásával volt hajlandó életprogramját megvalósítani.

Így született meg 1933-ban a német ellenállás három pillanatát és ellentmondásait megvilágító *Szentől szembe* című kistrilógia, majd ezt követően – négy év kitartó elvonulásaiban – *A befejezetlen mondat*; amely már a társadalom, a korabeli magyar társadalom egészéről kívánt keresztmetszetet adni, ebbe az „egészbe” ágyazva azt, amit időközben a munkásmozgalomból megismert.

Az 1933 és 1936 között játszódó mű címében és az ábrázolt mozgalom tekintetében is befejezetlen, mert a szerző látókörébe a kommunista párt tevékenységéből csak munkanélküli tüntetésekre és röplapostásokra telt – s egy olyan szektás jövőképre, amely minden lelkesége és önfeláldozást is vállaló hite ellenére sem vezetett sehová. Ezt a zsákutcába jutott politikát a mozgalom központja, a Komintern 1935-ben leállította, ám magyar tagozata még hosszú ideig nem volt hajlandó elhagyni bűvkörét.

Hiába kötötte Déry „elkötelezettsége”, művészként nem volt képes erőszakot tenni tapasztalatain: a szektás és bezárkózó mozgalom eredménytelenségén, „befejezetlenségén”. (A sötét háttérhez tegyük még hozzá a Szovjetunióból érkező híreket a konstrukciós perekről és halálos ítéleteiről, amelyek semmiképpen sem tették vonzóvá a szocializmus megvalósuló keleti gyakorlatát.)

Majd jöttek az itthoni üldöztetés évei, amikor nem az alkotásért, hanem a pusztá fennmaradásért és megmaradásért kellett naponta megküzdeni.

*

1945-öt így szerzőnk szó szerint „felszabadulásként” fogadta, a sárga csillagtól megszabadultan egy reményteli új élet kezdeteként. Az ezt követő négy évet az ország felemelkedésének élte meg. A romok eltűntek, véget ért a történelem egyik legszörnyűbb inflációja, a háború előtti megközelítő életszínvonal körvonalai kezdtek kibontakozni. S a politikai helyzet is biztató volt. A jaltai egyezmény értelmében Magyarország és szomszédjai a Szovjetunió érdekszférájába kerültek ugyan, de a megegyezés szerint az nem szorgalmazhatta a társadalmi és politikai viszonyok megváltoztatását. 1945-ben és 1947-ben szabad választásokat tartottak, számos párt került a parlamentbe, a kormány koalícióként működött, amelynek arányait a választások eredményei határozták meg. A Magyar Kommunista Pártja 1945-ben a szavazatok 17%-át, 1947-ben 30%-át kapta. Felvetődött természetesen a szocializmus gondolata is, de csak mint távoli cél, amelyhez egész „korszak” vezet, s elérése csak demokratikus eszközökkel képzelhető el. (Az irodalom egységét az 1946-os Írókongresszuson Lukács György – a különféle irányzatok egymásmellettségét hirdette meg. Az írók elé ekkor még semmiféle követendő „példaképet” – sem a „szocialista realizmusét”, sem a szovjet irodalomét – nem állítottak.)

Ilyen körülmények között merült fel Déryben a gondolat, hogy az ostrom-elbeszéléseket (*Alvilági játékok*) és a háborúban elárvult gyerekek történeteit (*Jókedv és buzgalom*) követően megírja *A befejezetlen mondat* „folytatását”, amely más, eredményes távlatokban jeleníti meg a szocializmus *demokratikus*, a társadalom természetes mozgásából kinövő jövőjét. Egyszóval: *feleletet* ad korábbi „kérdéseire”. – A tervezett regény szerkezete nem olyan laza, számos egymás mellett s egymástól nemegyszer független cselekményszálat futtató (szakszóval: polihisztorikus), mint *A befejezetlen mondaté* volt. Annál hagyományosabb, már-már „klasszikus”; központjában egy munkásifjú életével – ifjúságától felnőttkoráig, amikor is – 1948. április 29-én – a száznál több munkást foglalkoztató üzemek államosítása során átveszi egy gyár igazgatását. (Az államosítás önmagában a munkáshatalom kialakításának a kezdeteként is felfogható, de jeleznünk kell, hogy a háborút követően – mint a gazdaság hatékonyabbnak vélt formáját – Nyugaton is alkalmazták.)

A regény cselekménye itt gondolatban lezárult – még a Rákosi Mátyás által 1949-ben felvetett proletárdiktatúra és a szocializmus gyorsított felépítésének Keletről sugallt gondolata, majd rövidesen megvalósuló gyakorlata előtt.

A munkásifjú életét – Köpe Bálint lett a neve – szerzőnk ugyanúgy, mint korábban, nem egyetlen osztály, hanem a társadalom egészének háttérével kívánta megrajzolni – egyfajta szocialista *Buddenbrook házként* –, körképet adva a húszas és harmincas évekről és a háború utáni újjáépítésről. Ezért a kiterjedt Köpe család történetével párhuzamosan felvázolta egy nemzetközi hírű tudós – ő lett Farkas Zénó – életpályáját is, amely a kistarcsai kastélyában házmesterkedő Köpéné révén időnként érintkezik a proletariátus hétköznapijaival, ugyanakkor betekintést ad a maga társadalmi köreinek (beleértve a legmagasabbakat is) a világába.

Grandiózus elgondolás, amelynek nagyságával Déry maga is tisztában volt. Mindenekelőtt a kort kellett a legapróbb részleteiben megismernie; amelyhez történelmi forrásmunkák tucatjait olvasta és jegyzetelte ki. A munka dandárját azonban Köpe Bálint környezetének, életkörülményeinek megismerése jelentette, hiszen erről az osztályról – mint a nagytőkés családból származónak – nemigen lehettek meg az

íráshoz szükséges élménytartalékai. A kortársak tucatjait vallatta a harmincas évekről, az angyal földi Tizenhárom-ház és környékének hétköznapjairól – füzetek egész sorát töltte meg feljegyzéseivel. S ugyanezt tette a munkásmozgalom, az egykori kommunista párt képviselőivel is, hiszen ő maga – a Tanácsköztársaság hónapjaitól eltekintve – 1945 előtt nemhogy az illegális munkában nem vett részt, de még a leglazább formában sem volt a KMP-vel kapcsolatban. (A regény szerteágazó anyaggyűjtéséhez lásd *Déry Tibor levelezésének 1945–1950-ös kötetéből* a 249–250., 253–254., 269–270., 297., 311–312., 321., 332–333. oldalakat.)

A hagyatékban található több doboznyi előtanulmányt követően Déry 1949 áprilisában hozzálátott a nagyregényhez. (Amely – tegyük hozzá – csak nagyon áttételesen hozható összefüggésbe szorgos jegyzeteivel.) Ezek felhasználásával ugyanis egy teljesen önálló regényvilágot teremtett. Ez ugyan pontosan követte a történelem menetét és egyes eseményeit, összképét azonban a szocializmusnak az a látomása határozta meg, amely az 1945–1948-as évek reményeiből indult ki, s végső soron a szerző erkölcsi és érzelmi motívumait követő jövőképét tükrözte. (S amelyben Lukács György „távlatos” szocializmusának az elgondolása is belejátszott.)

Az első kötet 1927 tavaszán kezdődik és az 1930. szeptember elsejei nagy munkanélküli tüntetéssel végződik. Megjelenítése kettős optikájú: egyszerre láttatja magukat a „történelmi” tényeket, de egyben azt az élménysort is, amelyben – táguló világismerettel – a 12–15 éves Köpe Bálint mindezt megélte.

A második kötet 1932/1933 fordulóján indul és három évet ível át: Bálint a sok alkalmi munka után szakmát kezd tanulni, majd politikai bonyodalmak miatt elveszti állását.

Az első kötet 1950-ben, a második 1952-ben jelent meg. – Ezalatt az ország politikai képe, irodalompolitikája alaposan megváltozott: a szocializmusért való demokratikus küzdelemből – terrorba torkolló – proletárdiktatúra lett. Ezt szerzőnk magánemberként tudomásul vette, s párttagként bizonyos mértékig igazodott is hozzá. Am alkotóként ragaszkodott regényvilágának korábbi szellemiségéhez és kereteihez. (S mint látni fogjuk: a még hiányzó harmadik és negyedik köteteket is ebben a felfogásban kívánta befejezni.)

Nem így azonban az irodalompolitika és annak vezetője, Révai József. *A Feleletet* – mert ez lett a nagyregény címe – kezdetben a kritika az ötvenes évek elejének jeles alkotásaként üdvözölte. Am a pártpolitika számára gondot jelentett, mert nem volt beilleszthető az új irodalmi kánon, a szocialista realizmus Prokrasztész-ágyába.

Révai nagy tanulmánya, majd azt követően az 1952 szeptemberében lefolytatott pártvita bele kívánt szólni a mű további sorsába (s talán néhány meglévő részlet átírásába is). Azt állítva ugyanis, hogy az osztályharc ábrázolása helyett túl sok benne az elvont „moralizálás”; továbbá hogy a nem proletár Farkas Zénót és a kommunista lánnyal kibontakozó szerelmét túl rokonszenvesen ábrázolja; legfőképpen azonban azt, hogy a fiatal – 1936-ban is még csak 21 éves – Köpe Bálintot „távol tartja” a nagybetűs Párttól, amelyet a korabeli ideológia s a szocialista realizmus elvárásai értelmében a történelem meghatározó, „vezető” erejeként kellett volna bemutatni.

Ez a művészethez méltatlan csetepaté számunkra ezúttal kizárólag azért fontos, mert szerzőnk a vita egyik felszólalásában elmondja, hogyan is képzelte el (a soha el nem készült) nagyregény befejezését. Idézzük teljes terjedelmében:

„A III. kötet Hitlernek Bécsbe való bevonulásával kezdődik s 1941-ig tart, Magyarországnak a háborúba való belépéséig. A fokozódó fasizálódásnak, de a jobb kereseti lehetőségeknek ebben a korszakában Bálint szakmát, állandó munkahelyet szerez, s feleségül veszi Juliskát. Farkas Istvánnál, a tanár nagybátyjánál dolgozik, így kerül majd sztrájkok, bérharcok révén ellentétbe magával a tanárral is, aki ismét a laboratóriumban dolgozik. Osztályellentétek keletkeznek.

Bálint frissen szerzett boldogságát védelmezi ugyan, de sohasem erkölcsi integritása kárára: a fokozódó osztályelnyomás azonban mind közelebb hozza ahhoz a ponthoz, amikor individualista erkölcsi problémái szervesen átnőnek társadalmi-politikai problémákká. Az elhatározó lökést 1941-ben a háború kitérése adja meg; az ezután következő időben, a IV. kötetben, jelentősen meggyorsul a fejlődés.

Fejlődése természetesen nem légüres térben folyik, öntudatra ébredését, jellemét eleinte lassan, majd mind gyorsuló ütemben az osztálytudat képviselője, a párt segíti. Abban a mértékben, ahogy életének tárgyi nehézségei sokasodnak, bontakozik ki szemünk előtt a párt is, s nemcsak cselekvésben, de néhány önmagán is túlmutató hős alakjában, kiknek sorsát majd 1948-ig fogjuk követni. Ezeknek jelentősége, az osztálytudatos forradalmártípus jelentősége, habár csak rövidebb ideig tárgyalom, messze túlnő a Bálint-típus jelentőségén. De én Bálintot is hősnek tartom, ha csak lassan jut is el a forradalmi felismerésig, s hősnek is írom meg, azzal a szándékkal, hogy egy szép példaképet formáljak meg.

A III. kötetben kezdődik meg a kis Juliska főalakká váló fejlesztése: egy nagyon szép, fiatal forradalmár női típust akarok belőle formálni.

Farkas Zénót az ország fokozódó fasizálódása tovább fejleszti dacos, ellenzéki, anarchikus mivoltában. A II. kötet szerelmi epizódjában ugyan erkölcsileg megbukott, de ugyanígy megbukott volna az I. kötetbeli Farkas Zénó is; az alak maga nem változott, csak osztálymivolta és erkölcsi hibái kaptak részletesebb ábrázolást. Jellemének ellentmondásossága a III. kötetben folytatódik a fokozódó politikai terror, a németellenesség medrében ismét ellenállását hívja ki, a lényének erkölcsi vonásait segíti és fejleszti. Révai el[vtárs] egy elnézés folytán azt a véleményt tulajdonítja nekem Farkas Zénóról és Nagy Júlia szerelmi viszonyáról, hogy én abban „leleplezem” a tanárt, leleplezem, hogy »az úri osztály megfertőzi, rontja a nép fogékony, felnövekvő gyermekeit«, mert »a nő számukra csak nemi kellék«. De ez nem az én véleményem erről a szerelemről, hanem Veres Péteré, akit előbb szó szerint idézek válaszcikkemben, majd ebből a felvetésből kiindulva vizsgálom meg következtetéseit. Révai elvtársnak ez az elnézése vezeti őt arra a következtetésre, hogy a vita hevében megtagadtam hősiémet, holott én a tanárt mindvégig egy előzetes teru szerint formálom: Nagy Júliával való szerelmi epizódját pedig – mint az Révai elvtárs további elemzése során pontosan látja – mint egy sikertelen kísérletet mutatom be, hogy osztályából kiugorjon. Szeretettel és bensőségesen azért ábrázolom a tanárt, mert a felszabadulás után a népi demokrácia mellé fog állni, természetesen nem mint kommunista, hanem mint ama számtalan zsörtölődő tudósaink egyike, akiknek érdeklődését és rokonszenvét új munkalehetőségeik révén nyertük meg.” (Kéziratból in *Szép elmélet fonákja*. Cikkek, művek, beszédek, interjúk, 1945–1957, Bp., PIM, 2002, 281–282.)

Szegény meggyötört szerzőnk! Jót akart! Azt bizonyítani, hogy hőse végül mégis eljut a „Párthoz”. Ám ez a szelíd folytatás csak olaj volt a tűzre. A felolvasott tervek ugyanis egy hajszálnyira sem hozták közelebb művét Révai elgondolásaihoz. Ellenkezőleg! A demokratikus szocializmus jegyében végül is arról szóltak, hogy Köpe Bálintot nem elsősorban „osztálytudata”, hanem erkölcsi indítékok sodorták a mozgalomba. A mozgalomba – és nem a „történelmet alakító” Párt közelébe; amelyet ugyanakkor nem szervezettség, hanem magányos és önfeláldozó hősök tesznek számára vonzóvá. Nem szólva Farkas Zénóról, aki nemhogy eltűnne, de utóbb övé lesz az egyik főszerep.

Révai ledorongolása végleg elvette Déry kedvét a folytatástól. Az érzelmeken túl elvi meggondolásból sem volt hajlandó eleget tenni az ideológus ostoba elvárásainak. Regényét meghagyta töredéknek.

Taktikai meggondolásokból ugyan hosszú ideig ígérgette a nagyregény folytatását, amit azonban sohasem vett komolyan. Szinte megoldhatatlan kérdések elé került volna a háború végén önfeloszlató párt „szerepének” – és a vele párhuzamosan létező (s a moszkvai irányítású mozgalom többszörösét kitevő s magukat szintén kommunistának valló)

„frakciók” ábrázolásában, amely tabutéma volt 1945 után (vezetőit bebörtönözték). S talán még ennél is nagyobb nehézségek vártak volna rá az utolsó kötetben, a szocializmus távlatainak felvázolásában, amelyeket nem szerves fejlődés, hanem a vesztes háborút követő nemzetközi egyezmények hozhattak napirendre.

*

Három nehéz év következett – a diktatúra fokozódásával és a „szocialista realizmus” további erőszakolásával.

Közben – szovjet indítással – Nagy Imre 1953 júliusában meghirdette az addigi politika korrekcióját, s a következő másfél év alatt – a meghozott intézkedések következtében – az egész ország fellelegzett; az írók pedig végre kimondhatták, ami szívüket nyomta, kimutatták (nem volt nehéz) a proletárdiktatúrának nevezett rendszer emberellenességét és kártevéseit – előbb a publicisztika nyelvén, majd a változásokat fűgén követő költeményekben.

1955 márciusában azonban mindennek vége lett. Rákosi Mátyás – Moszkva tudtával és beleegyezésével (új fordulat!) – megkezdte Nagy Imre háttérbe szorítását. Először csak pártbírálat érte „liberalizmusa” miatt, utóbb lemondatták miniszterelnökségéről, majd az MDP-ből is kizárták.

Déryben ekkor mozdultak meg az ellenállásnak azok az erői, amelyek szépirodalmi alkotásokban mondtak nemet a korra. (Nyílt levélben és cikkek egész sorával már korábban is kiállt Nagy Imre törekvései mellett. Ám alkotóként akkor vonult szilárd és visszavonhatatlan ellenzékbe, amikor véglegessé vált, hogy a reformok sorsa megpecsételődőtt.)

Ekkor számolt le művészileg azzal a korszakkal, amelyben a *Felelet* írásának kezdetén hitt, hiszen az azt követő évek bebizonyították, hogy álmai terrorba, egyeduralomba, a normális társadalmi létezés megcsúfolásába fordultak. – Élete új célja az eszme e kudarcának a lemeztelenítése lett.

Megváltozott alkotói szándékát egy jelképes dátummal, a száznál több munkást foglalkoztató üzemek 1948-beli államosításával is aláhúzta. A *Felelet* eredetileg itt végződött volna – tele hittel és reménnyel. Új kisregénye, a Niki viszont épp itt kezdődik – a kényszer szülte általános rossz hangulattal, a letartóztatásokkal, a szabadságtól megfosztottak meghurcolásával.

Mindennek megformálása kissé bonyolultabb, mint az „egyesben” fogalmazó és nyugodtabb előadású nagyregényé. Déry ismét az elbeszélés különféle párhuzamos szálainak/rétegeinek az egymásra helyezésével építkezik benne. Csakhogy e rétegek *A befejezetlen mondat* gyakorlatához képest nem egyenrangúak. A legfelsőbb, egy bűbájos kutyakölyök életének kivirágzása és elhullása – a leghangosabb és leglátványosabb. Az alatta meghúzódóé, az Ancsa család (gazdáinak) sorsa már szűkszavúbb, akár szürkének is mondható, nem szükséges részletezni – Niki életét bemutató „érzéki” színeinek ellentételezéseként.

Tovább haladva a mag felé, már csak tómondatok maradnak – az ország megromlott hangulatára, a félelemmel fertőzött hétköznapiakra, s még ennél is kevesebb Niki gazdájának, Ancsa Jánosnak a sorsára: kiemelték, igazgató lett, „ejtették”, börtönbe vetették, s amikor kiszabadul, nem tud feleletet adni sem arra, hogy miért tartóztatták le, sem arra, hogy miért szabadult.

Távollétében a gazdájától és szabadságától megfosztott állat egyre gyengül, s végül elpusztul.

Még nagyon sok mindent elmondhatnánk a kisregény más művészi vonatkozásairól. Ám nem ez a feladatunk.

Jegyzeteinkkel Déry 1945 utáni munkálkodásának és politikai nézeteinek éles megváltozását kívántuk bemutatni, az életműnek azt a szakaszát, amely a szocializmus lelkes igenlésétől a belőle való kiábrándulásig vezetett, s amelynek utóbb a világhírűvé vált *Szerelmem, A téglafal mögött, a Vendéglátás* és a *Találkozás* című elbeszélések létrejöttét köszönhetjük.

Van azonban írásunknak egy mellékszála is, amely a *Felelet* többszörösen igazságtalan sorsához kapcsolódik. Az ötvenes években szektás pártszempontok alapján támadták a valóságban színvonalasan és hitelesen megírt regényt. A rendszerváltozást követően viszont irodalmi közvélekedésünk számos képviselője a *Feleletet* – mint a diktatúra termékét – „leírta” a magyar irodalom értékei közül. Néhány évvel ezelőtt Poszler György emelte ismét az érdeklődés mezejébe, rámutatva önmagáért szóló művészi értékeire. (Lásd F. Gy., *Felelet? – mire? A „Déry-vita” dilemmái*, in *Mérlegem egy életmű*. A Déry Tibor halálának huszonötödik évfordulóján rendezett tudományos konferencia előadásai, 2002. december 5–6. Bp., 2003. Petőfi Irodalmi Múzeum, 82–92.)

Sorainkkal tovább szeretnénk tágitani a mű „rehabilitációját”, kiemelve világképének rokonszenves és igazán csak napjainkban kitapintható távlataira; amelyek egyben befejezetlenségének is okozói voltak.

Müller Rolf

Célkeresztben a *Forrás*

Kísérlet egy állambiztonsági történet rekonstrukciójára

A mögöttünk hagyott Kádár-rendszer irodalompolitikájának történeti megismerésekor sorvezetőként követik egymást a hatalom és az értelmiség közötti ütközések. Némely esetben tudjuk, máskor csak sejtjük, hogy az események mögött ott állt a politikai rendőrség is. Az állambiztonság, amely a kultúra területén lefolytatott akciók dokumentumait számos esetben csak igen hiányosan „hagyományozta át” az utókorra. Felmerül tehát a kérdés, hogy vajon megírható-e egyetlen folyóirat – szűkítve visszatekintésünk ösvényét, csupán – „állambiztonsági története”? Rekonstruálható-e a korabeli „problémás” lapok közül a kecskeméti *Forrás* és a korabeli politikai rendőrség kapcsolata? A hosszú évekig a főszerkesztői székben ülő Hatvani Dániel írja visszaemlékezésében: „...a hatalom is árgus szemekkel figyelte ténykedésünket, annak hatását nem kevésbé, s gyűjtötte dossziéinkban a fekete pontokat.”¹ Az akkori kultúrpolitika korifeusai biztosan vezettek egy nem papírra jegyzett „hibajegyzéket”, fejükben számon tartva minden botlást, és talán az asztalfiókokban is halmozódtak az írott bizonyítékok, de miként csapódtak le az „ügyek” az elhárításnál?

A kulturális elhárításról röviden

A *Forrás* megindítását követő évben, 1970-ben adta ki Benkei András belügyminiszter a 0022. számú parancsát, amely egészen a rendszer bukásáig meghatározta az állambiztonság tevékenységét a kultúra, így az irodalmi sajtó területén. Az indoklásban a szokásos sablonok mellett („a külső és belső ellenséges erők nem adták fel szocialista társadalmi rendünk megdöntésének reményét”, a „burzsoá”, illetve a „jobb- és baloldali revizionista politikai platformról fellépők” elleni küzdelem) olvasható volt, hogy az állambiztonság, amely az ellenség aknamunkáját már addig is számtalanszor jelezte az állami és a pártszervek felé, sok esetben áttévedt mások territóriumára. A kulturális élet terepein ezért az elhárítás hatáskörét, feladatait tisztázni kellett.

¹ Hatvani Dániel: *Tilalomfák árnyékában. Egy irodalmi főszerkesztő emlékirata*. Budapest, Püski Kiadó, 1997. 61.

Az újságokkal (csakúgy, mint az irodalom, a művészetek és a tudomány egészével) kapcsolatos instrukciók sorában a felderítés, a dokumentálás, a megelőzés, az akadályozás és a korabeli szakzsargonban „szignalizációnak” nevezett jelzésadás mellett szerepelt a titkos eszközök és módszerek alkalmazásával folytatott operatív ellenőrzés és a bizalmas nyomozás. Minden bizonnyal a múlt rossz tapasztalatai mondatták ki a belügyminiszterrel, hogy a két utóbbi elhárítási módszert tilos volt alkalmazni a lap- és folyóirat-szerkesztőségek olyan hibái esetén, amelyek „hanyagságok, hozzá nem értések megnyilvánulásai”. Magyarán, lecsapni az írott szóval tudatosan elkövetett támadásokra kellett, ám ilyenkor gyorsan és határozottan.

A munkát elsősorban ún. „vonalak” szerint szervezték meg, vagyis az ellenséges célcsoportokra specializálódva, igaz, ezzel együtt bevett gyakorlat maradt az intézmények figyelése, bár itt is inkább az „objektumokhoz” kötődő személyekre kellett összpontosítani.

A parancs külön felhívta a megyék figyelmét arra, hogy soron kívüli tájékoztatást kell adniuk a belügyi vezetésnek minden olyan megjelentetésre szánt írásról, amely sérti a hivatalos (kulturál)politikai irányvonalat.²

Bács-Kiskun megye kulturális elhárítóinak munkavégzése – amelyről jelen állás szerint csak a nyolcvanas évek második felétől rendelkezünk adatokkal – leginkább a felső- és középfokú oktatási, illetve a kecskeméti irodalmi, művészeti intézményekre koncentrálódott. Utóbbi körbe tartozott a Kodály Zoltán Zenepedagógiai Intézet, a Katona József Színház, a kerámia- és a rajzfilmstúdió, valamint a *Forrás*.

A „célobjektumok” mellett több megyei illetőségű személyt nyilván tartottak, akiket „nemzeti radikálisként” az állampárt nemzetiségi és kultúrpolitikájának támadói közé soroltak. Közöttük a legelőkelőbb helyen a lakiteleki művelődési ház népművelője, az általános iskola tanára, Lezsák Sándor szerepelt.³ Egy sokatmondó adatsor: 1986-ban a megyei belső reakció elleni harc során 60 információ keletkezett, ebből ún. rendkívüli esemény volt négy, az „ellenforradalom” megünneplésével kapcsolatos három, az „egyházi reakció” kategóriájába sorolható nyolc és az egyéb ellenzéki tevékenység körébe tartozott 45. Ez utóbbiból 40 (!) Lezsák Sándorra vonatkozott, akiről megállapították, hogy aktív kapcsolatban áll az ország 15 különböző helységében élő 34 fővel és a nyugati emigrációval.⁴

A megyei rendőr-főkapitányság vezetése az 1986-os évre készülve az elhárítás-tól többek között elvárta a helyi kulturális életben részt vevő és ellenséges nézete-
ket képviselő értelmiségiek folyamatos ellenőrzését, illetve a párt- és állami szer-

2 Állambiztonsági Szolgálatok Történeti Levéltára (ÁBTL) 4.2 10-21/22/1970. A belügyminiszter 0022/1970. számú parancsa a kulturális területen folyó ellenséges tevékenység elleni operatív munka feladatairól. 1970. szeptember 25.

3 ÁBTL 1.11.1 35. d. 45-13/18/1986. Jelentés az állambiztonsági szerv 1984. január 1. és 1986. június 30. között végzett munkájáról. 1986. október 24.

4 ÁBTL 1.11.1 35. d. 45-42/2/87. Feljegyzés a Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság Állambiztonsági Szervével kapcsolatos 1986-ban keletkezett információkról. 1987. február 24.

vekkal kézen fogva a „lejárato és bomlasztó” intézkedéseket.⁵ Az állambiztonság azonban ennek csak részben volt képes megfelelni. Az 1987. májusi parancsnoki értekezletükön elhangzott, hogy a helyi MSZMP-szervek és állami intézmények tájékoztatását lehetőségeik szerint ellátták, és a Belügyminisztérium központi osztályaival is példás együttműködést alakítottak ki, ám az akadályozásra, korlátozásra, visszaszorításra tett erőfeszítések nem hozták meg a várt eredményt. A kudarcért főként a kulturális területen végzett hálózati munkát tették felelőssé. 15 fős civil segédcsoportból ugyanis csak 5 olyan kvalifikált személy volt, aki a „támadólagos feladatok” végrehajtására is alkalmasnak bizonyult. Így a továbbiakban a fő cél a kulturális elhárításért felelős hivatásosok szervezőmunkájának javítása lett (amelyet egy főoperatív tiszt közreműködésével is segítettek).⁶ Ennek jegyében született meg 1987 júniusában a Bács-Kiskun, Békés, Csongrád megyei elhárítás vezetőinek megállapodása, amelyben munkájuk összehangolásáról határoztak, részben azért, mert értékelésük szerint a területükön élő és egymással kapcsolatban álló ellenzékeik egyre aktívabbak lettek, és egyre ügyesebben konspiráltak. Az állambiztonsági helyzet áttekintésekor egyetértettek abban, hogy a megyeközpontokban (Kecskemét, Szeged, Békéscsaba) koncentrálnodó kulturális élet jelentős tényezői a helyi irodalmi, művészeti folyóiratok.⁷

Az 1970-es Benkei-féle parancsban megszabott feladatokat a tárgyalt időszakban a Belügyminisztérium III. (Állambiztonsági) Főcsoportfőnökségén belül a III/III. (Belső Reakció Elhárító) Csoportfőnökség 4. Osztálya koordinálta, illetve az 1976 decemberében felállított 5. Osztály, amely a kiemelt jelentőségű kulturális vonalakra és objektumokra szakosodott. A fővárosban működött még a Budapesti Rendőr-főkapitányság III/III-A alosztálya, vidéken pedig a megyei rendőr-főkapitányságok III/III. osztályain dolgozó ún. kulturális vonaltartó tisztek végezték a területtel kapcsolatos elhárítási munkát. Fontos megjegyeznünk azonban, hogy nemcsak a belsőreakció-elhárítók kerültek kapcsolatba a kulturális élet szereplőivel, intézményeivel, hanem az állambiztonság más területein dolgozók is, azaz a hírszerzők, a kémelhárítók, a katonai elhárítók, a vizsgálati munkát végzők, vagy az operatív technikáért felelős állomány tagjai.

A *Forrás* története szempontjából éppen ezért nem érdektelen a Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság Állambiztonsági Szervének teljes struktúráját röviden áttekinteni. A szolgálat csúcsvezetője egyben a főkapitány állambiztonsági helyettese volt, ezt a posztot 1958-tól (pár hónapos kitéréssel) Végh György, 1973-tól Fehér Géza, majd 1976-tól Neichel László töltötte be, akit 1988-ban Jenovai Lajos követett. Utóbbi éppen a lap indulásának évében, 1969-ben került a helyi belsőreakció-elhárításhoz, elődeinek karrierje azonban még a forradalom

5 ÁBTL 1.11.1 35. d. 45-42/1/86. A Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság munkaterve az 1986. évre.

6 ÁBTL 1.11.1 35 d. 45-42/5/1986. Emlékeztető a Bács-Kiskun Megyei Állambiztonsági Szerv vezetői értekezletéről. 1987. május 4.

7 ÁBTL 1.11.1 35. d. 45-42/6/1987. A dél-alföldi rendőr-főkapitányságok állambiztonsági szerveinek regionális együttműködési terve. 1987. június 20.

előtti államvédelemnél kezdődött. Fehér 1976-tól egészen 1989-ig megyei rendőr-főkapitányként dolgozott.⁸

Az elhárítás legfelső parancsnokához tartozott egy állambiztonsági törzs, ide volt beosztva a központba küldött jelentéseket szerkesztő értékelő-tájékoztató tiszt és az operatív nyilvántartásért felelős előadó. Mint minden megyében, Bács-Kiskunban is a tevékenységnek két súlyponti területe volt, a kémelhárítás és a belső reakció elleni harc, ezekért a helyi III/II., illetve a III/III. Osztály felelt. A folyóirat körüli történésekben a leginkább az utóbbi volt érdekelt, irányítását 1971-től Nagy Sándor látta el, aki a tapasztalt elhárító-garnitúrához tartozott, mivel pályakezdése az 1956-ot megelőző időszakra datálódott. Nagy 1978-ban egészségi állapota miatt nyugállományba került, ezért őt Egyed József váltotta. Az 1950 óta belügyi állományban, 1964-től pedig a megyei III/III-asoknál dolgozó Egyed majd 10 évig volt osztályvezető, 1987-es nyugdíjazását követően addigi helyettese, Balogh Bertalan követte a parancsnoki székben.⁹

Kisebbszervezeti formában, alosztályi, majd csoportszinten végezték munkájukat a vizsgálótisztek (III/1.), és ugyancsak csoportokba szervezték a megfigyelt személyek tevékenységének képi rögzítését, a lehallgatásokat és a titkos házkutatásokat végző operatív állományt (III/V.), valamint a postai küldeményeket ellenőrző beosztottakat (III/3). Külön hírszerzési egység (III/I.) Bács-Kiskunban nem működött, és a III/IV. (Katonai Elhárító) Csoportfőnökségnek sem volt képviselője (ez utóbbi a többi megyére is igaz volt, mivel a katonai elhárítás a honvédségi objektumokban foglalkoztatta operatív beosztottjait, a laktanyákon és egyéb bázisokon kívüli katonai jellegű elhárítást a helyi III/II. osztályok végezték). A megyei állambiztonság mindezekén kívül egy kirendeltséget tartott fenn a bajai kapitányságon.

Forrás-ügyek... egy kivétellel

A *Forrás* szinte megszületésének pillanatától kezdve, időről időre kivívta a helyi politikai körök rosszallását, sőt nemritkán a legfelsőbb kulturális vezetés által kiszabott büntetéseket is. A retorziók sora – már amennyire a fellelhető levéltári dokumentumokból és az egykori szereplők írásaiból rekonstruálható – az 1970. évi 5. számmal kezdődött, amikor is a lapban megjelent Fábian Gyula, a Művelődési Minisztérium Irodalmi Osztályának értékelése szerint „tartalmilag vitatható, hibás szemléletű” jegyzete (*Aggódásaim*), és részben ennek volt „köszönhető”, hogy a lap nem válhatott át – ekkor még – kéthaviról a havi

8 Végh György személyi anyaga: ÁBTL 2.8.1 BM központi fogyatéék 6189. Fehér Géza személyi anyaga: Uo. 14795. Neichel László személyi anyaga: Uo. 13316. Jenovai Lajosról: ÁBTL 1.11.1 53-6/7/1989. Kimutató az állambiztonsági miniszterhelyettes hatáskörébe tartozó vezetők legfontosabb adatairól az 1989. május 25-i állapotnak megfelelően.

9 Egyed József személyi anyaga: ÁBTL 2.8.1 Bács-Kiskun megyei fogyatéék 3740. Nagy Sándorra és Balogh Bertalanra vonatkozóan lásd az ún. állományparancsokat (ÁBTL 2.8.1). Köszönöm Simon István kollégámnak, hogy a megyei állambiztonsági szervezetre vonatkozó kutatásaival segítette munkámat.

megjelenésre.¹⁰ 1972 márciusában a minisztérium elismerte a folyóirat olvasottságának és színvonalának folyamatos fejlődését, kiemelte annak erős szociográfiai profilját¹¹, de a második fél év már nem a vállveregetésről szólt. Előbb a szeptemberi/októberi számnak lett komoly következménye: Fábián László rövid utalást tett a cseh és a lengyel fiatalok rendszerellenes fellépéseire (*Ifjúság, státusjelképek, ideálok*), a terjesztést emiatt leállították, majd a főszerkesztőt, Varga Mihályt leváltották.¹² Két hónap sem telt el, a 6. számban egy teljesen politikamentes közlemény váltotta ki a megyei vezetők haragját. Elég volt csak annyi, hogy a szerző gondolatfoslányai között „október 23.” és a „készülődj” szó egyszerre szerepelt (Papp Károlyné: *Készülődj*), ám végül a lap begyűjtéséig és a személyes felelősségre vonásig nem jutott el az ügy.¹³ 1974 júliusában nem egy közölt írás, hanem egy felolvasóesten elhangzottak miatt fedték meg a fél éve kinevezett főszerkesztőt, Hatvani Dánielt. A fővárosi Eötvös Kollégiumban, a *Forrás* szellemi holdudvarát felvonultató rendezvényen Kunszabó Ferenc a gyermekek hazafiatlan nevelését tette szóvá, előadását ezért komoly kifogás érte.¹⁴ Egy évvel később Hatvaninak a minisztériumban kellett számot adni az 5–6-os szám Balogh Edgár *Duna-völgyi párbeszédjét* recenzáló írásáról (Ódor László: *Mit ér a kimondott gondolat?*). Az Irodalmi Osztály vezetője, Tóth Gyula úgy értékelte, hogy az „túlságosan egyoldalúan közvetíti” a Romániában élő szerző gondolatait, mi több „megfosztja őket dialektikájuktól, abszolutizálja a bennük található nemzeti mozzanatokat”.¹⁵ 1976-ban Sántha György: *Naphívás* című verseskötetére mondtak nemet, amelynek a *Forrás-könyvek* sorozat látta kárát¹⁶, majd 1978 májusában a megyei pártbizottság agitprop osztálya jelezte, hogy a szerkesztőség Zám Tibor jegyzetével és Takács Imre versével túlságosan óvatlanul nyúlt a szexualitás kényes témájához, végül aztán megelégedtek az utóbbinak a tördelés előtti tematikus számból való kiemelésével.¹⁷ 1979-ben újra 56 felemlégetése okozott gondot, igaz nem a forradalom melletti kiállással. Augusztusban egy interjúban Végh Antal elmondta, hogy számára nem az a fontos, hogy forradalom vagy ellenforradalom játszódott le, hanem egyszerűen az eseményekkel való foglalkozást hiányolta, miközben ő 1956 igazi diadalának az azt követő konszolidációs időszakot tar-

10 Magyar Országos Levéltár (MOL) XIX-I-4-I-3. t-122430/344/1971. 21. d. Tóth Gyula feljegyzése Simó Jenő miniszterhelyettesnek. 1971. október 27. A dokumentum nem részletezi, miért is számított az írás problémásnak.

11 MOL XIX-I-4-I-1. t-122363-109/1972 24. d. Tóth Gyula tájékoztatója Simó Jenő miniszterhelyettesnek a Bács-Kiskun megyei irodalmi életről és a *Forrás* című folyóiratról. 1972. március 15.

12 Hatvani i. m. 8–11. Füzi László: *Kecskemét irodalma és irodalmi élete 1945 után*. In Orosz László – Füzi László: *Kecskemét irodalomtörténete*. Kecskemét, Kecskeméti Lapok Kft., 2003. 88–89.

13 Hatvani: i. m. 11–12.

14 Uo. 15–18.

15 MOL XIX-I-7-p-61367/1975. 6. d. Tóth Gyula levele Hatvani Dánielnek. 1975. május 27.

16 Füzi: i. m. 92.

17 Uo., illetve Hatvani: i. m. 23–25.

totta. A tabutéma megsértéséért a főszerkesztőt újra raportra hívták, miután a minisztérium írásbeli figyelmeztetésben részesítette.¹⁸

1982 végéhez közeledve újra heves reakciókat váltott ki egy írás. Novemberben a főszerkesztők szokásos budapesti útbaigazításán Agárdi Péter, az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztálya (TKKO) alosztályvezetőjének hibaeltárában előkelő helyen szerepelt Bíró Zoltán Illyés-tanulmánya (*Magyarok: szorongók és békétlenek. Vázlat Illyés könyvének értelmezéséhez*), amelyben a nem egészen fél éve regnáló művelődési miniszter, Köpeczi Béla mutatta ki a régi nemzetkarakterológia feltámasztására tett kísérletet. A ledorongolásra a *Forrás* főszerkesztője önkritikával válaszolt.¹⁹ 1983-ban a szárszói konferencia 40 éves évfordulójára tematikus számmal készült a szerkesztőség. Hatvani, a többi főszerkesztővel együtt, már február végén megkapta a miniszteri ukázt, amelynek a lényege az volt, hogy nem kell túl nagy kampányt indítani az 1943-ban történt események mellett, azaz folyóiratunként csak legfeljebb két írás jelenjen meg e témában, illetve azokban a harmadik utas kísérlet felelevenítése kerülendő. A *Forrás* augusztusi megemlékezése főleg ez utóbbi, ideológiai instrukció megsértése miatt került a támadások kereszt-tüzébe. Salamon Konrád cikke (*Szárszó, 1943*) először a sajtóban kapott éles kritikát, majd a minisztérium és a megyei vezetés kérte számon a közlemény Németh Lászlóra vonatkozó, „politikailag tarthatatlan” nézeteit. Október 3-án a Bács-Kiskun Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága, hogy elejét vegye a további eltévelyedéseknek, a folyóirat mellé új eszmei-felügyelő szervet: egy szerkesztőbizottságot rendelt ki.²⁰ Ennek ellenére ezután is akadt probléma a *Forrás* körül. 1985 elején ismét egy tematikus összeállítás, az előző év decemberében megjelent, népfőiskolai mozgalommal foglalkozó szám váltotta ki Tóth Dezső nemtetszését. A miniszterhelyettes három fiatal író, Csengey Dénes, Elek István és Varga Csaba megnyilatkozásait értékelte túlzottan meredeknek.²¹

Az ügyek tehát végigkísérték a kecskeméti lap hetvenes-nyolcvanas évekbeli történetét, állambiztonsági lenyomatai mégsem maradtak fenn, legalábbis a kutatás során ez idáig nem kerültek elő. „Szerencsés” kivételt képez – e felsorolásban épp ezért szándékosan nem említve – a *Forrás* történetének legnagyobb visszhangot kiváltó fejezete.

18 Hatvani: i. m. 27–29. Füzi: i. m. 92–93. Vörös László: *Szigorúan ellenőrzött mondatok. A főszerkesztői értekezletek történetéből 1975–1986*. Szeged, Tiszatáj Alapítvány, 2004. 126–127.

19 Vörös: i. m. 49–53., 251–252.

20 Hatvani: i. m. 62–75. Vörös: i. m. 175–180., 254–255., Füzi: i. m. 94. Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (BKMÖL) 1. f. 1. cs. 24. ő. e. 1983. 890. köteg. Tájékoztató a megyei pártvégrehajtóbizottság részére a *Forrás* 1983. évi 8. számáról. 1983. augusztus 26. BKMÖL XXXIII. 5. 1. f. 1. cs. 24. ő. e. 1983. 2169. d. 1. dosszié. Jegyzőkönyv az MSZMP Bács-Kiskun Megyei Végrehajtó Bizottságának 1983. augusztus 30-i üléséről. Uo. XXIII 1/a. 1983. 129. d. 14. kötet. Jegyzőkönyv a Bács-Kiskun Megyei Tanács Végrehajtó Bizottsága 1983. október 5-i üléséről. Köszönöm Orgoványi István kollégám közreműködését a *Forrással* kapcsolatos megyei levéltári dokumentumok felkutatásában.

21 Hatvani: i. m. 75–81. Füzi: i. m. 94.

A Csoóri-ügy és állambiztonsági mementói

Az 1980. évi 2. számban a szerkesztőség az ötvenéves Csoóri Sándor előtt tisztelegve elhelyezte *Egy nomád értelmiségi* című esszéjét és Görömbei András elemzését (*Az esszéíró Csoóri Sándor világképe*). Az ünnepelt költő/író művének középpontjában az új nemzeti-történelmi önismeret megteremtése, a felelős értelmiségi szerepvállalás során a gondolatok szabad kinyilvánításának igénye állt²², s mint kiderült, ezen gondolatoknak teret engedve a folyóirat túllépte a tűrés határát. A lap ugyanis nyomdába került, ám a terjesztés a szokott időben nem kezdődhetett meg, mivel a megyei pártbizottság a kinyomtatott folyóiratot zároltatta és felszólította Hatvanit, hogy a Csoóri-esszét a legrövidebb időn belül cserélje ki egy másik dolgozattal. Az utasításnak megfelelően az inkriminált szöveget minden egyes példányból pengével eltávolították (helyére Széll Jenő előadásának írott változata került) – az emlékezésben így magára maradt a fiatal debreceni irodalomtörténész tanulmánya.²³

Hatvani 1997-ben megjelent emlékiratában írja: *„Az ügyel kapcsolatban nagy kérdés volt akkor is, azóta is: miként szerzett tudomást a megyei pártbizottság arról, hogy mit készülünk kinyomtatni a folyóiratban. Úgy, hogy a nyomdában szabályszerű figyelőhálózatot alakítottak ki. Egyáltalán nem kizárt, hogy a hálózatot – hadd vegyem kölcsön a fogalmat Orwelltől – a »gondolatrendőrség« mozgatta és instruálta, mert egyébként nehezen tudom elképzelni, hogy a nyomda akkori párttitkára, akiről bebizonyosodott, hogy ő volt a legfőbb közvetítő, egy bunkó volt ÁVH-s, képes lett volna önmaga megszimatolni és felderíteni, hogy a Csoóri-írás »szocializmus-ellenes«-e vagy sem. Lehetséges, hogy az elhárítás a január közepi levélváltáskor kezdett odafigyelni, miután természetesen megismerkedett a levelek tartalmával. Lehet, hogy szerkesztőségi értekezletünket hallgatták le. Lehet, hogy... de nem folytatom; túl sokan átéltek az össznemzeti paranoiát. Lényeg, hogy az eset után több mint egyhetes késéssel kaptam meg a szerkesztőségbe címzett leveleket, rajtuk annak a durva és kiáltó nyomásával, hogy »közben« már elolvasták; amikor telefonáltam, pár szó után a készülék váratlanul lehalkult, bizonytalan kattánás jelezte, hogy a technikus őrmester tette a dolgát.”²⁴*

A főszerkesztő találgatásait a rendelkezésünkre álló állambiztonsági dokumentumok jórészt igazolják, legalábbis ami a politikai rendőrségnek az ügy kirobbanásában játszott szerepét, valamint a szerkesztőség postájának ellenőrzését illeti. Az utóbbiról majd később, lássuk most Sutus Juhász Gyula tájékoztatótisztt (későbbi III/III-as osztályvezető-helyettes) által szerkesztett 1980. február 5-i napi jelentését:

„Zám Tibor író, szociológus, a Forrás című művészeti, kulturális és szociológiai folyóirat rovatvezetője a vele folytatott beszélgetés során felhívta [a titkos megbízott] figyelmét arra, hogy a Forrás februári számát figyelje, mert az nagyon »kemény«

22 Az esszével kapcsolatban lásd Görömbei András: *Csoóri Sándor*. Pozsony, Kalligram, 2009. 194., 204–205.

23 Hatvani: i. m. 29–34. Füzi: i. m. 94.

24 Hatvani: i. m. 35.

lesz. Lehet, hogy nem is fog megjelenni, vagy ha megjelenik, lehet, hogy az egész szerkesztőséget felrobbantják. Bővebben nem volt hajlandó nyilatkozni. Megállapítottuk, hogy a problémát Csoóri Sándor »Egy nomád értelmiség« [sic!] című írása okozta. Intézkedés: 1. A jelentés tartalmáról tájékoztattuk az MSZMP megyei bizottság titkárát. Jelzésünkre a már nyomdailag elkészült folyóiratot zárolták, és annak egy példányát az MSZMP Központi Bizottságához minősítésre felküldték. 2. A BM III/III. Csoportfőnökséget tájékoztattuk, a folyóirat egy példányát felterjesztjük.²⁵

Hatvani reakcióját egy hálózati személyen keresztül figyelték, és a megszerzett információt továbbították a belügyi hírközpontba: „A Forrás főszerkesztője a februári szám megváltoztatása miatt úgy nyilatkozott, hogy ilyen körülmények miatt nem tud tovább dolgozni, inkább elmegy valahová újságírónak, mivel »nem akar mártír lenni«. Olyan véleményt nyilvánított, hogy a lapot a rendőrség állította le” – állt a február 21-i tájékoztatóban. Ugyanitt rögzítették Lezsák Sándor véleményét is: „»a nyomda párttitkárát leváltották, az ezen megsértődött és a Forrást ürügyül felhasználva a központi bizottsághoz fordult. Onnan szölkáltak a megyei pártbizottság illetékesének, hogy intézkedjen Csoóri ügyében. Szerinte »a pengével dolgozó nyomdászok jó néhány példányt eldugtak a cikkből.« Ebből ismerőse, Pócs Péter – a megyei Lapkiadó Vállalat grafikusa – szerezni is fog. Mint mondta: »akár merre jár, mindent elmondja az ügyet, kissé élezve is.«²⁶

Az utolsó mondat már jelezte, hogy a történet nem fog az értelmiségi morgolódások szintjén lezárulni. Nem ért véget, sőt inntől több szálon futott tovább. Egyrészt annak ellenére, hogy végül a politikailag kifogásolt írás nem jelent meg, az eset azonnal terítékre került a március elejei, személyesen a kulturális miniszter, Pozsgay Imre által vezényelt főszerkesztői értekezleten²⁷, és Kornidesz Mihály, a TKKO vezetője az „ellenzéki felfogású személyek” megélénkült közéleti aktivitásának lajstromba vételekor is külön kiemelte a Forrás-ügyet.²⁸ Megyei szinten pedig megindult a pártfegyelmi eljárás Hatvani ellen, amelynek végén szigorú megrovásban részesítették.²⁹

25 ÁBTL 2.7.1 Napi operatív információs jelentések (NOIJ) Bács-Kiskun-10. 1980. február 5. Lásd még a jelentésből készült központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 31/3. 1980. február 6.

26 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Bács-Kiskun-13. 1980. február 21. Lásd még a jelentésből készült központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 45/7. 1980. február 22.

27 Vörös László: i. m. 232–234.

28 MOL 288. f. 36/1980/1. ő. e. Közli Csizmadia Ervin: *A magyar demokratikus ellenzék (1968–1988). Dokumentumok.* Budapest, T-Twins Kiadó, 1995. 101–104.

29 Az 1980. március 18-i döntésről és előzményeiről lásd Hatvani: i. m. 35–36. A főszerkesztő a megrovás ellen fellebbezést nyújtott be. A Központi Ellenőrző Bizottságnak 1980. április 17-én megküldött levelében a fegyelmi bizottság kompetenciájának és elfogulatlanságának megkérdőjelezésén túl így fogalmaz: „Csoóri Sándor szóban forgó írása nem haladja meg azokat az eszmei-gondolati – következőképp politikai – dimenziókat, melyek a szerzőnek a Nomád napló című nagysikerű esszéjében, valamint az e kötetben kívül publikált más prózai írásaiban is tetten érhetők. Autentikus szövegelemzés során – szükség esetén külön szakértő bevonásával – mindez bizonyítható.” Majd folytatja kifogásait: „Az MSZMP-nek a határozat kézbesítése után lezajlott XII. kongresszusa során – gondolván itt Kádár elvtárs referátumára csakúgy, mint a hozott határozatokra – újból megerősítést nyert az »önálló, alkotó gondolkodásra« való bátorítás, a »művészeti alkotó munka szabadságának [kiemelés az eredetiben]« garantálása. (Az idézőjelbe tett mondatrészek Kádár elvtárstól idézett megállapítások.) Nem tudok olyan záradékolásról, melynek alapján föltételezni lehetne, hogy a kongresszusnak az irodalmi-művészeti élettel kapcsolatos tézisei nem szó szerint értendők, illetve a tézisek

Másrészt az ügynek országos visszhangja lett, ezért is maradhatott fenn több helyen annak állambiztonsági nyoma. A legtöbb ilyen a szerző, Csoóri Sándor véleményét és a tiltakozás központi alakja, Lezsák Sándor ténykedését rögzítette.

Csoórit lehallgatták, az így nyert információkból születettek a március 4-i BM III/III-as tájékoztató sorai: „A kulturális felső vezetés elmarasztalta, mert az 50. születésnapjával kapcsolatos nagyarányú ünneplést nem utasította vissza, hagyta magát »vezérnek kikiáltani«. Szemrehányást kapott a Forrás című folyóiratnak leadott írása miatt. Próbálták meggyőzni arról, hogy a szlovákiai magyar kisebbség helyzetével való foglalkozása politikai károkat okoz. A beszélgetésből Cs[oóri]. S[ándor]. azt a következtetést vonta le, hogy a párt- és állami vezetés nem mer nyíltan harcot indítani a baloldal ellen, hanem őket akarja leszerelni, és közben nem veszi észre, hogy a baloldalt erősíti.”³⁰ A „fejmosásról” szóló anyag még aznap a belügyi felső vezetés asztalán landolt³¹, miként a hónap végén a lakiteleki művelődési házban elhangzottak is: „Csoóri Sándor a mintegy 70 fős közönség kérdéseire válaszolva kifejtette, hogy: »...nincs lehetősége sem megvédeni az igazát, sem pedig elfogadni mások igazságát.« Ezzel utalt a Nomád napló című könyvére és a Forrásból kihagyott cikkére.”³²

Lezsák Sándor koordinációjának eredményeként a lappal kapcsolatban álló értelmiségiek tiltakozó memorandumot juttattak el Horváth Istvánnak, a megyei első titkárnak (a későbbi belügyminiszternek), Óvári Miklósnak, a KB irodalmi ügyekben illetékes ideológiai titkárnak, Dobozy Imrének, a Magyar Írók Szövetsége elnökének, valamint Bíró Zoltánnak, a Kulturális Minisztérium Irodalmi Főosztálya vezetőjének.³³ A politikai rendőrségnek a megyei pártbizottságon dolgozó hivatalos kapcsolata (talán éppen maga Horváth István) értesítette a tiltakozásról a helyi elhárítást, ami azon nyomban megkezdte az egyeztetést az illetékes párt- és állami szervekkel a lehetséges intézkedésekről, illetőleg április 14-én jelentést tett a III/III. Csoporthőnökségnek.³⁴ A központ kilenc nap múlva jelzett vissza a megyeieknek, hogy egy fedésben dolgozó hivatásos tisztjüktől hozzájuk is megérkezett az aláírásgyűjtés akció híre.³⁵

A Bács-Kiskun megyei elhárítók az ötletgazda postáját figyelve tudták meg, hogy az aláírók listája másolatban 14 budapesti lakoshoz jutott el.³⁶ Nem sokkal később a Hajdú-Bihar megyei állambiztonság látókörébe is bekerült a memorandum-akció, az 1980. május 4-i karcagi *Alföld*-esten ugyanis többen – egy besúgó jelenlétében – aláírásukkal demonstrálták egyetnemértésüket: „A rendezvény kapcsán szűk körben szóba került Körmendi felvetésére egy közel-

szavai nem az általánosan elfogadott jelentés szerint értelmezendők.” MOL 288. f. 36/1980/44. ó. e. Közli: Hatvani: i. m. 41–42.

30 ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-37. 1980. március 4.

31 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Összefoglaló jelentések 54/7. 1980. március 4.

32 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Bács-Kiskun-26. 1980. március 31. Lásd még a jelentésből készített központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 78/4. 1980. április 1.

33 Az 1980. április 2-i petíciót közli Hatvani: i. m. 36–37.

34 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Bács-Kiskun-27. 1980. április 14.

35 ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-69. 1980. április 23.

36 ÁBTL 2.7.1. NOIJ Bács-Kiskun-31. 1980. április 25.

múltban szervezett aláírási akció, melyen tiltakozás volt az ellen, hogy a Forrás egyik ez évi számából pengével kivágatták Csoóri Sándor egyik cikkét. Márkus Béla és Körmenyi Lajos is aláírásával csatlakozott a tiltakozók »táborához« – állt a napi jelentésben.³⁷ A hónap végén Csongrádban részletes anyagot állítottak össze a fejleményekről: „Lezsák »akciójának« értelmiségi körökben történő kiszivárgása hírére az alábbi megnyilvánulásokra került sor: [1.] Csoóri Sándor áprilisi lakiteleki látogatása alkalmával kijelentette: ha a cikk miatt Hatvani Dániellel valami baj történik, kilép az Írószövetségből. [2.] Lezsák Sándort Budapestről az ELTE bölcsészkaráról felkeresték a hallgatók és arról biztosították, akár röpcéduláznai is hajlandók annak érdekében, hogy Lezsáknak a tiltakozás miatt ne legyen bántódása. [3.] Nevezettet április hónapban Lakiteleken megkereste az UPI Hírügynökségtől egy amerikai illetőségű személy, aki felajánlotta segítségét, s kérte a beadvány és az aláírások egy példányának átadását. Lezsák azonban azzal, hogy »ez a mi belső ügyünk«, nem adta ki az okmányokat.“³⁸

Időközben a III/III. Csoportfőnökség lehallgatói újabb információkkal szolgáltak, miszerint „Lezsák Sándor és Csoóri Sándor b[izalmas]. ny[omozás]. alatt álló személyek azt tervezik, hogy ha a Forrás című lapban nem közölt cikkel kapcsolatos beadványukra nem kapnak érdemi választ, összehívják az aláírók kisebb csoportjait a teendők megbeszélése végett. Szerintük a Forrás ugyan »formailag« a pártbizottság alá tartozik, de az egész irodalom mindig oszthatatlan volt, ma sem tekinthető pártügynek. Lezsák Sándor ígéretet tett Csoórinak, hogy a legközelebbi lakiteleki, vagy FIJAK rendezvényükön a hogyan továbbról beszélgetést folytat a »társasággal«, melynek tagjai egyébként is szorosan együtt vannak. Szervezkedést nem csinálnak, de senki nem szólhat bele, hogy a »közösen gondolkodók« közül hol és kikkel tanácskozik.“³⁹

Az év végéhez közeledve a Budapesti Rendőr-főkapitányság Állambiztonsági Szerve „Husztí” fedőnevű titkos megbízottján (korban használatos rövidítése: tmb.) keresztül részletes ismeretek birtokába jutott Fiala József Attila Köre október 30–31-i szentendrei találkozóján elhangzottokról, arról, hogy a résztvevők közül többen nyíltan hangot adtak felháborodásuknak, és hogy a beadvány már a Szabad Európa Rádióhoz is eljutott.⁴⁰ Az ügy határon túl nyúló szálairól megelőzőleg Bács-Kiskun megye elhárítói is meggyőződhetnek. 1980 augusztusában ún. társadalmi kapcsolatuk (nem beszerített együttműködő) úti beszámó-

37 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Hajdú-Bihar-24. 1980. május 14.

38 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Csongrád-31. 1980. május 30. Lásd még a jelentésből készített központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 125/3. 1980. május 31.

39 ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-82. 1980. május 16. Lásd még a jelentésből készített központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések, 112/8. 1980. május 16.

40 ÁBTL 3.1.2 M-39271/3. 190–192. „Husztí” fedőnevű titkos megbízott jelentése a fiatal írók szentendrei tanácskozásáról. 1980. november 5. Az elégedetlen hangokról, igaz jóval a történetek után, 1982 májusában informálta a második nyilvánosság olvasótáborát a Beszélő 3. száma: Tamás Gáspár Miklós: *Eszmeváltás és konzultáció a fiatal írók önállósodási törekvéseiről*. Megjelent: *Beszélő összkiadás 1981–1989*. I. kötet (sajtó alá rendezte Havas Fanny). Budapest, AB-Beszélő Kiadó, 1992. 132–136. Lásd még Révész Sándor: *Aczél és korunk*. Budapest, Sík Kiadó, 1997. 278.

lójában tudatta, hogy a botrány híre már elért a Német Szövetségi Köztársaságba, ahol „dicsérték bátor, merész hangvételét.”⁴¹

A memorandum mellett megkezdődött a kimetszett Csoóri-cikk gépírásos változatának szamizdatszerű terjesztése a baráti társaságokban éppúgy, mint az egyetemi/főiskolai oktatók/hallgatók körében. 1980 októberében a főváros állambiztonsági felelősei regisztrálták, hogy a „Közgazdasági Egyetem hallgatói körében kézről kézre jár Csoóri Sándor »Nomád értelmiség« [sic] című, meg nem jelenhető cikke”.⁴² Szegeden pedig a karácsonyi ünnepekhez közeledve a III/III. osztályvezetője látogatást tett a József Attila Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánjánál, hogy érdeklődjön a Móra Ferenc Kollégiumban megtartott Csoóri-est részleteiről, amin a jelenlévők a betiltás okaira voltak kíváncsiak. A találkozón még szóba került a hallgatók azon szándéka, hogy a „rázós” cikket a KISZ-faliújságra kitűzzék. Az egyetemi vezető azonban megnyugtatta beszélgetőpartnerét, hogy „a politikai meggyőzés eszközeivel sikerült véglegesen megoldani az esetleges negatív megnyilvánulásokra alkalmat adó kezdeményezést”.⁴³

Az *Egy nomád értelmiségi* közlési szándéka – azon túl, hogy a szerző „bűnlajstromát” is gazdagította – utóéletével együtt minden bizonnyal nem kevés szerepet játszott abban, hogy 1980 végén a hatalom az ún. „első ellenzéki határozat” előkészítése során a mozgalommá szerveződő ellenséges-ellenzék meghatározó csoportjának „ismerte el” a Csoóri Sándor körül tömörülő írói-értelmiségi kört⁴⁴. Ebből is következhetett, hogy a botrány kirobbanása után egy évvel, 1981. február 27-én a Belügyminisztérium belsőreakció-elhárítói még mindig a felső vezetés figyelmére méltónak ítélték, hogy a „kulturális területen kézről kézre jár [...] Csoóri Sándor Forrásbeli írásával és annak következményeivel összefüggő tiltakozó levél, negyven fő aláírásával.”⁴⁵ És ugyanígy jártak el 1981 végén az állambiztonság debreceni képviselői, akiknek a Kossuth Lajos Tudományegyetem hallgatója – „Horváth Imre” fedőnevű tmb. – beszámolt az indigóval másolt Csoóri-esszé kollégiumi terjesztéséről.⁴⁶

41 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Bács-Kiskun-44. 1980. augusztus 27. Lásd még a jelentésből készített központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 199/7. 1980. augusztus 28.

42 ÁBTL 2.7.1 NOIJ BRFK-165. 1980. október 23. Lásd még a jelentésből készített központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 266/6. 1980. november 17. Ugyanerről tudósított még: Uo. BRFK-181. 1980. november 15., illetve az abból készített központi összefoglaló: Uo. Összefoglaló jelentések 266/6. 1980. november 17.

43 ÁBTL 3.1.5 O-19783/3. 99–100. Dán Istvánnak, a Csongrád Megyei Rendőr-főkapitányság III/III. Osztálya vezetőjének feljegyzése a JATE BTK dékánjával folytatott beszélgetésről. 1980. december 22.

44 MOL 288. f. 5/815. ő. e. Az MSZMP Központi Bizottsága Tudományos, Közoktatási és Kulturális Osztályának jelentése a belső ellenséges-ellenzéki, ellenzékieskedő csoportok tevékenységéről és a Politikai Bizottság határozata. 1980. december 9. Közli: Csizmadia: i. m. 105–118. Az ügyet a határozat előzményei között említi Pintér M. Lajos: *Ellenzékben 1968–1987*. Lakitelek, Antológia Kiadó, 2007. 37–38.

45 ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-33. 1981. február 27.

46 ÁBTL 3.1.2 M-40856 37–38. „Horváth Imre” fedőnevű titkos megbízott jelentése 1981. november 26. Lásd az ebből készült napi jelentést: ÁBTL 2.7.1 NOIJ Hajdú-Bihar-42. 1981. december 2. Lásd még ÁBTL 3.1.2 M-40856 40–42. „Horváth Imre” fedőnevű titkos megbízott jelentése. 1981. november 27.

Az 1980-as *Forrás*-ügy következményeivel együtt szűkítette a közléspolitikában alkalmazott „túrt” kategória határait, egyúttal óvatosságra intette a szerkesztőséget. Ezért is hiúsulhatott meg az év őszén egy interjú, amelyben Csoóri Hatvani írásban elküldött kérdéseire válaszolt, majd maradt el 1981 elején a költő verseinek közlése.⁴⁷ Az előbbi állambiztonsági vonatkozása, hogy 1980 októberében a központi III/III. szobalehallgatás során értesült az interjúról, és arról, hogy a főszerkesztő Csoóritól „taktikai tanácsokat” kapott a lapot érő támadások elhárításának esetére.⁴⁸ Az persze már a kor irodalompolitikai sajátosságaihoz tartozik, hogy az említett anyag bő egy évvel később megjelenhetett, igaz nem a kecskeméti folyóiratban, hanem a *Mozgó Világ* 1982. évi 1. számában (*Készülődés a számadásra – Beszélgetés Csoóri Sándorral*). Hatvaninak pedig megint csak a megyei pártbizottságban ülő elvtársai előtt kellett magyarázkodnia, akik még nyomatékosabban figyelmeztették, hogy „a párt fő politikai irányvonalát kövesse, és ez írásban, főszerkesztői tevékenységében markánsabban jelentkezzen”.⁴⁹

Maradványok és következtetések

Figyelembe véve a fentebbi „megfigyelésfolyamatot”, és kiegészítve azt más szigorúan titkos dokumentummaradványokkal, a *Forrás* állambiztonsági nézőpontú történetéről a következőket állapíthatjuk meg:

A titkos információk igen jelentős része nem az egykori szerkesztők, hanem két országosan is számon tartott állambiztonsági célszemély, a nemzeti ellenzék mértékadója, Csoóri Sándor és az aktív kulturális programszervezési tevékenységet folytató Lezsák Sándor megfigyelése során keletkezett. Az 1980-as botrányon kívül tanúskodik erről egy nem sokkal korábbi eset. 1979 júniusában a kecskeméti elhárítás egyik ügynöke a Lezsák Sándor által szervezett könyvheti rendezvényen egy beszélgetés fültanújaként arról értesült, hogy a *Forrás* tervezi a korábbi, május 18–19-i írótalálkozó anyagának megjelentetését. A helyi állambiztonság nem volt rest, jelezte azt a felettes szervének és a megyei pártbizottságnak.⁵⁰ Júliusban a Belügyminisztérium III/III. Csoportfőnöksége Csoóri Sándor lehallgatása során hasonló tartalmú híryanagy birtokába került. A belügyi vezetésnek szánt tájékoztatójában külön kiemelte, hogy Csoóri és társai „a közlésnek komoly jelentőséget tulajdonítanak, mivel a rendezvényen »a stafétabotot átvevő« olyan személyek is szót kaptak, akiket eddig nem engedtek őszintén nyilatkozni. E fiatalokat szerintük a »rendszer« gyanakvoással kezel; a jövőben is biztatni kívánják őket a »bátor fellépésre«”.⁵¹

47 Hatvani: i. m. 48–54.

48 ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-171. 1980. október 16. Lásd még a jelentésből készített központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 240/6. 1980. október 16.

49 BKMÖL 1. f. 1. cs. 47. ő. e. 1982. 863. köteg. Katanics Sándor feljegyzése Romány Pálnak. 1982. március 2., illetve lásd még Hatvani Dániel feljegyzése Katanics Sándornak. 1982. március 2. (Közli: Hatvani: i. m. 55–56.) Hatvani 1980-as pártbüntetését végül 1986. szeptember 30-án törölték (erről lásd Hatvani: i. m. 94.), 1988 őszén vált meg a laptól.

50 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Bács-Kiskun-40. 1979. június 8.

51 ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-156. 1979. július 18.

A Bács-Kiskun megyeiek besúgója pár nap múltán újra megerősítette az információt, kiegészítve azzal, hogy az Írószövetség főtítkára hozzájárult a „korszerű nemzeti önismerettel” foglalkozó közlemény megjelentetéséhez, melyből a negatív vonatkozású részeket kihagyták.⁵² (Az elhangzott felszólalások még ez évben, a 9. számban Pintér Lajos összeállításában napvilágot láttak *A haza és a nemzeti önismeret* címmel.)

Az ügy, háttértörténetének sajátos hírmorzsaival együtt, szerepet játszott abban, hogy a *Forrásra* egyre inkább a másként gondolkodók egyik fontos orgánusaként tekintettek. 1979 októberében egy, az elhárítás felsőbb parancsnoki gárdája elé kerülő jelentés megállapította, hogy „a nacionalista platformról” támadó belső ellenség komoly befolyást ért el a megyei kulturális folyóiratokban, így a szegedi *Tiszatáj*, a debreceni *Alföld* és a kecskeméti *Forrás* szerkesztőségében.⁵³ (Nem volt érdektelen éppen ezért sem az állambiztonság számára egy hónappal később az a hálózati információ, amely szerint Lezsák a kecskeméti folyóirat baráti körének megszervezését és országszerte klubok létrehozását javasolta.⁵⁴) Hét év múltán pedig a „nemzeti radikálisra” átkeresztelt csoportosulás legfőbb jellemzőjeként említették, hogy az illegális eszközöktől (második nyilvánosság) távol maradva (bár egyes képviselői nem zárkóztak el a szamizdatbeli másodközlésektől), módszere továbbra is a nyilvános fórumok, köztük a folyóiratok igénybevétele.⁵⁵

Az ellenzék prominenseinek folyamatos megfigyelése során, vagy más „véletlenszerűen” fennakadt *Forrás*-információk (pl. 1985-ben egy cionistagyanús személy telefonbeszélgetésének lehallgatásakor a kémelhárítás híret vette, hogy a kecskeméti lap a zsidósággal és Izraellel foglalkozó tematikus számra készül)⁵⁶ mellett természetesen a lap operatív ellenőrzésének része volt a szerkesztőség belső ügyeire, szándékaira és az ott dolgozók – a mai olvasó számára érthetetlen módon – nyilvános szerepléseire vonatkozó titkos adatgyűjtés. Ebben az elhárítás támaszkodhatott az irodalmi-művészeti életben otthonosan mozgó hálózati személyekre. A segédcsapat egyik tagja volt a „Solymosi” néven együttműködő író, aki a hetvenes évek második felében több alkalommal beszámolt kapcsolattartójának a folyóiratnál tapasztaltakról. Ebben az időben még operatív tisztként tevékenykedő Jenovai Lajos 1977. március 9-én a „Hotel” fedőnevű (hálózati találkozásra használt) ún. T-lakásban kérdezte ki „Solymosit”, aki elmondta, hogy a „*Fiatalkor Klubjának vezetője Ördögh Szilveszter Budapestre hívta a Forráshoz kapcsolódó alkotókat, azzal a céllal, hogy a klubban bemutassa őket a budapesti tagoknak. Az »ismerkedési est« 1977. március 12-én volt megrendezve a Magyar Kultúra Háza (MCH) előcsarnokában.*»

52 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Bács-Kiskun-50. 1979. július 20.

53 ÁBTL 1.11.1 46. d. 45/13/16/79. Jelentés a nacionalista platform alapján folyó ellenséges tevékenység tapasztalatairól. Ellenintézkedéseink hatékonysága, további feladataink. 1979. október 4.

54 ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/III-266. 1979. december 19. Lásd még a jelentésből készített központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 295/7. 1979. december 19.

55 ÁBTL 1.11.1 12-115/86. Jelentés a kulturális területen az ellenséges elhárítást szabályozó 0022/1970. sz. BM-parancs végrehajtásának tapasztalatairól. 1986.

56 ÁBTL 2.7.1 NOIJ III/II-190. 1985. október 7. Lásd még a jelentésből készített központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 196/7. 1985. október 7.

cius 10-én lesz, melyen részt vesz a Forrás főszerkesztője és Zám Tibor, Pintér Lajos, Csató Károly.” Jenovai úgy értékelte: „helyi operatív értékű” információ birtokába jutott, így hát megbízta „Solymosít”, hogy „*eddig ismeretei és az 1977. március 10-i »ismerkedési est« tapasztalatai alapján értékelje a Forrás és az egyes tagok viszonyát a F[iatal] A[lkotók] K[lubj]á-hoz, illetve annak tagjaihoz. Elképzeléseiket, terveiket rögzítse.*”⁵⁷

Hogy a feladatot miként teljesítette a titkos megbízott, nem derül ki a munkásságát tartalmazó dossziéból, az viszont igen, hogy „Solymosi” információszerzési lehetősége idővel nagyon beszűkült a lapnál. 1979. június 12-én egy gépkocsiban tartott találkozón elpanaszolta, hogy Zám Tibornak a lap az évi 6. számában megjelent *Túl a poklon* című novelláját olyannyira sértőnek találta, hogy megszakít minden kapcsolatot a szerzővel és a folyóirattal.⁵⁸ Pár hónap múltán, augusztus 21-én pedig úgy fogalmazott tartótisztje előtt, hogy „*a korábbi személyes ellentétek nem szűntek meg, de nem is törekszik azok megszüntetésére. Csak Pintér Lajossal szokott időnként beszélgetést folytatni, de nem sok eredménnyel, mert érdeklődési területük – vers és szociográfia – nagyon különböző.*”⁵⁹ Nem tudni, hogy ezek a személyes és szakmai ellentétek valósak voltak-e, vagy inkább a hálózati személynek a feladat alól való kibújásáról volt-e szó. Mindenesetre ezután már csak kétszer szállított információkat a megyei kulturális elhárításnak, dossziéját az év végén lezárták.

Hatvani Dániel nyilvános szereplését örökölte meg Budapesten a fotós társadalom köreiben járatos „Köves Zoltán”. Lássuk a fővárosi kiruccanást a BM III/III. Osztály titkos megbízottjának tolmácsolásában: „*1976. február 26-án az FMK fotószekciójának rendezvényén Hatvani Dániel, a Forrás című lap főszerkesztője, mint meghívott vendég vett részt. A klubest 19 h-kor kezdődött, kb. 25 fős létszámmal. Hatvani Dániel ismertette, hogy a Forrás című folyóirat új, jobb technológiai eljárással készül, és ebből kifolyólag teret tud adni fényképek közléséhez. A Forrás, mint köztudott, szociológiai témákat és problémákat tár fel, illetve kifejezetten ilyen művek közlésére szolgál. A főszerkesztő kifejtette, hogy szívesen közöl az ehhez a témához kapcsolódó fényképeket, vagyis szociofotót. Ezek után vitára került sor. Megpróbálták definiálni, hogy mi is a »szociofotó«. Hatvani Dániel – és végül a résztvevők szerint is – a szociofotó fejezze ki a ma társadalmát, a társadalmi problémák tükré legyen, tárja fel ezeket az alig látható nagyon is összetett, még megoldatlan problémákat. Továbbá a problémalátás ne csak a szélsőséges negatív megnyilvánulások szintjén mozogjon. Néhány példát is említett, mint problémakört, pl. a státusszimbólum, a főnök és beosztott viszonya, családi és egyéni problémák stb.*” A tmb. jelentéséből – amely még a hallgatóság felszólalásaiból is válogatott – a BRFK III/III-as tisztje azt a következtetést vonta le, hogy a

57 ÁBTL 3.1.2 M-38900 14–15. Jenovai Lajos jelentése „Solymosi” fedőnevű titkos megbízottal tartott találkozóról. 1977. március 10.

58 ÁBTL 3.1.2 M-38900 44–45. Jenovai Lajos jelentése „Solymosi” fedőnevű titkos megbízottal tartott találkozóról. 1979. július 24.

59 ÁBTL 3.1.2 M-38900 47–48. Jenovai Lajos jelentése „Solymosi” fedőnevű titkos megbízottal tartott találkozóról. 1979. augusztus 21.

„szociofotó irányzata új, nagy lehetőséget rejt magában, amelyre szervünknek oda kell figyelni, útját figyelemmel kell kísérni.”⁶⁰

A lapvezető egy másik, nyolc évvel későbbi vendégeskedését ugyancsak a hálózaton keresztül követte az állambiztonság. 1984-ben, a frissen beszervezett „Havasi Zoltán” a Szekszárdi Irodalmi Asztaltársaság rendezvényéről jegyezte le: „December 11-én, csekélyebb nézőszámmal, rendben zajlott le a Forrás-est, Hatvani Dániel főszerkesztő és Buda Ferenc főmunkatárs jelenlétében. Hatvani Dániel bőven beszélt a Forrásnak Bács-Kiskun megye vezetőivel való új kapcsolatáról, arról, hogy egy jó folyóirat nem a konfrontációt, hanem a konszenzust keresi. A megyei napilapok kulturális rovatáról szólván általában, s kiemelve azok tehetséggondozó feladatát...” A Tolna megyei operatív tiszt a jelentés elolvasása után úgy döntött, hogy az elhangzottakról informálja Bács-Kiskun megyei kollégáit.⁶¹

Több alkalommal a szerkesztőség postáját hivatásszerűen felbontogató állambiztonsági beosztottak látták úgy, hogy jelentenivalójuk akadt. 1981. szeptember 4-én egyrészt tudatták a belügyi felső vezetéssel és a párt megyei első titkárával, Romány Pállal, hogy Pintér Lajos szerkesztő meghívókat küld ki a Duna-Tisza közti írócsoport összejövételére, ahol szóba kerül majd a *Forrás*-könyvek sorozatban napvilágot látott, fiatal költőket felvonultató antológia, másrészt Zám Tibornak a lap jövőjét elég borúsán látó soraiból is szemeztettek, úgymint: „Sokat kibírtunk már, de ilyen skizofrén irodalmi politikát, mint ez a mai, alighanem összeroppant bennünket”⁶². Ugyanez a vezetői kör volt a címzettje annak az 1984. augusztus 24-i napi jelentésnek, amelyben Berente Károly tájékoztató tiszt egy, a nyugati emigrációból érkező levelet kivonatolt. A feladó ebben az Amerikai Egyesült Államokban megtartott Szárszó-konferenciáról tájékoztatta Hatvanit, egyben közlési szándékkal elküldte az eseményről készített beszámolóját, és meghívót mellékel a következő összejövetelekre.⁶³ 1986-ban az év végéhez, egyben 1956 30. évfordulójához közeledve, Fehér Géza megyei főkapitány a várható és nemkívánatos propagandaanyagok kiemelésének fontosságára hívta fel az állambiztonság figyelmét, ezért is utasította a III/3. csoport vezetőjét, Molnár Tibor őrnagyot, hogy az öt főiskola, a Katona József Színház, a Kodály Intézet és a *Forrás* szerkesztőségének postáját fokozottan ellenőrizze, és a problémás küldeményeket emelje ki a forgalomból.⁶⁴

Az ma már nem megállapítható, hogy Kecskeméten a megyei rendőr-főkapitányság épületében dolgozó elhárítók a központból, saját együttműködőiktől, vagy éppenséggel a levelek ellenőrzése során megszerzett és a folyóiratra vonatkozó információikat miként rendszerezték, azaz létezett-e „*Forrás*-dossier”. Volt-e egy, a lapinduláskor, 1969 márciusában megkezdett és az állambizton-

60 ÁBTL 3.1.2 M-38872 50. „Köves Zoltán” fedőnevű titkos megbízott jelentése. 1976. március 23.

61 ÁBTL 3.1.2 M-41773 47–49. „Havasi Zoltán” fedőnevű titkos megbízott jelentése, 1984. december 18.

62 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Bács-Kiskun-41. 1984. szeptember 4. Lásd még a jelentésből készített központi összefoglalót: Uo. Összefoglaló jelentések 192/5. 1981. szeptember 7.

63 ÁBTL 2.7.1 NOIJ Bács-Kiskun-48. 1984. augusztus 24.

64 ÁBTL 1.11.1 35. d. 234-6/1986. A Bács-Kiskun Megyei Rendőr-főkapitányság vezetőjének 3/1986. számú intézkedése. 1986. október 7.

sági szervezet megszűnésekor, 1990 februárjában lezárt iratgyűjtemény, amely a vidéki kulturális folyóirat megfigyelésének történetét tartalmazta? A vizs-
szatekintés végeztével tehát újabb kérdőjelek. Ám hogy a bevezetőben feltett
kérdésre röviden válaszoljunk: több mint húsz évvel a rendszerváltoztatás után
a szórványosan előforduló állambiztonsági dokumentumokból csak töredékes
kép megrajzolására van lehetőség. Az eredmény mégis egy olyan, sok általános
vonást hordozó történet, amelyet árnyalhatnak, a hézagokat pedig kitölthetik a
szereplők, az érintettek élményei.

Tóth Csilla

A szöveg mint tárgy

Vizualitás, narráció és társadalmi reprezentáció

Márai Sándor *Bolhapiac* című kötetében 1934, 2009

A Helikon Kiadó életműsorozatában 2009 szeptemberében, 75 év után változatlan tartalommal jelent meg újra Márai Sándor *Bolhapiac* című novelláskötete. A kiadvány azért jelentős, mert az eddigi azonos címen futó kötetekben nem ugyanazok a szövegek szerepeltek, mint az eredeti első kiadásban – olvashattuk a könyvbemutatóról szóló híradásokban. Kezünkbe véve azonban a Pantheon korabeli kiadását láthatjuk, hogy az előbbi állítás csak a szövegekre nézve igaz: Székely-Kovács Olga rajzai a Helikon kiadványából hiányoznak. A harmincas évek első felében ugyanis egy rövid ideig, 1932 és 1934 között Márai művei illusztrációkkal kísérve jelentek meg, leszámítva az *Egy polgár vallomásait*. Mindez félreitolható mint marginális filológiai, könyvtörténeti részlet, magyarázható személyes sorsokkal és kapcsolatokkal (Székely-Kovács Olga férje a Pantheon igazgatója és tulajdonosa volt, 1938-ban zsidó származásuk miatt kényszerültek az ország elhagyására), az illusztrációk megléte, illetve hiánya mégis lényeges kérdésre: a befogadás eltérő kulturális kontextusaira, textus és kontextus viszonyára, a könyv, a kiadvány formájának jelentésformáló erejére mutat.

Amint azt látni fogjuk, a könyv materiális aspektusainak figyelembevétele, a befogadás és a megalkotás közösként tételezett kulturális közege, a kontextus és a mű formai elemeinek együttes vizsgálata új lehetőségeket kínálhat a történeti értelemben elgondolt jelentés rekonstruálásának kísérletében. Az immanens szöveg illúziójától elszakadva az értelmezés perifériális kérdései felé irányul a figyelem: olyan tényezőkre, melyek általában figyelmen kívül maradnak, kevésbé tudatosulnak, mégis nagymértékben befolyásolják az értelemképzést. A szöveg materiális aspektusai, a recepcióban óhatatlanul jelen lévő funkcióhipotézisek és az értelmezés kereteként szolgáló domináns funkcióhipotézisek, a szöveg esztétikai hatásstruktúrájának s kontextusának közös elemei: olyan összetevők, melyek nem köthetők szigorúan sem a szerzőhöz, sem a szöveghez, mégis nagy szerepük van a befogadásban, és csak a szöveg korabeli kontextusa, az ún. elsődleges kontextus vizsgálata vihet közelebb hozzájuk.

A felvetett kérdések közül a Chartier nyomán a szöveg materiális aspektusának nevezett tényező talán a leginkább kézzelfogható. Chartier az irodalomtudomány megszokott szemantikai szövegfogalma helyett sokkal materiálisabb szövegfelfogást képvisel: „A szerzők tehát nem könyveket írnak, hanem szövegeket, melyekből mások nyom-

tatott tárgyakat készítenek. A különbség – éppen az a tér, melyben a jelentés(ek) kialakul(nak) – gyakran feledésbe merül.¹

A szöveg formája nem csak jelentést alakít, de új befogadói közeget teremthet, új kulturális szokásokat alakíthat ki. Szöveg és hordozója egymástól elválaszthatatlan, a szöveg jelentései gyakorlatilag azoktól a formáktól függenek, melyekben eljut a befogadóhoz. Chartier könyv- és olvasástörténeti kutatásainak középpontjában – Ricoeur nyomán – a szöveg és az olvasó világának találkozása áll, s bár ezek a kutatások hosszabb időszakaszokra irányulnak², a Márai-recepció megszakítottága folytán az életmű egyes darabjai mégis alkalmasak lehetnek az ilyen közelítésre.

A *Bolhapiac* szövegeit és képeit egybeolvasva fokozottan érvényesül az a panoptikum-szerűség, amit az egyik jellegzetes társadalomkritikai-baloldali ihletettséű olvasat, a Fejtő Ferencé helyezett előtérbe: (a kötet) „...nyugodtan viselhetné a *Panoptikum címet is*”, (a *Bolhapiac*) „panoptikus kötet”.³ Az *Ember* című novellából idéz egy részletet: „*Latin panoptikum volt ez itt, ahol a pontosságnak és tárgyilagosságnak azzal a csaknem kegyetlen örömeivel mutatták be az embert és alkatrészeit, mely a latin fajtát jellemzik.*” Fejtő értelmezését folytatva az idézett részlet felfogható a kötet egészére utaló mise en abyme-ként, ahol a mutató névmás egyszerre utal egy szövegen belüli és egy szövegen kívüli elemre: a szöveg panoptikusságára és a panoptikumra mint valóságelemre, a kultúra egy eltérő regiszterére. Az izgalmas feladat: a szöveg panoptikusságának kibontása a szöveg kontextusának egyik eleméből, a panoptikumból.

Az *Ember* című novellában megjelenített latin panoptikum és a korabeli városligeti ún. Plasztikon nagyjából ugyanúgy nézett ki. Két nagy részre oszlott, a látogatók először a híres emberek, királyok, korabeli politikusok, valamint a leghírhedtebb bűnözők és a legszörnyűbb torzszülöttek viaszfiguráit csodálhatták meg, majd az emberi szervek következtek. A Plasztikon 1939-es tájékoztatója szerint⁴ az aktuális miniszterek és a közelmúlt uralkodói váltakoztak a történelem alakjaival, így Imrédy Béla, Franco tábornok társaságában Kleopátra volt látható. Rögtön utánuk a bűnözők osztálya következett, majd újra politikusok (Sztálin, Beneš, Trockij), s aztán a „világhírű Barnum Cirkusz világattrakciói”, pl. Paradis Colori, az orrszarvú asszony, a tányérajkú néger nő, vagy Abdul Hamid, a madárfejú gyermek következett. Ezek után volt megtekinthető az Anatómiai Múzeum, de csak 16 éven felüliek számára, mert a kiállított emberi testrészek között az egészséges és beteg nemi szervek is helyet kaptak. A panoptikumban így egy parataxikus és egy metonimikus rendezőelv érvényesült.

Narráció és figura, elbeszélés és vizualitás viszonya lényeges szerepet töltött be a látványosságok befogadásában. A jegy mellett a látogatók kezében ott volt a „A Plasztikon kiállításának ismertetője” is, mely mind a 114 viaszbáburól közölt infor-

1 Chartier, Roger: *A világ, mint reprezentáció*=Elbeszélés, kultúra, történelem, Narratívák, 8., szerk. Kisantal Tamás, Budapest, Kijárat Kiadó, 2009, 46.

2 Chartier e témájú művei közül magyarul is olvasható: *Az olvasás kultúrtörténete a nyugati világban*, szerk. Roger Chartier és Guglielmo Cavallo, Budapest, Balassi Kiadó, 2000.

3 Fejtő Ferenc: *A területeken kívüli író* = Szocializmus, 1935., febr., 2. sz., 92.

4 A Plasztikon kiállításának ismertetője, Városliget, Mutatványos tér, 24, 1939. Az OSZK kisnyomtatványtárának anyagában csak két példány szerepelt, a másik 1940-ből, a kiadó alatt a Plasztikon tulajdonosa és működtetője felesége, Fényes Mártonné neve volt feltüntetve.

mációt. A híres emberek esetében a néhány soros leírás az életrajz, a hírhedt bűnözők esetében a krimi narratív sémáját követte. Minden esetben lezárt, kerek történettel van dolgunk, a történetek szerepe a figura identitásának a megteremtése, így válik a néző számára teljesen beazonosíthatóvá. A zárt, jól ismert narratív séma abban is segít, hogy a látott figura beilleszthető legyen a befogadó valóságának hatalmi és etikai rendjébe. Így például 1939-ben a Plasztikon élére „ösi földünk visszaszerzői” kerültek (Imrédy, Teleky, Kánya Kálmán), a bűnözők esetében pedig a krimi narratív sémájához képest a narráció új, elmaradhatatlan eleme a büntetés pontos, a jogi szaknyelvből kölcsönzött leírása.⁵ További érdekesség, hogy a metonimikus elv jelen van az anatómiai részleg mellett a bűnözők osztályában is: külön részleg a „bűnjelek múzeuma”, ahol pl. látható volt az az utazókocsár, melyben egy meggyilkolt leány holtteste volt, vagy egy kályha, melyben egy ékszerészt égettek el.⁶ A Plasztikon kivette részét a nemzeti mitológia és nemzeti identitás fenntartásában is, egyszerre érvényesült 1848 és a Monarchia kultusza, ami ekkor, 1939-ben már elválaszthatatlan attól a külpolitikai törekvéstől, mely a revíziót egy idegen hatalom segítségével látta lehetségesnek végrehajtani.⁷ A Plasztikon tájékoztatója jó példája annak, hogy a kultúra perifériáján elhelyezkedő jelenség (hiszen akkoriban már a panoptikum, mint ahogy az egész Vurstli, hanyatló korszakát élte, a társadalom alsó rétegeinek szórakozási lehetősége volt⁸), sőt annak is egy marginális, megőrzésre érdemtelennek ítélt objektívációja összefügg a hatalom és a befogadás-megalkotás közösként tételezett kultúrájának centrális kérdéseivel.

A kultúra különböző területeinek egymásra hatása, textus és kontextus összjátékának vizsgálata a kulturális narratológia legfontosabb törekvése. A klasszikus narratológiával szemben lényeges a narratív struktúra kontextuális és történeti beágyazottsága. Az átfogóan értelmezett kultúra és az irodalom, pontosabban a kollektív tapasztalati valóság és az irodalmi formák összeshívódottságát vizsgálja (Erl-Roggendorf, 2002: 79.). A szociológiai redukcionizmussal szemben az irodalmi mű nem a társadalmi valóság tükröződése, nem egyszerűen egy adott társadalmi réteg tapasztalatának a kifejeződése. Nemcsak arra képes, hogy a kollektív tapasztalati valóságot artikulálja, hanem képes a kultúra szimbolikus értelemvilágára jelentős hatást gyakorolni (Erl-Roggendorf, 2002: 77.). A kulturális kontextus (Nünning, 2000: 360.), vagy a mű elsődleges kontextusának (Takáts, 1998: 316.) vizsgálatában érdemes a vizsgálódást a szöveg ismétlődő, hangsúlyos motívumai és a korabeli valóság közös elemeire összpontosítani.

A *Bolhapiac* esetében szöveg és kontextusa egyik közös eleme a panoptikum. A motívum két helyen szerepel: Az *Ember* című tárcanovellában az elbeszélő egy

5 A 24. viaszfigura leírása jó példa arra is, hogyan fonódott össze a kirekesztő gondolkodás a hatalmi rend fenntartásának törekvéseivel: „Varga Pál cigány; szegkovács, aki Streisinger Ernő vaskereskedőt bestiális módon meggyilkolta és kirabolta. Négynapos hajtvadászat után sikerült az elvetemült gyilkost elfogni. A bíróság kötél általi halálra ítélte.”

6 A 44. figura egy gyermekkocsi volt, „amiben egy agyonütött és kirabolt baromfikereskedőt a szemétdörmögő toltak, ahol elásták”.

7 Így például Szent István és Ferenc József ugyanazt a címkét kapták: „Magyarország apostoli királya”; a Habsburg család tagjai (Ferenc József felesége, Erzsébet, IV. Károly és Zita királyné) közvetlen szomszédságában volt látható Szent István, II. Rákóczi Ferenc és Kossuth.

8 Lásd.: Granasztói Péter: *Tömegszórakozás a Városligetben – A Vurstli*, Budapesti Negyed, 16–17., 1997/2–3.

panoptikumban jár, a *Vidali módszer*e címűben pedig a híres író „igazi” halotti maszkját, viaszfiguráját készíti el. A korabeli kiadás illusztrációi döntő szerepet töltek be a kötet panoptikumszerűségének érvényre juttatásában. Pusztá meglétük képes felidézni a panoptikumbeli befogadás szituációját, szöveg és figura összetartozását, csak hogy a *Bolhapiac* virtuális panoptikumában narráció és figura, elbeszélés és vizualitás aránya megfordul. Az illusztráció látszólag ugyanolyan mellékes elem a kiadványban, mint a Plasztikon esetében a tájékoztató: a befogadás nyilvánvalóan mindkettő nélkül megtörténhet, mint ahogy a 2009-es kiadás olvasása esetén így is zajlik. A *Bolhapiac* 1934-es kiadásában az illusztrációk azonban más okból is lényegesek: felhívja figyelmünket a szöveg vizualitás felé irányuló igen erős transzgressziójára. A szöveg nemcsak felhasználja a panoptikum motívumát, de egy új panoptikumot teremt azzal, hogy a bábéskodás tevékenységét áthelyezi egy eltérő kulturális és társadalmi közegbe: a könyv és a szépirodalmat olvasók világába. Ebben az illusztrációknak nagyon lényeges szerepük van, a kiadvány külső megjelenése nem szakítható el tartalmától. A szöveg materiális aspektusa, valamint narráció és figura, elbeszélés és vizualitás viszonya fontos szerepet tölt be a befogadásban, látni fogjuk, hogy „nincs szöveg anélkül a hordozó nélkül, melynek révén az olvasóhoz eljut, és megértése függ ezektől a formáktól.”⁹

Míg az 1934-es Pantheon-kiadás nem visel semmilyen alcímet, a 2009-es igen, melyben a „Tárcanovellák” alcím jelzi, hogy a harmincas években a kortársak számára még élő műfaji konvenció, vizualitás és narráció szoros összetartozása mára már feledésbe merült. A „festmény” és „rajz”, valamint az irodalmi „elbeszélés” és „rajz” analógiája igen erős¹⁰ – állapította meg szöveg és kép közelségét a korabeli irodalmár, a vizualitás a közönség által is érzékelhető műfaji elvárás és norma volt.

A panoptikum, mint a világ metaforája, a szemtanú elé táruló változatosságában, annak minden negatívumával együtt a kortárs számára összekapcsolódott a társadalomkritikával: nem véletlen, hogy általában a baloldali értelmezők emelik ki a *Bolhapiac* e jellegzetességét. (A már említett Fejtő Ferencén kívül így Kázmér Ernő olvasata is, aki a rajz és a novelette közé helyezi a *Bolhapiac* írásait, a kötet szerinte nem más, mint „polgári arcképgyűjtemény”¹¹; de a *Nyugat* kritikusa politikai értelemben semleges olvasata is párhuzamot von a panoptikum képével: „...tragikus regény... az Élmény folyton... a vásári panoptikumok mulattató tarkaságával változik...”¹²). A panoptikum az előbbi jelentésben foglalkoztatott más korabeli írókat is: F. Faragó Juci is ezt a címet adta a szinte egy időben megjelent novelláskötetének¹³, melyben a kétszeresen hátrányos helyzet – erdélyiség, illetve nőiség – szempontjából mutatja be a társadalom különböző alakjait. A fiatal Márainál is egybefonódott a panoptikum motívuma és a társadalomkritika; a német expresszionizmus emberszeretetéből, a testvériesség gondolatából és a Neue Sachlichkeit tárgyyszerűsége törekvő, riportszerű ábrázolásmódjából nőtt ki

9 Chartier, Roger: *A világ mint reprezentáció* = Elbeszélés, kultúra, történelem, Narratívák, 8, szerk. Kisantal Tamás, Budapest, Kijárat Kiadó, 2009, 46.

10 Dénes Clarissa: *A rajz kialakulása irodalmunkban*, Budapest, 1933. 4.

11 Kázmér Ernő: *Márai Sándor: Bolhapiac* = Kalangya, 1934. dec., 12. sz., 934. De a *Nyugat* kritikusa is.

12 Nagy Endre: *Bolhapiac – Márai Sándor új könyve*, Pantheon = Nyugat, 1934. 604-605.

13 F. Faragó Juci: *Panoptikum*, Szatmárnémeti, 1933 és Erdélyi Szépművés Céh, 1938.

a *Külvárosi panoptikum* versciklusa (1922)¹⁴, melyet csattanóként az alapötlet képi megfogalmazása, *Az akasztott* figurája zár. Eszerint *A külvárosi panoptikum*ban a megszokottól eltérően most magukat szemlélhetik a nézők: „Egészen megdöbbentő ebből a »hogy« mondjám, új perspektívából: Miket csinálnak lenn az emberek.” *A Bolhapiac* megtartja a versciklus ötletét, felcseréli a panoptikum figuráinak és nézőinek szerepét, viszont túllép az ilyen egyszerű társadalomkritikus olvasaton, a szenvedő emberiséggel együtt érző expresszionista pátosz helyét átveszi az irónia, önirónia.

A 42 novella java része azt a pillanatot járja körül, amikor a figura, az „Ember” a maga konkrétságában és képszerűségében megjelenik mások, a másik szeme előtt. Az ide sorolható kb. 25 novella témája a társadalmi tekintet. A társadalmi tekintet színrevitele és a panoptikum metaforikus azonossága első látásra nem sokban tűnik különbözni a „színház az egész világ” gondolatától. Mégsem csupán a *Külvárosi panoptikum* ötletének, a panoptikumbeli szituáció átfordításának megismétléséről van szó. A panoptikumbeli báméskodás nézőpontjának átfordítása és áthelyezése egy másik kulturális közegbe a társadalmi reprezentáció problémáját helyezi előtérbe – a Vurstli közönsége helyett a polgári réteg számára.

A szöveg a kortársak által is megfogalmazott, a műfaji konvenciók alapján elvárt képszerűségét az illusztrációk nem egyszerűen csak közvetítik, de fel is fokozzák. Ezzel együtt a szöveg a választott műfajokból fakadó (rajz, útirajz, tárcanovella) vizualitása is felerősödik, ám a szövegek vonatkozásában ez nem egyszerűen a leírás túlsúlyának tudható be. A novellák és a hozzájuk kapcsolódó grafikák fókuszában többnyire a figura áll. A rajzok a figurával egyenrangú kompozíciós eszköze a tekintet irányja. A *Gigerli* című novella illusztrációján nemcsak a gigerlit bámulják, de ő is kíváncsi az általa keltett hatásra (ld. 108. oldal). Az *Egy író portréja* esetében láthatjuk, hogyan néznek össze Popper, az író háta mögött, a figurák és a tekintetek irányja nemcsak két részre osztja a képet, de össze is köti a részeket (ld. 109. oldal). A legjobb illusztrációkon a befogadó pillantása is bevonódik a kép terébe, így a felidézett panoptikumbeli báméskodás szó szerint átkerül a könyv és a befogadó közötti térbe. Így például a *Teddy* című novella prostituáltja az olvasót is hívja tekintetével arra a különös légyottra, ahol szexuális szolgáltatás helyett a kábítószer-használat és élvezet megleséséért fizet az elbeszélő (ld. 113. oldal). Az alkalmazott kompozíciós eszköz egy metaleptikus szinttel feljebb mutat, magára a befogadóra. Az olvasó tekintetével játszó grafikai megoldások metaleptikus jelleget kölcsönöztek a kötetnek: a korabeli olvasó a szó szoros értelmében a virtuális panoptikum nézőjévé vált. A *Ronda nő kalapban* című tárca esetében szöveg és kép viszonya átfordul: míg a szöveg feltárja a nő hihetetlen csúnyaságát, az illusztráció elrejti, csak utal rá, kiprovokálva ezzel a néző kíváncsiságát, aki tekintetével szeretne a háttal álló nő elé kerülni, hogy megbizonyosodjon rótságáról, s ezzel ő is egy legyen a báméskodók között: „Szemérmetlenül néztem, leplezetlenül, egyenesen arcába bámultam, igaztalan és tehetetlenül. ...Így nézték mind, a kalauz és a gazdászok is.” (ld. 110. oldal).¹⁵

Az újkori viaszműzeumok, viaszfigurák gyökerei a középkori viaszszobrokhoz, templomi fogadalmi szobrokhoz vagy effigiekhez nyúlnak vissza, melyek funkciója

14 Márai Sándor: *Külvárosi panoptikum* (A kikiáltó, A kokainárus, Az ember, akit elütött egy autó, A pénztáros, A fiatal lány, A szép pap, A cocotte, A szent, A geográfus s A gyermek, Az akasztott.) Kassai Napló, 1922., dec. 24., 301. sz. 29.

15 Márai Sándor: *Bolhapiac*. Tárcanovellák, Budapest, Helikon, 2009, 32.

a távol lévő vagy halott személy helyettesítése, reprezentációja volt. Panoptikum és reprezentáció tehát a kezdetektől összekapcsolódó fogalmak. A viaszbábu készítése, kiállítása, szemlézése, a másik számára való megalkotottság, a másik tekintetének való kitettség a kötetben a társadalmi reprezentáció metaforája. Ennek a kollektív folyamatnak a középponti eleme a látás, a megfigyelés aktusa, ami nagyon sok szöveg ismétlődő motívuma. (A *Szerelmesek*-ben a kávéház közönsége és az elbeszélő a szerelmeseket figyeli, a *Gigerliben* az elegáns férfit a szanatórium lakói, *Az élvezőben* az élvező önmagát vizsgálja a tükörben, a *Teddy*-ben az elbeszélő figyel, ahogyan a prostituált beadja magának a kábítószert, őt meg a lány kutyája nézi, az *Első vizitben* a beteg nézi az orvos asztalát és testét, a *Ronda nő kalapban* című elbeszélésben szinte az egész kupé a csúnya nőt bámulja stb.) Az ábrázolt, egyszerre vizuális és mentális képkalkotás majdnem mindig nyilvános, nyilvános térben játszódik, és gyakran értékelő mozzanat kíséri (*Egy író portréja*, *Ronda nő kalapban*, *Gigerli* stb.). A színhelyek sokszor kötődnek a polgári szórakozás színtereire: kávéház (*Szerelmesek*, *Az ismerős*, *Teddy*), strand (*Húsmérgezés*, *Őszi uszoda*), hajó (*Víz és föld*), táncos szórakozóhely (*Parkett*, *A dobos*), hotelszoba (*Az élvező*), vagy más nyilvános helyekhez, így pl. a szanatórium, kórház (*Gigerli*, *Éhség*). Az *Egy író portréja* című novella kezdőpontja az a pillanat, amikor a figura megjelenik az utcán, láthatóvá válik mások számára: „Popper író volt és a Galamb utcában lakott. Többnyire csak estefelé vált láthatóvá, amikor feltűnt az utcán...” i. m.¹⁶ Az előbbi idézet folytatása szerint az író persze kinevetik a háta mögött: „Levegőzik– mondták az emberek a háta mögött. S összenéztek és röhögtek.”¹⁷ Az illusztráción szerepel a nézőpontok felcserélhetőségének témája is: a három figura külső megjelenésében igazából semmi különbség nincs, csak annyi, hogy Popper éppen kalapot visel. (ld. 109. oldal) A *Gigerli* című elbeszélés illusztrációján (ld. 108. oldal) a drága, elegáns ruhákat viselő figurát megbámuló emberek és maga a figura körszerű kompozíciót alkot a cím által sugallt centrális helyett: a szerepek tehát felcserélhetők, a megbámult egyszerre báméskodik és fordítva. Lényeges különbség ez a panoptikumhoz képest, ahol a tekintet egyirányú, a viaszbábuk és a nézők közti társadalmi – morális különbség nem léphető át, s ezzel a Plasztikon biztos, a hatalommal megegyező értékrendet és világképet kínált, míg a *Bolhapiac* virtuális panoptikumának hangsúlyos, ismétlődő eleme a nézőpont átfordíthatósága, a megítélés viszonylagossága. A *Ronda nő kalapban* című novellában a megbámult asszony végül visszanez az elbeszélőre: „Mikor pillantása arcomon pihent, könnyű csodálkozást vettem észre szemében, milyen emberfelettien ronda vagyok.”¹⁸ A képkalkotás, vagyis a társadalmi reprezentáció kölcsönös és végtelen folyamat, állandó értékelést és viszonyítást feltételez. A csúnya asszony, aki egyébként megfeleltethető a Plasztikonban a Barnum Cirkusz torzszülettei egyikének, mielőtt leszállna a vonatról, bepúderozza az arcát. Népes családja fogadja az állomáson, ahol elhangzik a megszokott üdvözlő formula, ami egyben persze a novella csattanója: „Remek színben vagy, nagymama” – mondta az egyik asszony. És lekopogta a sínautó oldalfalán.”¹⁹

A társadalmi reprezentáció folyamatának lényegi része a kép. Moscovici hangsúlyozza, hogy a szociális reprezentáció minden képzetet megfeleltet egy foga-

16 I. m. 27.

17 I. m. 27.

18 I. m. 34.

19 I. m. 35.

lomnak, és minden fogalomnak megfeleltethető egy képzet (Moscovici, 2002: 227.). A szociális reprezentációk fragmentumai lehetnek szavak, képek, képzetek, ideák, leírások. Ezek a képek azonban – megmaradva a *Bolhapiac* kontextusában – Durkheim felfogásával ellentétben nem az egyéntől függetlenül léteznek. A szociális reprezentáció az egyéni tudat aktiválásához kötődik, de nem belső, mentális folyamat, nem is külső, nyilvános, hanem a kettő sajátos viszonya. A *Bolhapiac* panoptikumának elbeszélőjét éppen ez az összefüggés foglalkoztatja.

A *Bolhapiac* gyakori motívumai a különböző vizuális művészetek és a város kínálta látványok és látványosságok, így például a fényképezés (*Éhség, Víz és föld, Ronda nő kalapban*), a színház, a festmény (*Szerelmesek, Víz és föld*), a panoptikum (*Az Ember, Vidali módszere*) és a kirakat (*Kirakat*): a kulturálisan adott, kollektív minták jelképei, a szociális reprezentáció fragmentumai.

Ezek sok esetben tökéletesen megvalósulnak, s a novella témája éppen a figura és a kép közötti megfelelés, mint például a *Szerelmesek* című novella esetében („*A primitívek képein ülnek a szerelmesek ilyen bódult hűdéseken, ferde nyakkal, egymás kezét fogva, halottfehéren*”²⁰), de ennek ellentéte is lényeges. A *Ronda nő kalapban* című novella a látvány és az értelmezéséhez szükséges társadalmi sztereotípiák inkongruenciája kerül előtérbe: „*Elképzeltem mint fiatalasszonyt, egy órával az esküvő után, a fotográfusnál, mirtuszkoszorúval a homlokán, amint az ura vállára hajtja a fejét. Elképzeltem családi körben, vacsora után, amikor horgol vagy mesél gyermekeinek. Lázasan illesztettem rá az élet matrikáit, de egyik sem illett.*”²¹

Különösen érdekes a *Kirakat* című rajz. Szalkay ötlete, a haszontalan tárgyakat árusító bolt és annak kirakata tulajdonképpen egy dadaista montázskép, de nem egyszerű polgárpukkasztás, hanem lázadás a performált képek uralma ellen: „*A kirakat közepén egy szépen megmosott kódarabot kínáltunk fel... Külön üvegtartály kínálta a »gyermekjátzóhomok«-ot, tízdekás csomagolásban... Fekete ónixalapon öt deka kanári-ekxrementum húzódtott meg, melynek árát Szalkay, véleményem szerint, az általános kereseti viszonyokhoz és a kereslethez képest kissé magasra tartotta. Külön keretben kínálgzott eladásra Pierre Benoit egyik legrosszabb regényének 165. lapja, kitépve, számárfülesen és üveg alatt.*”²² A novella végén itt is megjelenik az értékelés aktusa: Szalkay lázadását a társadalom megtorolja, végül elviszik a rendőrök, ami folytatva a panoptikummal vont párhuzamot, megfeleltethető a Plasztikon útmutatójában a bűnözők figuráihoz fűzött narráció utolsó elemének, a büntetés leírásának.

A társadalmi reprezentáció és a panoptikum azonossága azonban nemcsak egyszerűen a báméskodás színterének áthelyezéséből fakad. A panoptikum, a Plasztikon és a *Bolhapiac* közös szerkesztési elve azonos a modern társadalom viszonyainak jellegzetességével. A panoptikum és a modernizálódó társadalom rendezőelve egyaránt a hierarchikus viszonyokat felváltó parataxis és a metonimikusság. A legkülönbözőbb alakok láthatók egymás mellett a kötetben. Ennek megfelelően a novellák leggyakoribb színhelye a vasúti kupé, ahol a mellérendeltség tapasztalhatóan érvényesül (*Zsaroló, Az utazás, Ronda nő kalapban, Feri*). Az *Ember* című tárcában a panoptikum a demokratikus egyenlőséggel szélőséges megvalósulásaként jelenik meg: „*az első részben az embert már fejlettebb állapotában mutogatták, mint hadvezért, neves politikust, hasfelmetszőt*

20 I. m. 103.

21 I. m. 32.

22 I. m. 76–77.

és méregkeverőnőt”²³. A panoptikumban az Ember látható „minden kivételében”, s a különböző kivetelezések között csak fokozatbeli eltérés van. Ugyanitt az „alkatrészek osztályának” színekdochéja egyes novellákban másféle metonimikus viszonyként tér vissza. Az *Első vizit* című elbeszélésben az üzletszerűség következtében az orvos nem embereket, hanem betegségeket lát várótermében („a poros pálma alatt idősebb vesegyulladás ült”²⁴), amiben a német expresszionizmus egyik stíluseszköze, az ember eltárgyasítása köszön vissza. Ennél újszerűbb eszközzel él a *Gigerli*, melynek műfaja átmenet a tárcanovella és a riport között: az elbeszélő a szemtanúk beszámolója alapján készít riportot a gigerli haláláról. A szemtanúk megfigyelései alapján készült, a figura ruházatára vonatkozó részletes leírásokhoz az elbeszélő értékelő kommentárjai kapcsolódnak, amelyek mind az észlelés, a megfigyelés tökéletlenségére vonatkoznak: „Az emberek megfigyelőképessége véges, s ezért be kell érniünk vele, hogy csak azt a sötétkék kétsoros öltözetet fogadjuk el hitelesnek, melyet az első ebédhez öltött fel... Nagyjából tehát fogadjuk el megbízhatónak azt a jelentést, mely határozottan állítja, hogy ebédhez fekete magas antilopbőr cipőt viselt, puhát, mint egy kesztyű, szürke selyemharisnyát s kétsoros sötétkék utcai ruhát.”²⁵, „Tömegben mindig ilyen megbízhatatlanul észlelnek az emberek.”²⁶ Ebben a novellában kapcsolódik össze közvetlenül a társadalmi reprezentáció és az észlelés metonimikussága: maga a megfigyelés utánozza a panoptikum metonimikusságát. Nemcsak a figura, de az észlelése is panoptikus. A címszereplő utolsó napjaira visszaemlékező szemtanúk csak a viselt ruhákra tudnak pontosan visszaemlékezni, az emberi arcra már nem, melyről a novella csattanójaként az elbeszélő különböző, egymásnak ellentmondó vélekedéseket idéz. Az irónia nyilvánvalóan nemcsak a gigerli figurájára vonatkozatható. A modernizálódó társadalomban metonimikus viszonyok jellemzik a személyiség különböző megnyilvánulásait, önkifejezését, így pl. a *Parkett* című tárcában a szórakozóhelyen a szereplők helyett a slágerszövegek beszélnek: „Ha én egyszer beszélni kezdenék!” – hirdeti a főpincér márványarca.”²⁷

Abból indultunk ki, hogy a *Bolhapiac* társadalomkritikája nem közvetlenül a megjelenített figurákban rejlik. A kötetet a panoptikumból, mint a kontextus és a mű világának közös, ismétlődő eleméből kiindulva értelmezve láthatóvá vált a kultúra különböző területeinek (populáris szórakozás és az irodalom) összeszövődöttsége: a figurák önazonossága a szociális reprezentáció révén a modern társadalom által felkínált különböző kulturális minták mentén szerveződik. Ebben a tekintetben a *Bolhapiac* az *Idegen emberek* (1930) című mű problémafelvetéséhez kapcsolódik. A regény hőse a modern identitás szabad választásának mámorát éli meg Párizsban, a vágyott „európai” identitás megalkotása az interiorizált kulturális minták fizikai megtapasztalásával válik egyenlővé: a mentális mintaképekhez, a társadalmi reprezentációk fragmentumaihoz ezért az észlelés testi jelenségei kapcsolódnak. A regény a német expresszionizmus központi témáját, az én szétesésének élményét a nyelvi-kulturális

23 I. m. 187.

24 I. m. 163.

25 I. m. 18–19.

26 I. m. 18.

27 I. m. 55.

idegenség problémájára helyezi át. Az irányzat kulcsfontosságú témája²⁸ a műben az identitás felbomlásával válik egyenértékűvé. Hősválasztása (az idegen, a métèque szerepeltetése)²⁹ és a megváltozott szubjektum-objektum viszony (a perszonifikáció által megelevenített közlekedési eszközökkel szemben a destabilizálódó szubjektum képe, állatmotívumok) a berlini kora expresszionizmus törekvéseire vezethetők vissza. Az expresszionista líra jellegzetes stíluseszköze, a perszonifikáció Márai regényében áterjed a közlekedési eszközökről a különböző feliratokra, neonreklámokra, pl. „óriási villanybetűk ordították”³⁰ és „Pathé hangszórója eksztázisban üvöltözött”³¹. Az idegen beszéd fenyegető jelenségként tűnik fel: „a pincérek...ordítva vágták át magukat a tömegben”³²; a rikkancsok „fájdalmas dühvel hörögve”³³ járták az utcát. Az expresszionizmus nyelvi kollázsa az *Idegen emberek*ben idegen nyelvű betéteket jelent, amelyek nemcsak német vagy francia beszédfoszlányok, hanem újságok szalagcímei, utcai feliratok, plakátok, neonreklámok – vagyis a modern nagyváros kellékei. Az *Idegen emberek* azért is lényeges regény Márai pályáján, mert itt jelenik meg először az identitás témája és a hozzá kapcsolódó narratív invenció: az elbeszélőt felváltó hős élettörténeti elbeszélése, az ún. Márai-regény. Az ötlet a *Válás Budában* módosul élettörténeti monológgá, hogy *A gyertyák csonkig égnek* című regényben ez a forma szinte teljesen dominánssá váljon. Az *Idegen emberek* első kötetében a figurális elbeszélő a hős identitásválságát beszéli el, míg a második kötetben a hős saját élettörténeti elbeszélésének megalkotásával szilárdítja meg önazonosságát.

A nyelvi kollázs a *Bolhapiac* írásai között a *Parkett* című tárcanovellában jelenik meg, de itt francia feliratok helyett slágerszövegek sorai szerepelnek. Lényeges, hogy a *Gigerli* című tárcában látott észlelési minta (metonimikusság) most a slágerszöveg révén az önkifejezés metonimikusságaként jelenik meg, a szereplők beszéde helyett áll, mely a társadalmi reprezentáció kétirányúságát példázza. A különböző (egyéni és társas) pszichikai folyamatok teremtik a társadalmi valóságot (a *Gigerli* esetében ez a szóbeszéd, pletyka, a *Parkett* esetében a slágerszöveg sémáiban megvalósuló világlátás), miközben „...*(a külső) valóság más oldalról magukat a pszichológiai folyamatokat konstruálja*”³⁴. Az említett két novellában megnyilvánuló kultúrkritikánál fontosabb kérdés, hogy a *Bolhapiac* panoptikus, a társadalmi reprezentációt tematizáló novelláiban milyen szerepet tölt be a hős megformálásában a hős saját elbeszélése a narrátortól származó leíráshoz képest. Itt lép be a kulturális narratológia mint a forma szemantizációjának kérdése (Gymnich-Nünning, 2005). Vizualitás és narráció, mint láttuk, a Plasztikon tájékoztatójában együtt teremtették meg a figura azonosságát.

28 Az expresszionizmus ún. „diagnózis” jellegű irányzatának meghatározó témája az én szétesése (Ich-Zerfall). Ez a motívumkomplexum GIESE (1993) szerint olyannyira lényeges, hogy az expresszionista líra minden más témájának és motívumának hátterét alkotja.

29 Az expresszionizmus számos művének témája az idegenség vagy az idegen, pl. Ernst Blass *In einer fremden Stadt* és Ehrenstein *Der Fremde* című verse, René Schickele *Der Fremde* című regénye, ill. Franz Werfel „*Fremde sind wir auf der Erde alle*” című költeménye, ezt Márai le is fordította *Az olvasóhoz* címmel. Georg Trakl versei közül nem egy e szócsoporthoz épülnek, a sor természetesen még folytatható.

30 I. m. 58.

31 I. m. 48.

32 I. m. 48.

33 I. m. 48.

34 László János: *A szociális reprezentáció járóvnytanáról*, Replika, 41–42., 2000. november, 292.

A Bolhapiac panoptikus novelláiban is megjelenik a szociális reprezentáció fragmentumaihoz kapcsolható leírás és az egyéni identitást hordozó élettörténeti elbeszélés.³⁵

A *Teddy* című, már említett elbeszélés viszonylag korai³⁶, ebben is megtaláljuk az expresszionista motívumokat és a nyelvi kollázst. („Messze az utca sarkán, vérvörösen ez a töredék szó ordított villanybetűkkel, mint a kor jelszava: ...rage, veszettség. Ez a garázs-ból maradt meg.”)³⁷ A figura az elbeszélő számára mindenekelőtt látvány („En ilyet addig csak kórházban láttam.”), a kábítószerfüggőt a panoptikum metonimikusságának megfelelően elsősorban kellékei és testi tünetei jelenítik meg („Leültem egy székre és néztem... Nagy táskája tartalmát kiszórta az ágy közepére: több tucat üres üvegfolyót szórt ki, amilyenbe a morfiumot csomagolták, injekciós célokra, egy pravaz fecskendőt, vattát, kis üveg étert.”)³⁸ Az elbeszélő csak később kéri meg a nőt, hogy mondja el élettörténetét. Ez azonban ugyanúgy töredékes, mint a kor, melyre a felirat utalt, felborul az időrendi és ok-okozati sorrend, s a nő „most már nem is nagyon emlékszik a sérelemre, amely miatt a heroinhoz menekült”³⁹. A metonimikus viszonyokként megjelenő vizualitás háttérbe szorítja az életmű egy korábbi darabjában, az *Idegen emberekben* már identitásképző szerepben feltűnt élettörténeti elbeszélést.

Vizualitás és narráció a tárcanovella műfajában találkozik. A kötet panoptikus novelláiban azonban, mint láttuk, a leírás és a kép különböző változataival való játék végtelenségig kiaknázza a műfaji keretek kínálta lehetőségeket. A szövegek és a panoptikum közti párhuzamot erősíti a két műfaj azonos funkciója: mindkettő a könnyű szórakozás igényét elégítette ki. A figura, a leírás túlsúlya a történettel szemben nemcsak egyszerűen a tárcanovella, tárca, útirajz műfaji tradíciójából és a cselekmény hiányából fakad: a szövegek a panoptikum látásmódját juttatják érvényre, a mű és a valóság közös elemében. A panoptikusság megteremtésében, mint láttuk, igen nagy szerepe volt a kiadványnak, a tárgyként felfogott szövegnek. A metaleptikus illusztrációk révén az olvasó is részesévé vált a panoptikumnak, s a nézőpont megfordításával ő is egy lehetett a viaszfigurák között, mint ahogy a Plasztikon látogatója is belenézhetett a „nevettető tükörbe”⁴⁰. A bámeszkodás közegének áthelyezése a társadalmi reprezentáció problémáival szembesíthette a korabeli olvasót, de ez csak a rendszerrel szemben álló, baloldali olvasatokban jelent meg, közvetlen társadalomkritikaként értelmezve. Olyan modernizálódó társadalmat láthatunk a kötet novelláiban, ahol az észlelést és az önkifejezést egyaránt átható metonimikus viszonyok, a parataxus lép a hierarchikus viszonyok helyébe. A normák érvényességi körét, térhez és időhöz kötöttségét, változékonyságát a kötet egyes szövegei

35 Ez a kérdés csak az életműben jelenik meg oppozícióként, László (2000) saját és Jovchelovich kutatásai alapján hívja fel a figyelmet az elbeszélésre, mint erős tudásmegtartó reprezentációs formára.

36 Első megjelenése: Pester Lloyd, 1932. ápr. 2., 74. sz. 1–3.

37 Márai Sándor: *Bolhapiac*, Budapest, Helikon, 2009, 129.

38 I. m. 127.

39 I. m. 129.

40 67–68. *Kacagtató, nevettető tükörök. Tessék belenézni!* = A Plasztikon kiállításának ismertetője, Városliget, Mutatványos tér, 24., 1939.

egyébként közvetlenül, a panoptikum képszerűségétől függetlenül is tematizálják (*Húsvéti népszokásaim, Taxiban, Az utazás*).⁴¹

A *Bolhapiac* legerőteljesebb metaszövege, a *Vidali módszere* kezdő sorai ismét (Az *ember* című tárcanovella után következik a kötetben) behívja a panoptikum képét: „Az ő szellemében cselekszem, amikor gyöngéd és mégis könyörtelen kézzel letörlöm a halott író kendőzött arcáról a mesterséges színeket...” A kendőzött arc újraalkotása nem más, mint a viaszbábuk készítésének metaforikus átírása, s a címben említett Vidali és a panoptikum újra felidézett képe ismét a populáris regisztert, a film világot hívja be. A nagy sikerű *Das Wachsfigurenkabinett* (1924) című Paul Leni filmet *Panoptikum* címmel 1934-ben vetítették Magyarországon⁴², ami véletlen egybeesés, de felelősíthette a panoptikum motívumát. A *Vidali módszer*ben az elbeszélő, mint szerző is bevonódik a kötet virtuális panoptikumába, ahogyan egyébként Leni filmjében is. A filmbeli költőt azért alkalmazták a panoptikumban, hogy történeteket írjon a figurákhoz, s ezzel becsalogassa a nézőket, s a tulajdonos lányával együtt ő is szereplője lesz az általa írt történeteknek. Vidali, az elbeszélő írói példaképe a tízes-húszas évek egyik sikeres mozzisztínészével és rendezőjével azonosítható, Giovanni Enrico Vidalival. A művészi tevékenységet termeléssé alakító szórakoztatóiparnak feleltethető meg a bűvár figurája. A kötet élén *A bűvár* címmel, „*Előszó helyett*” álló tárcanovella a művészi tevékenységet szakadatlan munkaként mutatja be, címszereplője a klasszikus modernség patetikus művészfigurájának ellenpontja. Írni nem valamiféle hőstett, nem is valamiféle rejtett kincs utáni szüntelen keresés: „*Amikor elszántam erre a mesterségre magam... Valami egészen mást akartam innen felhozni innen, alulról... Homályosan emlékezett, hogy másképpen képzelte el. Valami mást akart felhozni, nem vízi hullákról adni hírt, s összekaparni rozsdás vackokat s kis panamákat, biztosítási csalások leleplezéseit; valami mást, talán valami kincset, amelyet még nem is látott senki odafönn.*”⁴³ Ugyanakkor a kor másik alternatívája, az új tárgyiasság szemtanú-riporter elbeszélői pozíciója is ironikusnak jelenik meg. A *Teddy*ben a heroinista prostituált a századforduló démonának torzfigurája, az elbeszélő figurája pedig a Neue Sachlichkeit tárgyilagosságra törekvő, a megfigyelésre szorító elbeszélői magatartás önironikus ábrázolása és lelepleződése. A heroinista prostituált és az őt megfigyelő elbeszélő mellett a hotelszobában ugyanis végig jelen van egy harmadik is: a címszereplő. Teddy, a kutya éppen olyan mereven és kitartóan figyel az elbeszélőt, ahogyan az a főhősét. A novella csattanójaként a találkozás színteréül szolgál lebuj legközelebbi felkeresésekor Teddy már ismerősként üdvözliz az elbeszélőt, sőt mi több, amint kiderül, korántsem ő az egyetlen ismerőse.

Az írói ars poetica inkább a *Szerelmesek, Gigerli* vagy a *Ronda nő kalapban* című novella elbeszélői pozíciójából olvasható ki, ahol az egyes szám első személyű elbeszélő nem mint egyszerűen valamilyen esemény megfigyelője, hanem a társadalmi

41 Olyan normákról van szó, amelyek a városi közegben alakultak, illetve alakulnak át: a *Húsvéti népszokásaimban* a locsolás iparszerűsége, *Az utazásban* az aratás jelentésének kiüresedése, a *Taxiban* a flörtölés szabályainak változásai állnak a középpontban.

42 Nemes György filmplakátja (1934) az OSZK Plakát- és kisnyomtatványtárában található. A filmről lásd a korabeli műsorújságokat, pl. *Panoptikum* = *Műsoros revü*, 1934, V. évf., 12. sz., május 1–20. 1. és *Filmújság*, 1934. ápr. 21., III. évf., 16. szám, 6.

43 I. m. 9.

reprezentáció megfigyelőjeként és résztvevőjeként jelenik meg. A *Ronda nő kalapban* című elbeszélés azért fontos, mert a narráció itt egy művészi problémát megjelenítő monológként is olvasható, mely szerint az elbeszélő nem tudja összeilleszteni a szociális reprezentáció fragmentumait, a különböző mintákat és a valóságot, hogy megalkossa hőse önazonosságát. Az elbeszélő az asszony élettörténetét, a megélt élet valóságát képek segítségével próbálja felidézni, de ez sikertelen, a felvillanított életképek, a különböző női szerepek nem egyeztethetők össze a valósággal. („Képzetelem az élet minden szituációjában felvonultatta, villámgyorsan, láttam őt, mint fiatal anyát, amint gyermekét szoptatja, s szelíd mosollyal – egy orrszarvú mosolyával – föléje hajol a csecsemőnek, és bölcsődalt zümmög. Elképzelve a strandon vagy egy premieren, prémes belépőben.”)⁴⁴ A figura szó szerint panoptikussá válik, a Plasztikonbeli orrszarvú nővel válik azonossá.

Írónak lenni szintén különböző minták elfogadását jelenti, Vidali azért lehet az elbeszélő példaképe, mert a mesterség minden létező szerepváltozatát kipróbálta. Az író maga is képek előállítójaként és értelmezőjeként jelenik meg, az irodalom pedig termelési folyamatként a társadalmi reprezentáció része.

A mesterség titkait kutató elbeszélőt mestere leveleiben a művész termelésben és árucserében való részvételére figyelmezteti: „Első levelében... ingerült-bensőségességgel érdeklődik, hogyan lehetne megkapni a honoráriumot egy prágai laptól, ...”, „Második levelében, mely válasz volt ...hozzá írt hódoló soraimra, megkért, küldjek neki ajánlott levélben német antiszeptikus ragtapaszt...”⁴⁵ A művészet szubverzív ereje Szalkay abszurd lázadásával, a hasznavehetetlen áruk kirakatával szemben (*Kirakat*) inkább ezeknek a tényeknek a beismerésében rejlik.

A kötetnek ebben a vonatkozásban sajátos felhangokat ad, ha az életművön belül vizsgáljuk, s megpróbáljuk visszahelyezni társadalmi kontextusába. A *Bolhapiac* az 1934-es június eleji könyvnap favoritjaként, s egyben legnagyobb üzleti sikereként értékelt *Egy polgár vallomásai* első kötete után jelent meg, november elején. A két kötet recepciója csaknem párhuzamosan folyt, a *Bolhapiac* kritikusi értékítéleteit nagyban befolyásolta, hogy Márai előző művével a polgárság írója lett. A népi írók mintájára polgári szociográfiaként értelmezett mű nemcsak az urbánus írók, de a polgári olvasók számára is nagyfokú identitásképző erővel bír: „Az a hatalmas olvasótábor, amelyet Márai Sándor újságírói és írói munkásságával meghódított, mintha megragadta volna a könyvnap alkalmát arra, hogy demonstráljon az Egy polgár vallomásai és kirobbanó sikere és a gyönyörű könyv írója mellett. A könyvnap legnagyobb sikere kétségtelenül Márai új könyve volt. Ezer és ezer pesti polgár tett vallomást a vásárlásával az Egy polgár vallomásai mellett”⁴⁶ – írta az *Ujság* kritikusa. A könyv mint kulturális tárgy megvásárlásával az emberek kifejezték a polgársághoz való tartozásukat: az irodalom nem tekinthető pusztán egy társadalmi réteg lenyomatának, képes a kultúra szimbolikus értelemvilágára – jelen esetben a szociális reprezentációk világára jelentős hatást gyakorolni.

44 I. m. 34.

45 I. m. 191.

46 Turóczy-Trostler József: *Márai Sándor: Egy polgár vallomásai* = *Ujság*, 1934. jún. 7., 126. sz. 9.

Felhasznált irodalom

- Thomas Anz: *Entfremdung und Angst* = Horst Meixner-Silvio Vietta: *Expressionismus: Sozialer Wandel und künstlerische Erfahrung*, Mannheimer Kolloquium, München, Wilhelm Fink Verlag, 1982
- Mieke Bal: *Megjegyzések a narratív beágyazásról* = Narratívák 6., Narratív beágyazás és reflexivitás, Bp., Kijárat Kiadó, 2007
- Chartier, Roger: *A világ mint reprezentáció* = Elbeszélés, kultúra, történelem, Narratívák 8., szerk. Kisantal Tamás, Budapest, Kijárat Kiadó, 2009
- Durkheim: *A társadalmi tények magyarázatához*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1978
- Astrid Erll-Simone Roggendorf: *Kulturgeschichtliche Narratologie: Die Historisierung und Kontextualisierung kultureller Narrative* = Ansgar Nünning, Vera Nünning, *Neue Ansätze in der Erzähltheorie*, Wissenschaftlicher Verlag Trier, 2002
- Marion Gymnich-Ansgar Nünning: *Funktionsgeschichtliche Ansätze: Terminologische Grundlagen und Funktionsbestimmungen von Literatur* = Marion Gymnich-Ansgar Nünning (Hg.): *Funktionen von Literatur*. Theoretische Grundlagen und Modellinterpretationen, Wissenschaftlicher Verlag, Trier, 2005
- Peter Christian Giese: *Lyrik des Expressionismus*, Klett, Stuttgart, Dresden, 1993, Interpretationshilfen.
- Granasztói Péter: *Tömegszórakozás a Városligetben – A Vurstli*, Budapesti Negyed, 16–17. 1997/2–3.
- Jabloneczay Tímea: *Önreflexív alakzatok a narratív diskurzusban* = Narratívák 6., Narratív beágyazás és reflexivitás, Bp. Kijárat Kiadó, 2007
- László János: *A szociális reprezentáció járóánytanáról*, Replika, 41–42. 2000. november, 289–300.
- Moscovici, Sergej: *A szociális reprezentációk elmélete* = Moscovici: *Társadalom-lélektan*, Válogatott tanulmányok, Budapest, Osiris, 2002
- Nünning, Ansgar: *Towards a Cultural and Historical Narratology: A Survey of Diachronic Approaches, Concepts, and Research Projects* = Anglistentag 1999 Mainz. Proceedings, edited by Bernhard Reitz and Sigrid Rieuwerts, 345–73. Trier: WVT, 2000
- Pataki Ferenc: *Élettörténet és identitás*, Pszichológia, 1995, 15. 405–434. és uo. 1996, 16., 3–47.
- Takáts József: *Nyolc év az elsődleges kontextus mellett*, Irodalomtörténeti Közlemények, 2001/3–4. 316–324.
- Silvio Vietta–Hans George Kemper: *Expressionismus*, Wilhelm Fink Verlag München, 1975

Tóth Csilla

Székely-Kovács Olga (1900–1971)

Festő, illusztrátor, szobrász, keramikus. Édesanyja Székely Kovács Vilma, Ferenczi Sándor legközelebbi tanítványa és munkatársa; nővére, Bálint Alice szintén pszichoanalitikus. Férje Dormándi László regényíró, a Pantheon Kiadó igazgatója, majd tulajdonosa.

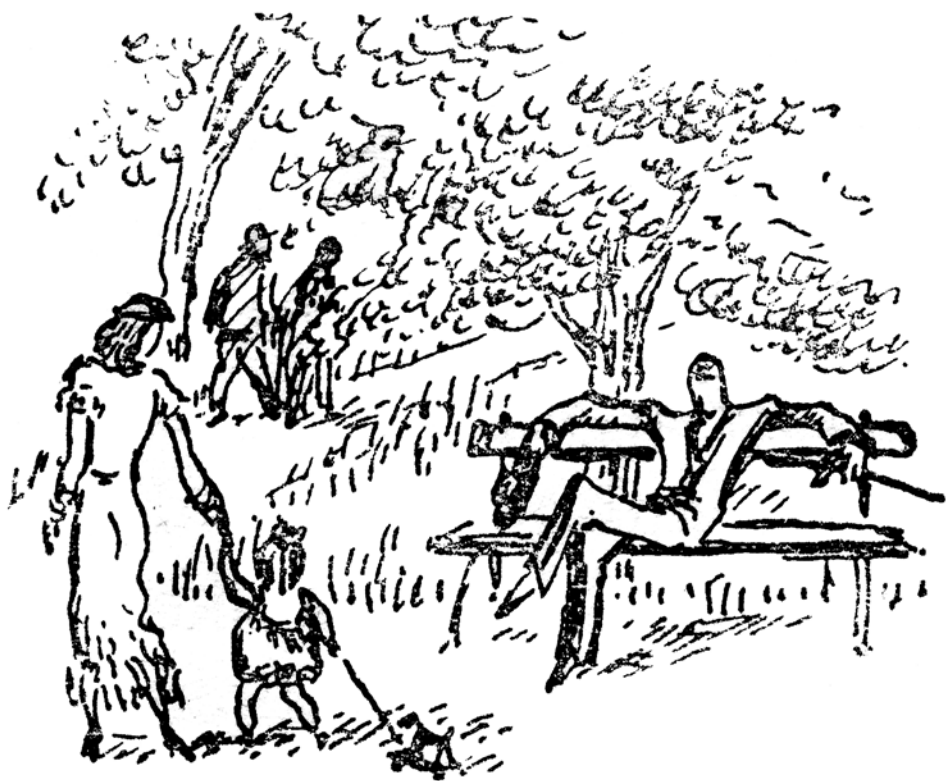
Székely-Kovács Olga Lohwag Ernesztinnél és Berény Róbert képzőművészeti szabadiskolájában tanult. A húszas-harmincas években több egyéni kiállítása volt látható az Ernst Múzeumban (1922, 1931) illetve a Nemzeti Szalonban (1927). A Műcsarnok 1921-es kiállításán egy női akttal az Erzsébetvárosi Kaszinó díját nyerte el. A New York-i Anderson Galleries 1926-ban rendezett kiállítást festményeiből.

A harmincas években számos kötetet illusztrált a Pantheonnál, így például Fejtő Ferenc *Érzelmes utazás* (1936) című könyvét, valamint Márai több kötetét is 1932 és 1934 között (*Csutora*, 1932, *A szegények iskolája*, 1933, *A sziget*, 1934 és a *Bolhapiac*, 1934).

A harmincas években a Dormándi házaspár lakásán találkoztak a pszichoanalízis iránt érdeklődők. Megfestette Ferenczi Sándor portréját. Berény Róberttel az 1924-es salzburgi pszichoanalitikus konferencia résztvevőiről készítettek karikatúrákat, a kötet egyik példánya a londoni Freud Múzeumban látható. Közös mappájuk reprintje 1954-ben jelent meg New Yorkban. (Székely-Kovács Olga–Robert Bereny: *Caricatures of 88 Pioneers in Psychoanalysis*, New York, Basic Books).

A házaspár 1938-ban emigrált Párizsba zsidó származása miatt, ahol a német megszállás alatt Vercors kiadója, a Minuit publikációit terjesztették. Alapítottak egy gyerekfolyóiratot (*Les Cahiers d'Ulysse*), melyet Vercors és Székely-Kovács Olga közösen illusztráltak.

Figurális, a századforduló stílusait magába olvasztó képei közül kettő (*Zsidó gyerekek, Kalapos nő*) a Hölgyek palettával című, a magyar nőfestészetet bemutató kiállításon volt látható (Magyar Nemzeti Galéria, 2008). A Párizsi Magyar Intézet 2005-ben rendezett kiállítást műveiből.

Olasz Sándor

Kisprózák

Zalán Tibor: Göncölszekér

„Az emlékezés minden tudásom.” Ez a Zalán-verssor járt az eszemben, amikor az új prózakötet írásait olvastam. Az alcím, mely általában félrevezető, ha valamiféle műfaji megjelölést tartalmaz, pontosan érzékelteti a néhány oldalas szövegek műfaji besorolhatatlanságát. Hiszen a többnyire emlékező írásokban rendre csődöt mond a short story, a récit court, a rövidtörténet megnevezés. Egyszerűen csak prózai szövegeket kapunk, melyekben háttérbe szorul a történetyszerűség, helyette reflexiósor, analógián alapuló metaforikusság jelenik meg, a tovább már nem csökkenthető minimalizmus következtében kép-, gondolat-, érzés-, helyzet- és látványszínlánkok kavarnak. Nem tudom, olvasta-e Zalán Tibor Michel Tournier kisprózáit. Ha olvasta, ha nem, rokonság fedezhető föl. A szöveg itt is eltolódik a szimbolikus irányába, vagy éppen mindenféle utalásosságtól megszabadul – példázva a történeti irányzattól független realizmus kiirthatatlanságát.

A bevezető írás látomásos, költői prózát ígér. Pál, az olykor alteregóként fölbukkanó hős (aki fordítva élt) egy éjszaka jelet kap. Fölülhet a Göncölszekér bakjára. Az ég hatalmas vászonná változik, „a film csak pereg tovább”. Egyszer azonban megakad valamiben a szekér kereke, s Pál leesik. Ám fönt ülnek azok, Baka és Sziveri költők és mások, akikkel lenn már nem találkozhatunk. Ez a két dimenzió közötti ingázás fordulópont Pál életében, mert „talán soha nem volt élete – aztán”. Nappali kudarcok és éjszakai álmódosások indítják el a fiút „a férfikor komor ragyogásai felé” (A fiú indulása). A Zórád Ernő meg az ördögben az ismert és kedvelt illusztrátor mellől – a Belfegor megtekintése után – az ördög kandikál. A humor változatait is megcsillantó szöveg olyan gyermekkori félelmekről, víziókról és hallucinációkról ad hírt, mint Nádas regénye, az *Egy családregény vége*. A Sárga lángban Pál előbb arról álmodik, hogy tigrisvadász, később maga is tigrisként kószál. Majd a tigrisketrebe költözik, nyers húst eszik, olyan, mint a farkasember. Ám megjelenik a nősténytigris, s Pál gesztusát, vonzódását a valódi tigris megtorolja. Az úton végig kétoldalas, nouveau romanos leírását (lásd *Pontos történetek útközben*, Mészöly), látomását „hirtelen lávaként sodorja el benne a valahonnan aláomló emberi kétségbeesés”. Szubjektív, többnyire első személyhez kapcsolódó történetek ezek, melyeket Zalán egyik (Virág Zoltánnak adott) nyilatkozata is megvilágít. A „botcsinálta regényíró, eredendően lírikus figura” ezt mondja: „...vannak különböző alkatú költők, s én olyan alkatú költő vagyok, aki ha megfeszül se tudja magát eltüntetni teljes mértékben a szövegből”. Ez a személyesség és életrajzság, beszélő és szerző azonosítása mégsem válik tényirodalommá. A *Negro* elbeszélője nyilvánvalóan a Zalán Tibor nevű „empirikus író”, aki az *Opus N3: Koga* kötetről, a *koga* szó hangzástalányáról beszél, aztán a negro cukorka ürügyén megható emlékezést olvashatunk az édesapáról. A *Villanások tágra nyílt pupillában* olyan balesetet mond el, amely közismerten Zalán balesete. Ám ahogy elmondja, annak ironiája szinte Karinthyt „hajazza”. S ugyan kié volna a *Tárca-bárca* kifakadása? Hogy ebben az országban megszűnt a szolidaritás, lassan semmire sem értékeli az írást.

Nem csoda, hogy az alanyi költő prózájában igen nagy átjárás tapasztalható a versek és a „gyalogos” epika világa között. Itt a földézett gyermekkori emlékezésekben (*Téglagyári történetek*, *Galamb* ciklus) újdonságként a pályakezdő versek világához (*Földfogyatkozás*) kapcsolódhatunk. Persze kitapintható a lírikus későbbi hangulata, mentalitása is. Mintha a *Lassú halált*

játszik próza-analógiái között járnánk. Élet és halál között, a halál felé haladva, a meghalással szembesülve mozognak a történetek hősei. A *Kerek fehér kavicsok* Ilonka nénije visszautasítja a süteményt: „*azt az állandóságot döntötte romba bennünk, amit hívhattunk addig életnek is*”. Vajon Pál nem akkor indul el a számára ismeretlen úton, amikor egy napon elkezd nem festeni? (A *cseh trombitás* című Kosztolányi-novellával formálódik itt a kölcsönös szövegköziség. Ott a muzsikálásra való lemondás indít el hasonló folyamatot.)

De minden líráság és lírizálás mellett és ellenére vérbeli prózát kapunk, melynek anyaga a feldolgozott múlt, s írásakor az író a szubjektivitástól mégiscsak a tárgyilagosság felé halad, mivel nemcsak önmaga érdekli, hanem a világ, a más emberek bőrébe, személyiségébe bújás, a más nézőpontból szemlélődés. Az érem egyik oldala a váratlan síkváltások sora, álom, látomás, képzelet keveredése. Zalán jellegzetes asszociatív blokkokat (halálfélelem, félelem, szorongás, izgalom, túlfűtöttség, vágy, nemiség) alakít ki, s metaforikus-asszociatív szerkesztésével, képszerűségével affektív nyelvhasználatával új tereket nyit a prózái közlés számára. Másfelől ezeket az írásokat a realizmus diadalaként is fölfoghatjuk. Eleven életszerűség, plasztikus alakrajz, pontos tér- és időbeli elhelyezés. A jelentés többértelmű, noha minden fogható, reális. Nagy elbeszélői hagyományokat idéznek meg ezek a két-három oldalas, minden fölöslegtől megszabadított írások. Sűrű, tömör prózavilág, melyben mindig van valami nyers, démoni. A nagyapa parasztfilozófusként elmélkedik az agyagról és a halálról (az agyag a halál, úgy lesz ismét élet, hogy kiégeted – és az embert nem lehet kiégetni, hogy megint éljen?). Ámde jönnek a tézesítők, s a gyermekek csúszdájába zsilettpengét rejtnek el. Vér a novella elején és végén (*Zsilettpenge és viharkabátok*). Az öregasszonyhoz betörnek, agyonverik; a naturalizmus alig elviselhető (*Hajnal a tanyán*). Panka perverz játék áldozata lesz (*A galamb*). A kislány kiszalad a pincéből, s utána szalad hatvan évig. A *Hagyatékek*ban harmadik személyű narrátor építkezik az első ciklus személyesre fogott élményeiből. „*Az öregember sötét szoborként ült a konyha feneketlen éjszakájában. Befelé hallgatózott, és bent olyan irdatlan csönd volt, amilyen sötét odakint*.” Zalánnak különös érzéke van ezeknek az irdatlan nagy belső csöndeknek az érzékeltetéséhez. Kiegyettség és megcsalottság köti az írásokat az eddigi két regény (*Papírváros*) atmoszférájához és élet-érzéséhez. A regények Thomas Mann-mottója szerint: „*kimerülve, eltévedve, letarolva, szétszagotva, betegen*” – a *Göncölszekér*ben minden együtt van. Ritka ebben az életben az ötös találat, s ha mégis beüt, akkor meg nincs lottószelvény (*Telitalálat*). Olykor ellenállhatatlan komikum sorolja magával az olvasót. Galambos, a nyugalmazott katonatiszt látogatója Bácskai Bánatos, „*feleségének első és egyetlen szerelme*”. A nyelvi humortól (szentimentalizmus és naturalizmus kontrasztja) a helyzet képtelenségéig szinte mindenre akad példa. Galambosné visszafiatalodik, szerelmi találkákon fogadja Bácskait, miközben Galambos bánatában zongoraórákra jár, szüntelenül a c hangot veri. „*Dallam? Attól félek, arról már lekésett, drága uram, a dallamról... De órái biztosan lesznek kedden és pénteken, kettő és hat között...*” – mondja a zongoratanárnő. Arról pedig, miként lehet három oldalon világunk szörnyű ellentmondásait leleplezni, a *Vízágy és porceláncsésze* mond legtöbbet az „*éhenkórász*” tanárnő és az ostoba újjazdag nő ellentétével. Visszatérő motívum valamely gyermekkori sérelem, ami aztán egész életen át fáj. (És a *Sztár*: a gyermek hős ujjaira rácsapják az ablakot, „*éveken keresztül fognak vérezni belül a kirobbant ablak üvegszilánkjaitól*.”) A szereplők legszívesebben kirohannának a világból („*csak rohanunk, rohanunk megállíthatatlanul a világegyetem középpontja felé*”), de a világ bennünk van, nem tudunk szabadulni (*Strandolunk*).

Kiváltképpen a gyermekkortól nem tudunk szabadulni, mivel minden fontos és döntő élményünk odaköt. „*A festők is, valószínűleg monománul mindig ugyanazt a belső tájat festik meg. Az én belső tájam az abonyi táj, a téglagyár környéke, a csavargások, a tó, a víz, a nád, a tetető. /.../ Többek között állandó toposz velem kapcsolatban a nő, a bor, az éjszaka... a korhely élet.*” A nemiség színrevitele, melynek megérzékítése újabban egészen más tartalmat kap nála. „*A szexualitás mint lefelé tartó lelki folyamat jelenik meg utóbbi munkáimban, nem mint az örömszerzés forrása, inkább a kapaszkodás egyik módozata, az életbe való kapaszkodásnak a lehetősége, ami görcsökkel jár, ami fájdalomkózzással jár.*” „*...az a bizonyos szexualitás a magánynak, az árvaságnak, a kiszolgáltatottságnak..., az életbe való kapaszkodásnak az egyik, ha nem az egyetlen formája.*” Eredeti, ösztönös, vágyakozó formájában csak a kamaszkorban marad meg. Mennyit tud Zalán a gyerekbandák, szövetekezések és ellenkezések világáról, túlfűtöttségéről! Kimeríthetetlen téma, s itt most Günter Grass *Macska*

és eger című kisregényének némely jelenetére gondolok. A kiskamasz társaságba nőnemű lény keveredik és vezéregényiséggé válik. A *Muci* téglagyári történetében egy csúnya lány jár állandóan a fiúk nyomában. Máshol a korszakra olyannyira jellemző sikerfilmek világa keveredik össze a gyerekek történetével. (A *Bolyhos Jancsi ujjai*ban a Tenkes kapitányához tapadnak az emlékmozaiok.)

A *Göncölszékér* darabjai önállóan is értelmezhetőek, de az a benyomás, hogy összetartoznak, együtt olvashatók, s ezt erősíti az elbeszélő (akár első, akár harmadik személyben szólal meg), a meglehetősen statikus tér egyneműsége. A ciklusok és a könyv egésze mégis az egységelvű olvasást bizonytalanítja el, az egyes írások autonómiája nem kérdőjeleződik meg. A közösségnek sok kicsi története van, de nincs egyetlen története. A magyar próza immár másfél százada meglévő dilemmájánál vagyunk. Mikszáth, Krúdy, Bródy Sándor, Kosztolányi, Pap Károly, Mándy, Bodor Ádám, a sor minden bizonnyal kiegészíthető, folytatható. Ám a dolog lényege ugyanaz: milyen regény az, amelynek egyes fejezetei kiszakítva is megállják helyüket, s milyen novella az, ami valamilyen rejtélyes okból regényfejezetté szervesül? A kötet írásai ugyanakkor hagyományos műfaji keretekbe is belesimulnak. A *visszaszerzett szív*, az *Emlékirataim*, a *Galambos Éva nem jött el* (többek között) a lírai-dramai novella magyar irodalmi hagyományához kapcsolódnak. A kemény, kegyetlen, nosztalgikus ellágyulást nem engedő milióbe belopakodik a líra. „*Szív nélkül nem élhet az ember*” – összegzi a régi disznóvágást főlidéző novella. Az abonyi zeneiskolai kudarcokra emlékező írásban olvashatjuk: „*Már akkor érezhettem, a legjobb és legveszélyesebb folyton úton lenni, de soha nem érkezni meg oda, ahová elindultam*” – olvasható a zeneiskolai élményeket feldolgozó írásban. Galambos Éva csak távolról figyeli az osztálytalálkozó eseményeit. Míg a többiek családi képeket nézegetnek, addig ő végiggondolja szorongásos életét. Az autográfia vagy fikció valamely lírai eleme szerepet kap (a metaforikusság tagadhatatlan), az epikus folyamat azonban oksági rendben bontakozik ki. Sokszor in medias res kezdődik, a lebegtetett záratok miatt nincs vége. Hirtelen éles megvilágításba kerül valami, s motivált eseménysort eleve nem várhatunk. Dramai írások, de nem föltétlenül a drámába illő dialógusok miatt. Noha Zalán Tibor prózaírás közben is kamatoztatja dráma- és hangjátékírói tapasztalatait. A szólam és nézőpont sokszorozásának eszköze a hanggal folytatott dialógus (*Találkozás a sehonnannal*). A sejtelmes párbeszédet azonban a narrátor által megformált térben és időben teszi lehetővé az elbeszélés. Szervesen illeszkednek a kötet (lírai-dramai novellákkal rokonságot tartó) kispózáihoz a tárcák (*Villanások tágra nyílt pupillában*). Lazán egymás mellé helyezett megfigyelések, fiktív történetet nem alkotó életképek, végiggondolt, vagy éppen jelzésszerű reflexiók érzékeltetik, hová jutottunk. Az utolsó írásban aztán végképp eltűnik minden irodalmi alakítás, deformáció és objektíválás. A *Tárca-bárca* a téglagyári tavak melletti kiskamasz vadságával és szókimondásával ad helyzetképet. Látszólag egyszerű narratív eljárásokban a sokféle bomlás és leépülés tematizációja folyik, az elbeszélő hangja szinte teljesen azonosítható az (implicit) szerzői szólammal.

H. Nagy Péter találó megállapítása szerint Zalán regényeiben „*rövidtörténetek, jelenetsorok, fragmentumok kapnak önállóítható funkciót*”. A kispózákat így ugyanahhoz a hagyományos műfajok fölötti műfajhoz sorolhatók, mint a regények. Bennük hol a robbanásveszélyes versek szerzője, hol a „*borús reggeli üzenetek*” küldözgetője szólal meg.

Turi Tímea

Nyomoz utána

Sándor Iván – Féner Tamás: *Hamlet visszanéz. Gábor Miklós arcai, szerepei*

Alighanem milyen hálás, éppolyan nehéz is Gábor Miklósról beszélni: a huszadik század – most már bátran kijelenthetjük – egyik legeredetibb magyar színészegyéniségéről. Egyrészt épp azért, mert nem kizárólag színész volt: írásai azonban mégis elválaszthatatlanok a színházi életétől is. Sándor Iván és Féner Tamás képes esszéalbumában is olvashatjuk, miként hatott Gáborra, amikor először találkozott Szentkuthy szövegeivel: „[é]rzéki volt és intellektuális egyszerre, sőt elválaszthatatlanul”. Ez a megállapítás minden bizonnyal Gábor Miklósról is igaz. Emblematikussá váló Hamlet-alakításának egyik kulcsa például pont az a fajta megélt szerep-elemzés is lehetett – ezt is idézi a kötet –, amely felfedezte és megjelenítette: a szerep intellektuális feszültsége és érzékletes drámaisága nem zárják ki egymást, sőt: egymást feltételezik. Bár sok értékes műhelyesszé és történelmi dokumentum-értékű szöveg is ránk maradt Gábor Miklóstól, az ő írói életműve nemcsak attól elválaszthatatlan, hogy színész írta őket, hanem – és ez nem ellentmondás – attól sem, hogy ezek az írások a leginkább és eredendően vallomások. Egy maszkn próbálja levetni önmagát. Gábor Miklós írói megnyilatkozásai voltaképpen akkor is naplószerűek, amikor a szó szoros értelmében nem azok. A hagyatékban maradt naplójegyzetek címe is beszédes módon lehetett: *Nyomozok magam után*. Ezért lehet tehát olyan nehéz Gábor Miklósról beszélni: kíméletlen és szemérmes nárcizmusának következményeképpen talán senki se ismerheti (ki) őt saját magánál jobban; mivel mindig a saját maga nyomában járt, ezért mindig meg is előzte önmagát egy lépéssel. Senki se lehetett nagyobb kritikusa saját magánál.

Sándor Iván könyve épp ezért a hiteles megszólalás egyetlen lehetőségét választja: ő maga is naplójegyzeteket ír. Naplót, ám ő sem a műfaj (ha van ilyen), hanem a megszólalás módjának értelmében. A *Hamlet visszanéz* választott beszédhelyzete azt sejteti: nem csak azért kell az esszéisztikus, vallomásos hangvétel, mert Sándor Iván olyan író, aki kortársa és ismerőse volt Gábor Miklósnak, de azért is, mert a Gábor Miklósról való beszéd megköveteli a személyességet: a személyességet, mint a vizsgálódás őszinteségének, vagy még inkább hitelességének a formáját. „Sokáig távoli, később közelebbi, élete vége felé baráti volt a kapcsolatunk. De mindvégig: két szemérmes ember.” A könyv lapjain egy olyan visszafogott kapcsolat bontakozik ki a nyomozó és a nyomozott között, ami kevesebb és bizonyos szempontból mégis különös barátság: a gondolkodás szimmetriája. (Erre példa a Bibórol való gondolkodás utólagosan – a nyomozás közben és által – felismert párhuzamossága.) A megírt – és a megírás lehetőségét biztosító – viszonyt ugyanis nem a személyes kapcsolat garantálja, hanem maga a kortársiasság, a közösen megélt idő. Ennek a viszonynak emblemaszerű nyitánya, amikor Gábor Miklós '46-ban a fiatal-ság diadalával játssza Richmondot a színpadon, miközben a könyv szerzője még kamaszként első udvarlásait bonyolítja a nézőtérben. A történelem nem a hétköznapi díszlete, hanem az idő minket összefűző lehetősége. Sándor Iván és Gábor Miklós történetéből így olvasható ki a huszadik század története is, a huszadik század színháztörténetén túl: miközben maga a század is színházként lepleződik le. Gábor Miklós mint jelenség és az őt megismerni és megismertetni szándékozó nyomozás ugyanakkor azt is megmutatja, hogy e kor és egyéniesség leplezésé-

nek lehetőségét – talán épp a történelem teatralitása és a mindenkori élethelyzetek drámaisága miatt – épp a színház, épp a színészet nyújthatja.

A nyomozás ugyanakkor nemcsak lappangó metaforája, de munkamódszere is a könyvnek, ami bizonyos szempontból nem más, mint nyomok újrendezése, hogy maga is nyommá váljon. Bár az alcím is azt ígéri, Gábor Miklós arcairól és szerepeiről ad számot, voltaképpen egy egyéniség megragadása a cél, aki épp e különböző szerepeken és arcon keresztül akarta ugyancsak megragadni és megint csak leleplezni korát és saját magát. „*Én akarok Jágó lenni, én...*” A kudarcos Jágó-alakítás műhelynaplója mint intellektuális teljesítmény – mint nyom – nem válik kudarcá. (Egyébként is felmerül a kérdés: miközben egy-egy alakítás esetén beszélhetünk bukásról, mikor fullad kudarcba egy írás, egy gondolat? Gábor pályája azt sejteti, a két kudarc voltaképpen egy, az pedig az önmagukkal való szembenézés elmulasztása.) A Jágó-alakításra vonatkozó mondat azonban ne tévesszen meg minket: Gábor Miklós színészetét – a nyomok tanúsága szerint – nem azonosulni vágyó sztanyiszlavszkijizmus, bár nem is „puszta” elidegenítés: a színház nála egzisztenciális tét.

A könyv törekvése tehát az, hogy nem mint színészt és nem mint író, hanem mint karaktert ragadja meg Gábor Miklóst – így pedig valóban csak nyomokra vagyunk utalva. Fényképekre, filmkockákra, Gábor Miklós írásaira, miközben Sándor Iván egykori kritikáira, találkozásainak emlékeire is mint nyomokra tekint: Sándor Iván, miközben Gábor Miklós után kutat, maga után is nyomoz. És miközben egy író színészt jelenít meg, maga is színházat csinál: karaktereket rajzol meg, drámai összecsengésekre mutat rá. Féner Tamás képei így nem illusztrációk a könyvben, vagy ha igen, akkor annyira, amennyire maguk a szövegek, a szövegnyomok is elkerülhetetlenül azok. A nyomozás, a nyomgyűjtés mint munkamódszer így még élesebben mutatja meg a színház közhelyszerű múltékonyságát. Ám miközben Gábor Miklós alakításai közvetlenül már hozzáférhetetlenek – lám, ilyen módon is hasonlóvá váltak a megragadni kívánt, ám múlt idővel –, a róla szóló könyv nyomán mégiscsak felmerül a kérdés: nem olyan színész volt-e, akinek a közvetlensége, a jelenléte – vagyis a színészi munkája – nem cél volt és eredmény, hanem maga is nyom, a gondolkozás, az ön- és korvallatás nyoma? A nyomok rétegzettsége nyilván nem zárja ki, hogy a közvetettnél van közvetettebb. Mindenesetre az ezredforduló környékére eső kamaszkori, mára már számomra is a saját nyomaimmá váló naplóbejegyzéseim tanúsága szerint, miután elolvastam az Alceste-ről szóló feljegyzéseit, hosszú napokig kétségbeesetten méltatlankodtam, hogy már nem láthatom Gábor Miklóst színpadon. És később is, akármit olvastam tőle, továbbra is ott éreztem nála az emberiséget megvető, ám az emberek iránt gyengédségét érezni képes magányos egyéniség szerepét: ám ez valószínűleg sokkal többet elmond az én személyes Gábor Miklós-képemről, mint Gábor Miklós képéről egyáltalán. A *Hamlet visszánéz* azonban nemcsak arról győz meg, hogy Gábor Miklós szerepei, írásai – vagyis nyomai – által megvalósított életműhöz csak személyesen lehet viszonyulni, de arról is, hogy e pályán maga a közvetlenség is egy nyom volt – noha mind közül a legfontosabb, mert együtt élt a korrall, amiben élt, és amiről olyan meggyőzően tudta elmondani, milyen szűkös mindig mindannyiunknak.

(*Tiszatáj Könyvek, Szeged, 2010*)

Fekete J. József

Az illúziólét konkrét tapasztalata

Dreff János/Tóth Dezső: Az utolsó magyartanár feljegyzései

„Nincsen más kalandom, mint én magam.”

D.J./T.D.

Vélhetően homo duplexnek tekinti az olvasó azt, aki önmagában egyszerre kettő, ráadásul író, és műve középpontjába önnön dualitását helyezi: Dreff Jánosként Tóth Dezsőt olvassa ki belőle, Tóth Dezső mondatait pedig Dreff Jánosnak tulajdonítja. Ők ketten az egy szerző, *Az utolsó magyartanár feljegyzései* című könyv írói. Beleírt ugyan ebbe a könyvbe Homérosztól Kukorelly Endréig mindenki, legtöbbit talán Joyce és Szentkuthy, ami egyfelől szerkezetet ad a kötetnek, másfelől meghatározza hangütését, és ha létezne valamiféle harmadik-felől, oda azt jegyezném: definiálja a mű műfajtalanságát.

Mert hogy nem regény, az (nem) biztos. Olyan mű, ami rákérdez a naiv Olvasóra: szerinted ugyan mi a regény? E kérdés eldöntésében a szerző mellé állnék, de ő bölcsen elhagyta könyvéből a műfaji meghatározást. Naiv olvasóként azt mondanám: szövegfolyam, szövegtenger. De nem hagy nyugodni a tapasztalat: egy tökéletes, vagy ha nem is tökéletes, de bevált szerkezet fölépítése, majd utólagos lebontása jelzi, hogy a szerzőt nem a múzsa ihletése emelte a rózsailatú spontaneitás puttó-formájú fellegei közé, hanem az általa a verbalitás szintjén értelmezve megvetett – amennyiben ez a szerző számára terhelő, inkább: elemzés tárgyának tekintendő – metézis mentén építette fel könyvét. Szövegekből, amelyek – bármennyire is meglepően hangzik – egy markáns narratív sík mentén helyezkednek el. Úgy tűnik, hogy nincs elbeszélői folyamatossága a műnek, noha van. Nem tudhatom, hogy a szerző mit is akart voltaképpen: elhitetni, hogy romokból építette vissza a regény által megjelenő – létező – szellemi katedrális, vagy arról győzze meg olvasóját, hogy sikerült lerombolnia a magyar közoktatás és a kortárs magyar próza mítoszát. Meggyőződésem viszont, hogy e kettős cél elérésének ernyedetlen buzgalma közepette folyamatosan rombolt és épített egyszerre.

Mondják, olvasom is, nem jó könyv, nem is lehet elolvasni, meg hogy problémákat vet fel, és nem ad válaszokat. Olyanok mondják, írják, akik maguk is leendő, vagy aktív pedagógusok. Csak azért nem írom, hogy magyartanárok, mert akkor kiderülne, nem a regény szerzője az utolsó magyartanár. Az ellenérvek ellenében hiszem: Dreff János/Tóth Dezső könyvét nyomban kötelező olvasmánnyá kell tenni a középiskolákban, a tanárképzőből pedig senki se léphessen ki anélkül, hogy elejétől végéig el nem olvasta ezt a könyvet.

Persze nem arra az olvasatára gondolok *Az utolsó magyartanár feljegyzéseinek*, amely a közoktatás alapvető kérdéseit taglalja. Érdekes módon a regény magyarországi recepciója zömmel erre a referenciális felületre reagált, noha szerintem a mű messze fölé emelkedik az egyébként hangsúlyosan problematizált témának. Ennek éppen a szétszúsás, a szétesés felé ívelő, a pl. joyce-i, vagy Szentkuthy-féle, szertelenségéből fakadó rendszer mellett felépített szövegkompozíció a bizonyítéka. Általa a szerző egyenesen kinyilvánítja, hogy önnön magáról beszél, és ehhez az ad alapot, amivel foglalkozik, de az, amivel – tanárként – foglalkozik, csupán lehetőséget nyújt számára a megszólaláshoz. És az alakváltáshoz.

Hiszen minden ebből lombosodik ki. A kötetet jegyző Tóth Dezső Dreff Jánossá válik. Voltaképpen ez a karkai metamorfózis a mű alaptémája, és nem a magyar közoktatás. Dezső tanár, János író, ugyanabban a testben. Két szerepben. Nem meghasonlott identitások, segítik

egymást önnön maguk értelmezésében. Mindent tudnak egymásról, sőt, az elokvenciával és gazdag szókinccsel megáldott tanár ösztönzi az író narratív nekifutásainak kiteljesülését, az író pedig igyekszik megfogalmazni a tanár dilemmáit, mert érvényes választ egyikőjük se adhat rájuk.

Beszédes már a kötet borítója is, amelyen tükörírásban látható egy szövegfragmentum, a szerző neve pedig vízszintes szimmetriatengely mentén tükrözve jelenik meg, csakhogy a Dreff Jánosnak nem a Tóth Dezső a tükörolvastása. Az itt felmerülő dilemmát a kötetből mottóként előrehozott versrészlet oldja fel, amelyben János szólítja meg Dezsőt, jelezvén, hogy a Dreff Jánusként jelölt szerző egy önálló életre kelt alakmás, heteronima, akárcsak például Pessoa szerzői alteregói, akikre nem egy utalás történik a szövegben.

A regény meghatározó része gyilkos önelemzés, a beszélő a témátlanság intenzitásának látszata mögött védtelenül kitérül. De ez-e a mű szándéka? Egyáltalán definiálható-e a regény szándéka? A szerző(k) mindenesetre felkínál(nak) néhány lehetőséget: „...meg kellene állapítani és határozni, hogy vajon regény-e ez vagy paródia, tanulmány vagy pamflet, emlékiratokat írtam-e, vagy változatokat egy fantázia szülte témára, és el kellene dönteni, mi van benne túlsúlyban: a tréfa, az ironia, az ostorozás vagy a badarság, a pur abszurdum, pur halandzsza; továbbá, hogy voltaképpen nem pöz-e az egész, tettetés, színészkedés, mesterkélttség, szellemességihiány, érzelmi vérszegénység, képzeletsorvadás, a rend aláaknázása és a józan ész lejáratása.” (21.) Talán mindezek egyszerre. Amennyiben Joyce *Ulysses*-ét Homérosz *Odüsszeiája* paródiájaként olvassuk, akkor Az utolsó magyartanár feljegyzéseit az *Ulysses* paródiájának is tekinthetjük. Amennyiben óvatosabbak vagyunk hermeneutikai megközelítésünk során, inkább a megelőzőttség viszonyát fedezzük fel a két mű között, ami folyamán Dreff János és Tóth Dezső Joyce művének szerkezetét követi az egy nap 24 órájának beosztását kísérve – ami Dreffnél egyáltalán nem a Bloomsdayre (1904. június 16.), nem egyetlen napra és 24 órára vonatkozik –, az *Ulysses* tudatfolyamának, nyelvi pazarságának, a konvencionális narráció szétrobbantásának a tükre megjelenik művükben, amit a metanarratív elemek felhasználása, a tipográfia adta vizuális lehetőségek kiaknázása fűszerez, s amit végül egy „így készült” jellegű work-fejezet zár, miként a DVD-n forgalmazott filmeket az extrák. A Dreff/Tóth regény egészében ilyen: kicsit ez is, kicsit az is, megnyugtatóan nem, vagy legalábbis nehezen definiálható, ráadásul mintha éppen ez a definiálhatatlanság lenne a célja. Az viszont kétségtelen, hogy angolosan játékos, franciásan érzelmes, németesen racionális és oroszosan szenvedélyes. Tekintélyes magyar és világirodalmi élményanyagot szippantott fel a szöveg pórusaiba, párját ritkító szókészletről tanúskodik. A paródiában tobzódik a *Rejtő Jenő: A néma revolverek városa – részlet a kritikai kiadásból* című fejezet, ahol a lábjegyzetek hivatkozás-építménye maga alá roskasztja az alapszöveget. Ez a szakmai paródia folytatódik a *20. óra* című fejezetben, ahol az utolsó lábjegyzet áthúzódik a rákövetkező fejezet első három könyvoldalán. A paródia és a parafrázis összeölelkezik a szövegben, és mindent magába gyűr Heideggertől Gyurcsány Ferenc öszödi beszédéig – hogy csak két kiragadott sarokpontot említsek. Néhol jelzetten és hangsúlyozottan, máshol finoman elrejtve, de felfedezhetően, mint például Hunter S. Thompson regényének címe (*Félelem és reszketés Las Vegasban*) a következő mondatokban: „És itt jön a félelem. Hogy nem és nem. A reszketés. Hogy de és de.” (157.)

Amikor az elbeszélő önnön magáról beszél – és folyton ezt teszi –, akkor harsányan patetikus, belehal érzelmeibe, ő lesz a „vértelen rezignáció lovagja” (25.), foglalkozásának története egyenesen szenvedéstörténet, egy remekbe szabott mondat megfogalmazása számára szellemi orgazmus. Ez a fortyogó, edényéből minduntalan kicsorduló érzelmi-szellemi masszaként elképzelhető narrációs túlzásigény ad lelket és stílust a szövegnek, ami hol az emelkedett, hol az alantas regiszterekben szárnyal. Az önvizsgálat adta, a szerző kettősségét elemző elbeszélői lehetőséget a narrátor szövegépítő eljárásá terebélyesíti, bármit is hoz szóba, azt megvizsgálja másik oldaláról is. Ennek nyomán dichotomikus jelentéstartalmakat bilincsel a fogalmakhoz. Így lesz nála a „figyelemfelkeltés oltára”-ból a „hatékonyság ravatala” (24.), a pirkadatból „a hajnal utolsó felvonása”, majd nyomban pontosítva: „a pirkadat a hajnal alkonya”. (57.)

Hogyan is lett Tóth Dezsőből, az „utolsó magyartanárból” Dreff János, az író? A hiperérzékeny személyiségű, az irodalmat egyedüli valóságnak tartó, szépírói ambíciókkal megvert szerzőt bedarálta a közoktatás malma. Túlélési stratégiái csupán elnyújtják agóniáját, az óhajtott menekülési útvonalak elé aggatnak egyre gyászosabb drapériákat. A valóság iszonyata döbbenti rá,

hogy érzékeny személyisége már csupán illúzióként egzisztál a konkrét tapasztalatok között, és ebből az illúzióból képződött meg az elbeszélő heteronima. „Mert mióta felvettem ezt az új nevet, a Dreff Jánost, azóta jobb lett nekem” – írja színéváltozásáról, de lábjegyzetben nyomban jelzi: „Nem lett jobb.” (147.) Az identitás problematikája attól mélyebben gyökerezik az elbeszélőben, hogy egyszerű megkettőződéssel megoldható lenne, ugyanis egyazon valós vagy fiktív entitáson belül is több, különböző identitás keresi önnön formáját. „Annyiféle identitást feláldoztam már a kéjsóvár hatásvadászat, a primitív megfelelni vágyás, a szakmai igényesség megkövetelte profizmus és a megsokszorozódás kínjából felfakadó szellemi kielégülések hajszolásának lestrapált oltárán, hogy ha akarnék, sem lehetnék már biztos a dolgomban. Már abban sem vagyok biztos, hogy a tanárlét féreglét. Lehet, hogy csak a nagyszerűség és a kivételesség dimenzióit értettük félre, és söpörtünk ki méltatlan árnyéklétünk keservei helyett.” (35.)

Ami a legfontosabb, az elbeszélői nyelv. Alapvetően derűs, amennyiben Szentkuthy Miklós és James Joyce regényeit derűsnek tekintjük, olykor érzelmes, ha Proustot érzelmesnek mondhatjuk, szomorú, ha Kierkegaard-t annak véljük, kíméletlen, amennyiben Stephen Kinget ilyenként éljük meg, humoros, ha Rejtő Jenőt annak tartjuk, humora és könnyedsége Karinthy, Molnár Miklóst, Fehér Bélát, Temesi Ferencet idézi. A nyelvi humor sziporkái mindvégig élénkítik az elbeszélést, ráadásul gyakorta gátat szakít a nyelv, a beszélő parodizál Lázár Ervintől Tandoriig, a köznyelvi fordulatoktól, a rétegnyelvtől a trágárságig, a tudományos értekezésekig mindent, ami írott vagy beszélt stílusként látó- és hallókörébe kerül. Ettől is továbblép, már nem csupán a nyelvet kezeli egyedüli eszközeként, hanem a lejegyzés szerszámát is önálló médiumként használja: a számítógép billentyűzete mintegy önállósulva nyelvet kreál, amivel párhuzamosan föl-bukkan az *Ulysses* új, még publikálatlan fordításának egy részlete (az első nekirugaszkodásánál úgy tűnt, ez még Szentkuthy 1974-es fordítása, de utánanézttem, mégsem az), majd váratlanul jön egy réteg halandzsa, amit egy tükörszedéssel készült fejezet, a tizennyolcadik koronáz meg, bár szerintem senki se olvasta el visszafelé, noha lehet, hogy tévedek. A számítógép egyébként az elbeszélői nyelv lehetőségeit a vizualitás irányába tágítja: ábrák, vignetták, képek szövegbe, illetve szöveg elé applikálását teszi lehetővé. A szövegben, miként a világban is: áll a bál, és mindenki meghívott. Áll a bál, és folyik a küzdelem.

A már említett Extrák utolsó fejezete *A böjti pré*, amelyben az egyébként Szentkuthy-kutatók közé tartozó Tóth Dezső Szentkuthy Miklós *Prae* című regényét veszi újra elő, mintegy visszafelé utalván saját művének egyik éltető gyökerére. Egyben látszólag el is határolja egymástól kettőjük intencióját, amikor a következőket írja: „Szentkuthyval ellentétben én nem a jelenségek jegyzékét akarom megírni, azt a bizonyos catalogus rerumot, nem, nekem bőven elég, ha csak a jelenségem jegyzékét vetem papírra. Ha saját skizofréniámnak leszek csupán a krónikása.” (326.) Csakhogy Tóth Dezső pontosan tudja, hogy Szentkuthynak a jelenségek jegyzéke elkészítésére vonatkozó deklarált szándéka mögött az egyetlen emberre utaló egyetlen metafora áll, vagyis ő is hajszál-pontosan arra törekedett, amit Tóth Dezső/Dreff János kitűzött maga elé.

Az egyszemélyes szerzőpáros megtalálta helyét a nem létező Szentkuthy-iskolában, ahol azt tanítják, hogy az íráshoz tehetség, intellektus, műveltség, nyelvi készség, szorgalom, analízis-precízió, szójáték, komolyság, humor, irónia, halandzsa és játékoság szükséges.

(Kalligram, Pozsony, 2010)

Doncsev Toso

Példa és jelkép

Lőrincz Csaba: A mérték

*„Bátor vagy és körültekintő
minden körülmények között.”*

A borítón középkorú, fáradt, markáns férfiarc. Magas, ráncoktól barázdált homlok, kékes-szürke szem, tűnődő tekintet, kérdő szemöldök, vastag ajkak, erős áll. A könyv közepén ugyanez a fénykép aláírással: „Meggyötört, töprengő közép-európai arc.” Lőrincz Csaba, a tragikus hirtelenséggel elhunyt politológus néz ránk, Kárpát-medencei sorstársaira.

Figyelemfelkeltő kiadvánnyal jelentkezett a Kisebbségekért – Pro Minoritate Alapítvány és a Méry Ratio Kiadó: *A mérték* címmel vastos, közel nyolcszáz oldalas kötetbe gyűjtötte Lőrincz Csaba eddig fellelt írásait – cikkeit, tanulmányait, előadásösszevegeit, fordításait, a vele készült interjúkat, illetve olyan anyagokat is, amelyeknek nem egyedüli alkotója volt, de társszerkesztői részvételét beazonosították.

Rövid idő alatt derekas és kiváló munkát végeztek a szerkesztők: Borsi-Kálmán Béla, Filep Tamás Gusztáv és Zelei Miklós. Az írásokat – témájuktól és műfajuktól függetlenül – négy, alkotói korszak: 1980–1986, 1987–1997, 1998–2002, 2003–2008 szerint tagolt ciklusban, általában időrendben közlik. Ott tesznek csak kivételt, ahol a kronológiában két, rokon témájú írás közé egy más tárgyú szöveg ékelődne be. Az anyagokat magyarázó és bibliográfiai jegyzetekkel látták el.

Az alkotói munkásságot bemutató rész után következnek a dokumentumok – a kedvezmény törvény koncepciója és normaszövege, valamint a Securitate Lőrincz Csabáról szóló jelentései. A kötetet két további, nagy ívű fejezet zárja: Lőrincz Csaba, a béke embere alcímmel Zelei Miklós beszélgetései Lőrincz Csaba életéről édesanyjával, Lőrincz Bélánéval, öccsével, Lőrincz Tiborral, névleges házastársával, Frankl Klárával és hajdani munkatársaival: Csuday Balázzsal, Klein Andrással és Németh Zsolttal. Végül a 2008. március 25-ei gyászszertartáson elhangzott beszédek, illetve barátok, tisztelők és kollégák sajtóban publikált búcsúztatói kaptak helyet a könyvben.

A kurta tartalmi ismertetésből is kiviláglik, hogy az így létrehozott mű nem szokványos kiadvány, nem emlékkönyv. Különlegessé teszi, hogy bár nem is életrajz, mégis az benne a legizgalmasabb, hogy mind a szerző műveiből, mind pedig a róla szóló interjúkból és visszaemlékezésekből egy megszzenvedett, gyötrelmes életút és egy mértékadó, példaértékű gondolkodásmód és jelentős közérdekű tevékenység tárul elénk. Lőrincz Csaba nem hagyott maga után monográfiákat, nem volt magányos szobatudós, ismereteit egy ügy, egy eszmei irányzat, egy megvalósítható és megvalósítandó kormányzati program kimunkálásának rendelte alá. Csapatjátékosként, társszerzőként, s olykor névtelenül számtalan anyagot öntött végső formába, még többet töprengett, faggatta társait, vitapartnerével polemizált, kérdéseket tett fel, logikusan érvelt és kristálytisztá következtetéseket vont le a megismert elméletekből, kutatásokból és nézetekből, a valóság görcső alá vett jelenségeiből, és véleményét nem rejtette véka alá. Értékhiányos, elgyávult és egyszerűsített agresszív világunkban szemlélete, stílusa, jelleme mindnyájunk számára igazodási pont.

A többszólamú kötet alaphangját a barát és eszmetárs, Pethő Sándor esszéje *Értékkel és mértékkel. Morálfilozófiai jegyzet egy életmű keletkezéstörténetéhez* adja meg, egyben ráhangolja az olvasót Lőrincz Csaba munkásságának befogadására. Pethő egy kora gyermekkori naplófeljegyzés tómondataiból kiindulva a homokvárépítés és a betonkeverés hasonlatával jellemzi Lőrincz

Csaba életútjának kettősségét – erkölcsi alapokon nyugvó elméleti munkásságát és az elmélet gyakorlatba történő átültetésének iszonytató, emberpróbáló nehézségeit. Világnézete, morál-filozófiai beállítottsága konfrontációra készítette környezetével, a szocialista, poszt-szocialista társadalmi valósággal. Szembeállását és küzdelmét őszintén, érzékletesen, lényeglátóan Bíró Gáspár, a barát, a földi, az állandó vitapartner idézi fel búcsúbeszédében: „...*Te vagy, még mindig te vagy az egyetlen, számomra hiteles idealista, ha nem veszed rossz néven, romantikus ezen a környéken. S ez kötelez.*” „*Az idealizmusod nagyon zavart, mert egyszerűen a valamikor megtagadott éneket láttam visszaköszönni. Igen, valamikor én is az voltam, de Afrika meg más ügyek a földhöz vágtak, ráragasztottak a cinikus realizmusra, ami mint soha nem elérhető, kívánatos gyümölcsöt üldözte a teáltalad vallott idealizmust... Ha valaki komolyan vette valaha az erkölcsileg megalapozott politikai dolgokat, az te voltál. Láttam, hallottam, éreztem, hogy mindez számodra élet-halál kérdés. Amikor ezt nekem többször kifejtetted részletesen, először úgy 1989–90 táján, egyszerűen nem hittem el. El kellett telni majd’ húsz évnek, hogy átértékeljem az akkori véleményemet. Mindig mondtad pedig, hogy egykoron haza akarsz menni. Ezt sem hittem el addig, amíg saját szememmel nem győződtem meg róla, hogy mennyire mélyen van benned a szeretet, sőt szerelem az erdélyi, az uzonkai, a sepsi, s még lehetne folytatni, táj iránt. Ez az enyémmé, a miénk, mondtad, kitekintve az autó ablakán. Most már értem, Csaba. Akkor nem teljesen... A véleményemet az idealizmusodról továbbra sem vagyok hajlandó alapjaiban megváltoztatni. Azt viszont el kell ismernem, korrekcióra van szükség. S ez a te múlhatatlan érdemed.*” Meggyőződésem, hogy Lőrincz Csaba nem volt idealista, hanem olyan realista, aki mert álmodni, ugyanakkor volt ereje kitartóan szembe úszni az árral, konokul következetesen. Állításomat nem csak személyes benyomásaimra alapozom. Pethő Sándor, de az emlékezők jó része, főként Klein András tényállításai támasztják alá és nem utolsósorban Lőrincz Csaba maga, aki a helyzetre, a Ceaucescu-diktatúra körülményeire alkalmazott politikai-erkölcsi credóját a Securitate házkutatása után már 1984-ben megfogalmazta és kifüggesztette szobája ajtajára.

„Provizórikusan emlékeztetbe vésendő:

Ebbe a szobába csak olyant engedsz be, akiben feltétlen megbízol.

1. a) Ügyességi engedéllyel bárkit beengedsz.

1. b) Igyekszel meggyőzni a családot, hogy a szoba a kapunál kezdődik.

2. Állandóan szem előtt tartod, hogy 100%-os biztonság nincs.

3. Nem hazudsz sem magadnak, sem másnak, ha nem feltétlenül szükséges.

3. a) Ha valaki felelősségre von, mert hazudtál, így felelsz: »Mutassa a letartóztatási parancsot, bizonyítsa be, hogy hazudtam, s viselem a törvényes büntetést.«

3. b) A 3. a pont a tetteidre is érvényes.

4. Helyváltoztatásra csak hiteles okmányokkal vagy erőszakkal kényszeríthetnek.

5. Bátor vagy és körültekintő minden körülmények között.”

Lőrincz Csaba maga számára öt pontban összefoglalta a lehetséges és eredményes civil ellenállás, a szellemi szabadságharc elvi és módszertani kiskatéját a kommunista rendőrállam körülményei között. Bátor volt és nem vakmerő, következetes, megfontolt és nem elvtelen hebehurgya, és élete végéig ilyen is maradt, önmérsékletet és felelősségérzetet tanúsító politikai stratégia.

Lőrincz Csaba 1959. augusztus 7-én született Sepsiszentgyörgyön. A híres székely Mikó Kollégiumban érettségizett, majd Kolozsvárott a Babes-Bolyai Tudományegyetemen szerzett magyar-német szakos tanári diplomát. Tagja volt a nyolcvanas évek legjelentősebb romániai ellenzéki műhelyének, a Limes Körnek. 1986-ban névházasság révén Budapestre települt. Az Országos Széchényi Könyvtárban helyezkedett el. Hamarosan megismerkedett Németh Zsolttal, a Fidesz kisebbség politikusával, akihez élete végéig szoros baráti és munkakapcsolat fűzte. Kutatóként, egyetemi oktatóként, szakértőként, köztisztviselőként és 2000 és 2002 között a Külügyminisztérium helyettes államtitkáráként, majd haláláig az Országgyűlés Külügyi és Határon Túli Magyarok Bizottságának főtanácsadójaként dolgozott. Németh Zsolttal motorja volt a nagypolitikai tényezővé váló bálványosi-tusványosi folyamatnak, és a kedvezménytörvény megalkotásának. A Fidesz kisebbségi, külpolitikai és nemzetpolitikai szakértőjeként ellenzéki, kormányzati, majd ismét ellenzéki pozícióban stratégiai formálója volt a magyar külpolitikának és különösen a magyar-magyar kapcsolatok alakításában játszott meghatározó szerepet.

Már a kötet elején közölt fordítások (Karl R. Popper: *Prognózis és prófécia a társadalomtudományokban*; Ludwig Wittgenstein: *Előadás az etikáról*), illetve *Liberális külpolitika Közép-Kelet-Európában* vagy például *A nemzeti kisebbségi kérdés sajátosságai Közép- és Kelet-Európában*, szemléltetik a szerző tájékozódásának forrásait és irányait. A sajtóban megjelent cikkei, például *Kihasználatlan külpolitikai mozgástér* (1996); *Sodródó magyar külpolitika* (1997); *Erdély a magasban? Megjegyzések Molnár Gusztáv Az erdélyi kérdés című tanulmányához* (1998); de a kéziratban maradt *Javaslat a magyarországi jobboldal és a magyarországi magyar zsidóság viszonyának alakítására, külpolitikai egyeztetésre alapozva* (2003); *A kormányzat mint vállalat*; *A magyar nemzetpolitika változásai* szövegeire egyaránt jellemző az a stílus, amelyet Pethő Sándor szóhasználata szerint „németes alapossággal, angolszász világossággal és franciás eleganciával” jellemezhetnénk. Szemléltetésül álljon itt az utóbbi, és vélhetőleg legutolsó tanulmányának következtetése, egyben zárszava, amely nem nélkülözi a Lőrinczi fanyar humort sem. „Orbán Viktort rossz politikusnak tarthatnánk, ha egy számára kedvező terepen, a határon túli magyar kérdésben nem próbálná meg kiaknázni a pártját, adott esetben a magyar államot erősítő lehetőségeket. Ez egybeeshet a határon túli magyarok védelmével, de ha nem, a határon túli magyaroknak maguknak kell gondoskodniuk saját védelmükről.

A határon túli magyar szervezetek téniszezni próbálnak azon a pályán, ahol a magyarországi pártok futballoznak. Mivel nincs sok esély arra, hogy az utóbbiak a tenisz szabályainak alkalmazására térjenek át, ha játékban akarnak maradni, a határon túliaknak is el kell kezdeniük futballozni.”

Lőrincz Csabát éveken át foglalkoztatta a legalitás és legitimitás problémaköre, viszonyrendszere. Doktori disszertációját is erről kívánta megírni. A hagyatékban ennek esetleg elkészült fejezetei nem maradtak fenn, de részleteket, szempontokat, számos adalékot talál ehhez az olvasó a közreadott tanulmányokban.

Lőrincz Csaba életműve félbeszakadt, befejezetlen maradt, azonban mégsem torzó, mert ez az életút példa és jelkép, és mások által folytatható. Ezt a folytatást vállalta fel a Kisebbségekért Pro Minoritate Alapítvány, amikor Lőrincz Csaba emlékének megőrzése és ápolása céljából 2009-ben Lőrincz Csaba-díjat alapított, amellyel tudósok, szakértők, írók, újságírók kiemelkedő külpolitikai, nemzetpolitikai tevékenységét jutalmazza. Az alapítvány a díjazottak munkásságát bemutató, a mostanihoz hasonló opusokkal értékes és hasznos hagyományt teremthetne.

(Lőrincz Csaba: A mérték. Egybegyűjtött írások tőle és róla. Budapest, 2010)

Hevesi Andrea

Kőszeghy Péter újabb könyve Balassi Bálintról

Kőszeghy Péter Balassi Bálintról írott kismonográfiája kétségtelenül szorosan kapcsolható a magyar irodalomtörténet-írás legfrissebb eseményeihez, azaz a szerző ismételt megtalálásához, a pozitívista történetírás idejét meghaladva friss, új perspektívából történő megközelítési módjaihoz. A szerző által képviselt történetírás új távlatokat nyit az elméleti és a történeti megközelítés között, így a kötet a legkülönbözőbb olvasási stratégiákkal rendelkező olvasók számára is újdonságot nyújthat. Kőszeghy Péter alapos, forrásokkal alátámasztott érveken keresztül jut el a Balassi-életmű értelmezéséig, mely (a szerzőtől megszokott módon) bővelkedik az elméleti vonatkozásokban is lényeges vitákat, kérdéseket fejtegető, tudományos vitaindító jellegű megközelítésmódban.

S ha már így, akkor felvetődik a kérdés: a Kalligram Margócsy István és Szőrényi László által szerkesztett és lektorált *Magyarok emlékezete* című sorozata miféle célt tűzhetett ki maga elé? E kötet kapcsán éppúgy kétséges lehet, mint a sorozat előző életrajzait olvasva (Devescovi Balázs: *Eötvös József*, Gergely András: *Széchenyi István*, Kerényi Ferenc: *Madách Imre*, Sárközy Péter: *Faludi Ferenc*), hogy a tudományos ismeretterjesztést, az emlékezetben tartást, a népszerűsítést vagy a tudományos életrajzírást tartják-e szem előtt a sorozat szerkesztői?

Véleményem szerint (egyet nem értve az előző, a *Magyarok emlékezete* sorozatban megjelent kötetek – összességében a sorozatot negatívan értékelő – kritikáival) a felvetődött kérdésre a választ megtalálhatjuk egy újfajta kiadói magatartásban, s ezzel együtt egy friss irodalomtörténet-szemléletben. A pozitívista történetírás meghaladásával napjaink életrajzai, monográfiái talán szintén túlmutathatnak azokon a szoros műfaji korlátokon, melyeket a múltban rá lehetett aggatni egy-egy kötetre. Egy népszerűsítő kötet miért ne lehetne tudományos alaposítással megírt, s miért ne adhatna teret a szubjektív (tudományos) elméletek kifejtésének?

Nyitottságomra s optimista hozzáállásomra persze lehet, hogy a kötet specifikussága ad okot. 2008-ban jelent meg ugyanis a Balassi Kiadónál Kőszeghy Péter *Balassi Bálint. Magyar Alkibiadész* című életrajza, melyet hamarosan követni fog a monográfia második kötete, a költői életművel foglalkozó *Balassi Bálint. Magyar Amphiön* is. Így tehát a *Magyarok emlékezete* sorozat Balassiról szóló kötetét a Balassi-szakirodalmat legfrissebben összegző, s nem utolsósorban továbbgondoló szerző írta meg.

A népszerűsítő kiadásokhoz hasonlóan e kötetben is megjelennek az igényes képmelkéletek, például Balassi portréja, a feltehetőleg a kis Bálinttól származó rajz Volterranus Comentariorumának címlapján és a család temetkezési helye, a hibbei templom. Találunk részletes kronológiai összefoglalót Balassi életéről és korának főbb eseményeiről, illetve rövidítésjegyzéket, felhasználott és ajánlott (!) irodalmat. A kötet népszerűsítő, tudományos ismeretterjesztő voltát támasztja alá az is, hogy a felhasználott szakirodalmat lábjegyzetben nem jelenik meg, hivatkozásokat csak a szerző nevére találunk a fő szövegben.

Nem utolsó szempont, hogy a szerző rendkívül alapos történeti, politika-eszme- és társadalomtörténeti ismereteket közvetít az olvasónak Balassi koráról. A Báthory- és a Habsburg-udvarról, a török kezében lévő területekről és általában, a magyar feudális rendszer szokásairól, 16. századi állapotáról részletekbe menő jellemzést kapunk. Az első nagy fejezet (*Balassa János fia*) tulajdonképpen ezt a történeti kontextust írja le a laikus olvasó számára is érthető nyelven,

mégis tudományos alapossággal. E történeti ismeretek nem mentesek a legapróbb kultúrtörténeti hozadékoktól sem, példának okáért megtudhatjuk, hogy a gönci hordó Dobó István idejében válik „*lengyel területen olyan mértékegységgé, amelyhez a lengyel polgárházak pincenyílásai igazodnak*”, ami egyébként körülbelül 186 literes. De magyar fordításban olvashatjuk a pozsonyi kamara 1570. március 10-i jelentésében azt is, hogy fogságából hogyan szökött meg egy árnyék-széken át Balassi János.

A kötet nagy erénye, hogy a szerző leszámol a Balassi életét övező mítoszokkal, legendákkal, pletykákkal, ám ez egy pillanatig sem jelenti az életrajz unalmassá, fordulatoktól mentessé válását. A szerző többek között rámutat annak a „Szép Mesének” a hamis voltára, mely szerint Balassi ágyúgolyó általi sérülésbe halt bele, s teszi mindezt a puszkagolyó okozta sérülést említő források közlésével. Az ehhez hasonló pontosítások alap gondolata, hogy „[a] szerzővé, nagy szerzővé, első magyar költővé avatódás folyamata, azaz Balassi megalkotása, évszázadokig tartott”. Olyan gondolat ez, melyet szem előtt tartva megérthetjük, hogy miért is fontosak a filológiai adatok: a szövegek értelmezéséhez nélkülözhetetlen a szerzőről, a műveiről és az ezek között kialakított (gyakorta csupán vélt) kapcsolatokról lerántani a leplet. Elgondolkodtató, hogy ezáltal az irodalomtörténet egyik fő feladatává válik az előző korok irodalomtörténészeinek, értelmezőinek munkásságát kritikával illetni.

A szerző megemlíti, hogy az életrajzírók általában bagatellizálják Balassi Sommerné-féle kalandját, annak ellenére, hogy ezt Kőszeghy maga is megteszi: „*De a lényeges, a személyiséget jellemző azonban mégiscsak az, hogy Balassi Bálint, feltehetőleg kissé kaptatosan, s visszaesőként (hajniki paplány) nem riadt vissza a (mégoly szelíd) nemi erőszaktól, ilyesmit a kortársaktól, a vele egyívásúakról, mondjuk a Dobó vagy Zay fiúkról, vagy akár öccséről nem őrzött meg az emlékezet.*”

Ám ezek a megnyilvánulások, kiszólások, véleményem szerint, egy a Balassi életét kutató, azt a lehető legapróbb részletekbe menően ismerő személytől megbocsáthatóak.

Kőszeghy köteté maximalisan megfelel (a már említett népszerűsítő mellett) a tudományos életrajzírás minden követelményének is, mi több, olyan új elképzeléseket is felvet Balassi életével és életművével kapcsolatban, melyek eddig a szakma számára ismeretlenek voltak. A szerző fent említett, a Balassi Kiadónál 2008-ban megjelent monográfiájában közölt új adatoknak (egy-egy Balassi életével kapcsolatos vitatott biográfiai adat esetében), saját vélemény megformálásának a kötet éppúgy teret ad, mint a Balassi-életmű újszerű értelmezésének. (Felteszem, ezek az életművet érintő adatok még kidolgozottabb, részletesebb formában olvashatóak lesznek a monográfia második részében.)

Az életrajz kapcsán mindenképp megjegyzésre méltó, hogy az egyéni elképzeléseknek teret adó részek közül igencsak felkeltheti a szakma érdeklődését az a 2008-as monográfiában szintén tárgyalt felvetés (itt: *A Dobó–Balassi-féle összeesküvés* című fejezet), melyben a szerző határozott álláspontja, hogy a Lengyelországba menekülő főurak „*nem hazát, nem lakhelyet, hanem politikai status quot akartak váltani*”. Kőszeghy vélekedése szerint „[a]z erdélyiekhez való átállás vádja esetükben [értsd: Balassi, Dobó, Homonnay – H. A.] bizonyosan hamis. Minden valószínűség szerint Habsburg-trónfosztásban és lengyel–magyar perszónálunióban gondolkodtak mint táolati célban”.

Határozott álláspontot képvisel a szerző a téren is, hogy volt-e magyar előzménye Balassi költészetének; válasza pedig egyértelmű igen. Ezt elsősorban a Balassi kortársaitól, illetve közvetlen Balassi halála utáni időkből fennmaradt szövegek Balassi-típusú udvarló-lírájának ismeretére alapozza. (Ne feledjük, hogy mai ismereteink szerint Balassi szerelmes verseinek nem volt nyomtatott kiadása a költő életében.)

Szorosan ide kapcsolható, hogy Kőszeghy, szándéka szerint, nem akar döntést hozni a Pataki Névtelennek tulajdonított *Eurialus és Lucretia* szerzőségi kérdésében, olvasatában mégis a Komlowszki Tibor által összegyűjtött érvek helyeslését, azaz Balassi szerzőségének sejtetését vélhetjük érzékelni.

A szakmai vitákat ismertető, mégis önálló állásfoglalástól sem mentes részek közé sorolhatjuk a *Balassa-kódex* és a *Maga kezével írt könyv* esetleges tervezett kiadástörténetének elemzését, mely során a szerző egyértelműen a Vadai István-féle felfogás mellé áll: „*a Balassa-kódexből a 101–116. lapig terjedő részt egészen egyszerűen tépjük ki!*” Tehát véleményük szerint a tíz istenes ének – melyből nyolc a kódexbe nincs bemásolva, csak utalás van a meglétükre – nem alkot megkomponált sorozatot.

Ahhoz, hogy az újszerű megközelítési módokat tovább vizsgáljuk a kötetben, mindenképp ki kell térnünk egy fontos, sőt, véleményem szerint a kötet legfontosabb, lényegi motívumára, mégpedig a Balassi-életrajz és életmű határozott, ám sajátos elkülönítésére, amit céljának tűz ki a szerző. Ennek ellenére Kőszeghyt olvasva néhány helyen mégis felmerül a gondolat, hogy az életrajzot beleolvassa az életműbe, ám újszerűsége abban rejlik, hogy a szerinte szükséges pontokon alkalmazza a biográfiai adatokat. Köztes álláspontot képvisel tehát a csupán a szöveget értelmezők és a pozitivista felfogás hívei között. Ez a tény pedig egészen kreatív, meglepő fordulatoktól sem mentes szövegértelmezési lehetőségeket tár fel. Elképzelési tudományos vitákat provokálhatnak.

A *Szép magyar komédia* esetében például az Ajánlás szoros olvasatával jut el a megállapításig: Balassitól ez egy olyan nyilatkozat is lehet, miszerint tervezte szerelmes verseinek nyomtatott kiadásban való megjelentetését, ám az ellenérvekre is rámutat a szerző, melyből talán túl sok is van ahhoz, hogy gondolatát fenntartások nélkül elfogadhassuk.

A Julia- és Célia-ciklus értelmezésében a leginkább megfogó, igen kreatív gondolat a Balassi saját maga által dekonstruált önéletrajzi fikciójának elmélete. Kőszeghy álláspontja (amit a *Komédia* részleteivel támaszt alá) az, hogy a Julia-ciklust alapvetően a beteljesült szerelem ciklusának szánta Balassi, ám Losonczy Anna elutasítása hatására – már ha az önéletrajzi fikció gondolatát fenntartjuk – a „sikertelen szerelem lírai önéletrajzát kellett létrehoznia”. Ebből következik viszont a Célia-ciklus (a szerző által is elismerten bizonyíthatatlan) értelmezése: a ciklus verseinek egy része, melyek a *Komédiában* is megtalálhatóak, talán a Julia-ciklus befejező darabjai voltak Balassi eredeti terveiben, s a sikertelen próbálkozás hatására kerültek ki e versek közül, s helyeződtek át az új szerelmet tárgyaló ciklusba. Azon említett „bizonyos pontok” egyike Célia, ahol a szerző alkalmazza az életrajz és a fikció kapcsolódási pontjainak elengedhetetlenségét. A *Saját kezű versfüzér* utolsó darabjából kiderül, hogy a fikció Céliája feltehetően valós személyt takar. Ez és a fent említett megállapítás együttesen ahhoz az értelmezéshez vezet, hogy a Julia-ciklusnak tulajdonképpen parodisztikus újírása a Célia-ciklus, de a 16–17. századi paródia értelmében. Mindenképp megfontolandó e fejezet utolsó mondata: „[s] ha létezett is földi múzsája, immár öncélú költői játék, hisz célja: CÉLIA [CÉLJA].”

A kötetben Kőszeghy ismét ismerteti a szerelemteológia és teológia között húzódozó párhuzamot, melyet olvasatában létrehozott: a szerelmi témájú versekben a költő Venus fogadott fia, éppúgy, ahogyan a teológiában Krisztus megváltása által minden ember Isten fogadott fia lett. E párhuzam gondolatát a *Fogadott fiú* című fejezetben tárgyalja a szerző.

A fent említett példák alapján talán érzékelhető az az új hozzáállás kiadói részről és szerzői részről egyaránt, mely reményeink szerint összegző, tudományos igényű, a legfrissebb kutatásokat is figyelembe vevő, ám a laikus olvasó számára is érthető és élvezetes nyelven íródo életrajzok megszületését segíti elő. A berögzött konvenciókhoz szokott (szakmában jártas) olvasók számára zavarba ejtő lehet a tudományos, mégis a népszerűsítő kötetek elvárásainak is maximálisan megfelelő kötetben közölt szakmai újdonságokkal való vitába szállás, személyes megítésem szerint viszont mindenképp pozitív, frissítő elképzelés egy új szemléletmód kialakítása. És amint látjuk, szükség is van rá. Egy kérdés marad csupán: van-e szándék?

(Kőszeghy Péter: *Balassi Bálint 1554–1594*)

Pályázati felhívás

Katona József Társaság
Kecskemét 6000
Reile G. u. 8.

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Forrás Kiadója
Kecskemét 6000
Katona J. tér 8.

„Katona Józsi elkomorodik”
(Lázár René Sándor / Kovács András Ferenc)

A Katona József Társaság és a Forrás Szerkesztősége esszé- és tanulmánypályázatot hirdet Katona József születésének 220. évfordulója alkalmából.

Katona Józsi elkomorodik – írta Lázár René Sándor a Forrásban megjelent versében. Színműírásunk és színjátszásunk okán valóban elkomorodik-e? – erre keressék a pályázók a választ.

Pályázni lehet tanulmánnyal és esszével is maximum 60 000 karakter terjedelemben. A pályázó foglalkozhat a kortárs drámaírás vagy színjátszás helyzetével és drámatörténeti vagy színháztörténeti eseménnyel egyaránt.

Pályadíjak: I. hely: 150.000 Ft
II. hely: 100.000 Ft
III. hely: 50.000 Ft

Az arra érdemes pályamunkákat a Forrás közli.

Beküldési határidő: 2011. június 1. *Cím:* Forrás Kiadó – 6001 Kecskemét, Pf. 69.

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

axel springer   **SZILÁDY**

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.